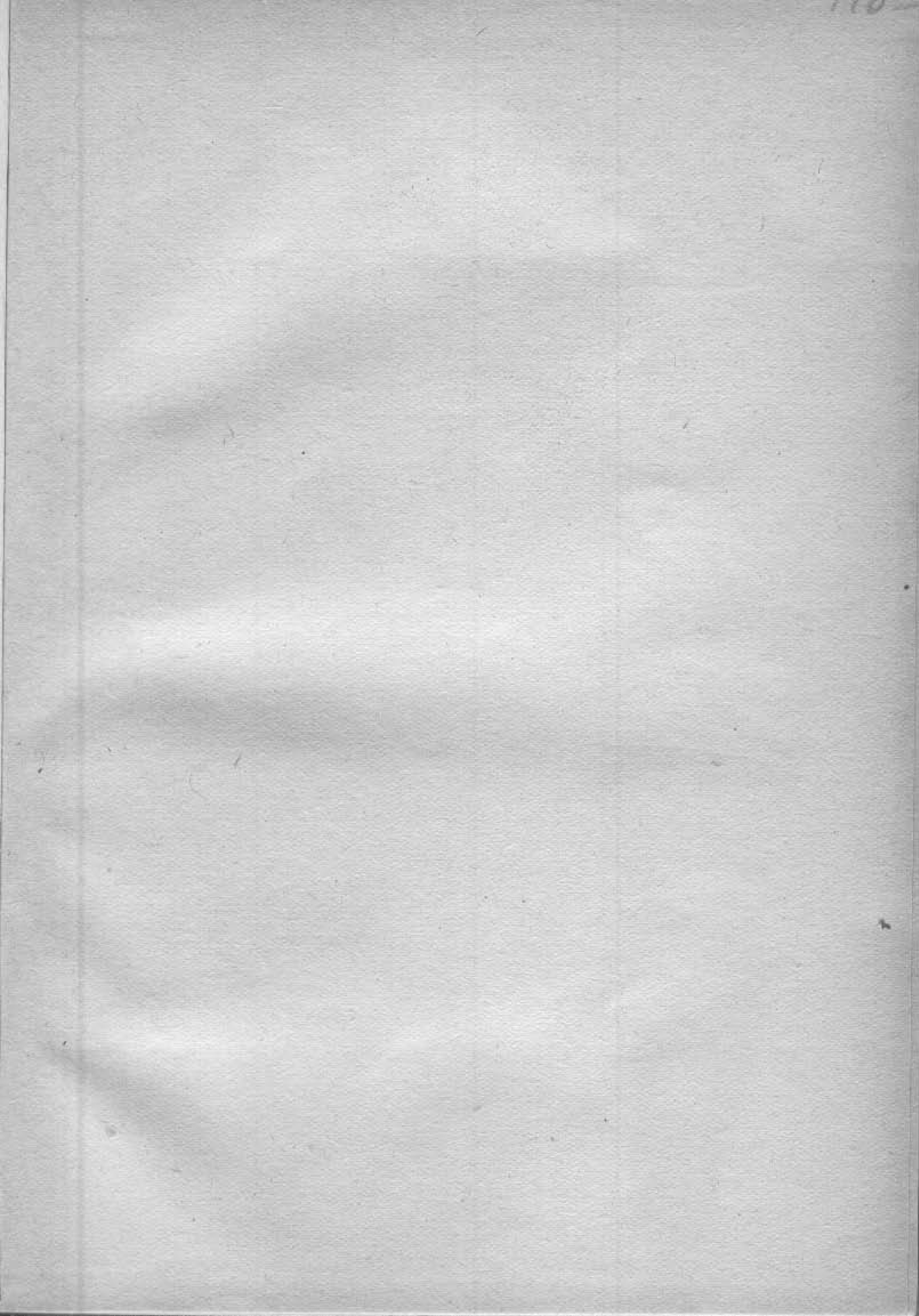

Dr ИВАН ПОПОВИЋ
ДОЦЕНТ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НОВОМ САДУ

ИСТОРИЈА СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

МАТИЦА СРПСКА

Градска штампарија, Нови Сад — 1955

ПРЕДГОВОР

Ова *Историја српскохрватског језика* плод је мојег шестогодишњег рада на скупљању грађе и литературе из те лингвистичке области.

Истраживачко искуство ми је показало колика је горућа потреба овакав приручник, јер ми је при раду јако сметао недостатак овакве књиге, и морао сам се увек поново враћати на стару литературу по часописима и на фише из своје картотеке, пошто, осим у дијалектологији, ни у једној другој грани српскохрватске лингвистике нисмо имали синтетичких радова.

Зато сам се одлучио да средим тај прикупљени материјал, да га допуним тамо где се указала потреба и да му тако дам облик приручне књиге.

*

Прошло је већ много деценија откад су велики научници Миклошич и Јагић ударили солидне темеље словенској филологији и лингвистици и откад су Вук и Даничић отпочели са испитивањима српскохрватског језика. Прошло је много времена, током којег су крупнији и ситнији стручњаци, наши и страни, давали своје монографске прилоге даљем унапређењу и славистике уопште и проучавања нашег језика посебно. Нарочито је за последњих педесетак година прилично урађено у разним областима испитивања нашег језика, на чему су, осим слависта, сарађивали и угледни лингвисти других праваца. И може се рећи да су све важније српскохрватске лингвистичке дисциплине, у мањој или већој мери, захватане овим научним радом. Нагомилао се већ леп број студија које обрађују разна појединачна питања нашег језика.

Па ипак, до данас нажалост још нисмо имали историје српскохрватског језика, тојест нисмо имали синтезе која би се заснивала на овим монографијама. Истина, не

може се рећи да је посао на монографским студијама српскохрватског језика досад исцрпен. Има још доста посла и на испитивању наших старих текстова и на испитивању дијалеката и на етимологији, и тако даље. Али кад ови моменти постоје и код разних других народа, па су они ипак до данас добили синтезе из историје својих језика, онда, мислим, нема никаквог разлога да и наша земља не добије овакав приручник већ сада.

Сврха је моје књиге, према томе, да прикупи досадашње научне резултате из ове области и да, на основу њих, оцрта у главним потезима развојне линије нашег језика од тренутка распада општесловенске заједнице па до наших дана, и да истовремено прикаже и правце лингвистичке мисли оних научника који су се бавили нашим језиком или другим језицима с којима је он у извесној вези. Старао сам се да међу литературом одаберем оно што је општеприњљено у науци или — тамо где дискусије још трају — оно што ми се чинило као најоснованије. Трудио сам се притом да што више избегавам улажење у полемике и у детаље, баш с обзиром на приручни карактер књиге. Али да бих читаоцу омогућио да критички оцени свако тврђење, сматрао сам за потребно да иза сваког поглавља изнесем и одговарајућу библиографију. Обим библиографије диктиран је био приручним карактером *Историје.*

При изради књиге непрестано ми је лебдео пред очима онај реалистички метод који је прихваћен у земљама где је лингвистика најразвијенија. Нарочито сам на уму имао методе који већ поодавно доминирају у романистици. То значи да се нисам задовољио само граматичарским прилажењем развитку нашег језика, већ да сам сматрао за своју дужност да овамо укључим нарочито речник и топономастику (географска имена). Како је познато, без ових дисциплина — модерна лингвистика је незамислива.

Због тога је било потребно начинити дистинкцију између историје нашег језика и његове историске граматике. Те две, иначе сродне, дисциплине морамо тачно разликовати. Јер док историска граматика даје само систематику (и то непотпуну, јер не обухвата речник), дотле историја језика посматра језик у његовој целокупности: она обухвата и историску граматику (у њеним чворним тачкама), али и све остале дисциплине које доприносе расветљавању развитка језика: етимологију, наше

утицаје на суседе итд. Историја језика је, дакле, дисциплина општег карактера, и она у неку руку има да да енциклопедиско знање о нашем језику посматраном у његовој еволуцији. Усвојивши на тај начин опште појмове о развоју нашег језика — а то је сврха ове *Историје српскохрватског језика* — читалац ће касније много лакше моћи савладати појединачне дисциплине српскохрватске лингвистике, као етимологију, топономастику, развој гласовног система у појединостима итд.

Морам овде учинити, у вези са свим поменутим, једну напомену. Наш језик стоји у вези са разним другим језицима на двојак начин. Са једнима је у генетској вези, тојест с њима га везује заједничко порекло. Таквог, генетског, карактера је веза нашег језика са осталим словенским језицима: словеначким, чешким, руским итд. Са другим језицима није у генетској вези, као са турским и мађарским, или је у таквој вези само посредно, у врло далекој перспективи, напр. са новогрчким, талијанским итд.; али га је у реалну везу довела историска стварност: заједнички живот на истом тлу. И као што је таква симбиоза била од већег или мањег значаја за судбину наших народа, тако исто је она била од одговарајућег значаја и за њихове језике. То је, уосталом, већ добро познато у науци и научници обично овакве чињенице и узимају у обзир. Али иако је још генијални слависта Миклошич овако правилно схватао задатак словенске лингвистике, па је, поред словенских језика, у разматрање узимао и друге језике који су с њима у додиру (румунски, грчки, турски, мађарски итд.), — ипак се и до данас овај принцип понекад занемарује, па се српскохрватски језик третира изоловано, као да од времена издвајања из општесловенске заједнице није примио никакве елементе са стране. Разуме се да је овакав лингвистички романтизам и „расизам" једностран и недијалектички. Да потсетим овде и на великог романисту Мајер-Липкеа, који је у анализе развоја романских језика уносио, и то обилно, и знања из германистике, албанологије, затим славистике итд. Због свега тога сматрао сам потребним да у књизи дам довољно места и питањима таквих односа нашег језика са његовим суседима. И то утолико пре што су неки од тих суседних језика били од врло великог значаја за развитак српскохрватског језика (нарочито разни романски језици) и што су ова питања и практички и теориски врло добро обрађена: мислим ту нарочито на радове

истакнутих романиста К. Сандфелда и П. Скока, а такође и низа других научника. У овоме правцу моја књига претставља код нас новину, коју ће, како верујем, будући лингвистички радници допунити и усавршити.

То су начела и методи којих сам се држао и побуде због којих сам написао ову *Историју српскохрватског језика.*

Користим ову прилику да изразим своју срдачну захвалност Издавачком предузећу Матице српске, које је узело на себе издавање ове књиге.

Такође захваљујем Народној омладини Филозофског факултета у Новом Саду, која је и дала иницијативу да се дело штампа.

Захваљујем и својој сестри Мири Поповић, која је вршила многе техничке послове око припреме рукописа.

У Новом Саду *И. П.*
5 маја 1955 г.

I. ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ ОД РАСПАДА ПРАСЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ДО ДОЛАСКА НА БАЛКАН

1. Као што разне научне дисциплине утврђују, прасловенска језичка заједница постојала је на једном релативно малом простору северно од карпатског лука, у пространој равници данашње Пољске и Украјине. На запад се ова област може у грубим цртама ограничити Одром, на исток Дњестром, а на север вероватно Балтичким Морем, и приближно се поклапа са оним археолошким типом који се назива лужичким. Западни суседи ових првобитних Словена била су различита германска племена, а на истоку су били Балти и Иранци. Прасловенски језик морао је претстављати — нарочито судећи по структури свих словенских језика, још и данас дубоко архаичној — мање или више чврсту лингвистичку заједницу.

2. Па ипак, још је у тој старој постојбини дошло до извесних померања и комешања, изазваних споља притиском германских и других племена, а свакако и разним унутрашњим узроцима, које данас нисмо у могућности да утврдимо. Та померања довела су до тога да се почну развијати у томе „прајезику" Словена различите локалне иновације, тојест, другим речима, да отпочне процес диференцијације дијалеката прасловенског језика. Настале су још тада извесне важне изоглосе које су браздале словенску територију у разним правцима.

У овим процесима потоњи јужнословенски језици учествовали су у разним случајевима различито. С једне су стране преци Јужних Словена развили низ важних иновација, непознатих Западним Словенима, — у заједници са Словенима источне или руске групе. Тако промену *kv, gv* > *cv, (d)zv* налазимо у јужносл. и источносл. језицима (с.-х. *цвеш, звезда*, рус. *цвеш, звезда*), док је код Зап. Словена нема (пољ. *kwiat, gwiazda*, чеш. *květ, hvězda* < **gvězda*).

То исто важи и за промену *tl, dl* > *l* (упоредити с.-х. *рало*, ст. сл. рало, рус. *рало* са чеш. *rádlo*, пољ. *radło*; с.-х. *јела*, рус. *ель* са чеш. *jedle*, пољ. *jodła*, доњолуж. *jëdła*, полап. *jádlă*; с.-х. *молити*, ст. сл. молити, рус. *молить* са чеш. *modliti*, пољ. *modlić* итд.)*. Такав је случај и са променом *dn* > *n*, коју опет налазимо код Јужних и Источних Словена, али не и код Западних (уп. с.-х. *венути*, ст. сл. вѧнѫти, рус. *вянуть*, али чеш. *vadnouti*, пољ. *więdnąć*, горњолуж. *wjadnyć*). Напослетку је такав случај и са сугласницима *s* ‖ *š* добивеним тзв. III палатализацијом (уп. с.-х. *све*, дијал. *vse*, словенач. *vse*, ст. сл. вьсе, рус. *всё*: чеш. *všecko*, пољ. *wszystko* итд.).

С друге стране, Јужни Словени су, очигледно још у старој постојбини, развили неке заједничке особине са једним делом западнословенске групе, са Чесима и Словацима. Групе *-or-*, *-ol-* дале су, наиме (у средини речи), и код Јужних Словена и код Чехословака резултат *-ra-*, *-la-* (уп. с.-х. *град*, словенач. *grad*, ст. сл. градъ, чеш. словач. *hrad*), док код осталих Западних и свих Источних Словена налазимо друкчију замену (уп. пољ. *gród*, рус. *город*). Исто је тако добила ову исту географску распрострањеност појава вокалнога *ṛ* и *ḷ* (с.-х. *врба*, чеш. *vrba* и сл.: рус. *вер(ь)ба*, пољ. *wierzba* итд.).

Другим речима, старо, релативно чврсто јединство почело се нарушавати на разне начине, а изоглосе су стале шарати ову некад мање или више јединствену територију. Почела су се вршити још на терену закарпатске постојбине груписања у мање групе словенских дијалеката (или „језика").

3. Може ли се говорити о сврставању том приликом свих познијих јужнословенских језика (из којих су у историско време поникли словеначки, српскохрватски, македонски, старословенски и бугарски) — у једну, преисториску још, општејужнословенску језичку (а не само географску) заједницу? Не мисле сви научници о томе једнако. Такву заједницу оспорава, например, покојни водећи словеначки слависта Ф. Рамовш. Он мисли да се сличност јужнословенских језика узетих као целина своди просто на то што су сви — будући у знатној мери конзервативни — сачували у подједнакој мери старо „прасловенско" наслеђе. Други, опет, мисле да је општејужнословенск азаједница стварност, не само географ-

* Само код Словенаца налазимо извесно колебање (уп. ниже).

ска, него заиста и лингвистичка, мисле, дакле, да постоје такве иновације које везују међусобно све јужнословенске језике, одвајајући их истовремено од западне и источне групе. Тако, позитивно, на тај проблем гледају В. Јагић, велики француски лингвиста А. Мејe (Meillet), немачки слависта А. Маргулиес, холандски слависта Н. ван Вејк (van Wijk) и српски слависта Р. Бошковић. Меје, например, то овако — истина мало неодређено — формулише: „Јужни говори, названи бугарски, српскохрватски и словеначки, имају као целина мало истоветних иновација које би биле потпуно карактеристичне, али се и они даду без насиља груписати уједно."

Ја сматрам да су у праву они славистi који верују у постојање некадашње општејужнословенске заједнице. Истина, доказе није лако наћи, јер словенски језици нису у својој прошлости познали онако бурне преломе какве су доживели грчки језик и италски језици, а доцније романски, германски и други. Тако оно што је у њима и заједничко — може бити и само архаизам, чување прастарих особина (напр. сачувани назални вокали у старим епохама свих словенских језика). С друге стране, могло је бити паралелног а притом независног развитка у сваком словенском језику посебно (тако су напр. полугласници ъ и ь замењени пуним вокалима *а*, *е*, *о* и сл. готово у свим слов. језицима, али, као што знамо поуздано, у сваком од њих засебно). То значи да је потребно пронаћи такве заједничке иновације за које смо мање-више сигурни да су настале у свим јсл. језицима у узрочној вези. Такве иновације нису врло многобројне; али их ипак апсолутно има, и то у разним областима јужнословенских језичких система.

У области јсл. фонетике такав је случај, напр., са природом вокала *ę* (назалног *е*), које је у свим јсл. језицима дало чист средњи вокал *е*, док се у језицима западне и источне групе његова артикулација отворила у e^a, *ä*, *а*, *'а*. Примери: ст. сл. пѧть: с.-х. *йеш*, словенач. *pet*, буг. *йеш*, али рус. *йяшь*, чеш. *pátý* „пети"; ст. сл. мѧсо: с.-х. *месо*, словенач. *meso*, буг. *месо*, али рус. *мясо*, чеш. *maso*, словач. *mäso*; ст. сл. тѧгнѫти: с.-х. *(йо-, за-, йри-)шегнуши*, словенач. *tegniti*, али рус. *шянушь*, чеш, *táhnouti*, словач. *tiahnut'* итд.

Исто важи и за појаву *ra-*, *la-* за иницијалну групу **or-*, **ol-*, која је само у језицима јужносл. групе доследна (уп. с.-х. *рабоша*, хрв. дијал. *rabiti*, *лакаш*, *расш*, префикс

раз-, према чему стоји напр. чеш. *robota, loket,* пољ. *robić* „радити", *łokieć, rosnę* „растем", рус. *локоть, росшь* м.; преф. *роз-* итд.).

Такође насупрот назалу -ę (тзв. „назално јат") у gen. sg. *ā*-основа и *acc. pl. ā-* и ŏ-основа у јужносл. језицима — стоји -*ě* у западној и источној групи (уп. јсл. gen. sg. = nom. acc. pl. *dušę, zemlję,* acc. pl. *kraję, boję* са зап. и ист. *dušě, zemlě; krajě, bojě* и др.).

У области флексије налазимо такође важну разлику у instr. sg. *o*-основа: насупрот јсл. завршетку -*омь* (с.-х. *градом, братом* итд.) стоји западно и источно -*ъмь* (> чеш. пољ. -*em*, рус. -*ом*, украј. -*ом**: ст. рус. городъмь, чеш. *hradem*, пољ. *grodem* итд.).

Могуће је да је и јсл. употреба свезе *da* у финалном значењу — опет особина такве врсте; у западној и источној групи је не налазимо (уп. чеш. *že*, пољ. *iż*, рус. *что*).

Али, као што је показао проф. Бошковић, нарочито јсл. развитак наставака за грађење речи (суфикса), и ништа у тој мери као тај развитак, указује на некадашње тесне везе словеначког, српскохрватског, македонског, старословенског и бугарског језика. Истина, у многим случајевима извесних важних општејужносл. суфикса у питању је такође само развијање прасловенскоме иначе познатих елемената; али је Бошковићева анализа показала да су ти сложени процеси без икакве сумње вршени у целој јсл. групи у истом духу и под истим основним потстицајем. Навешћемо известан низ примера који све то показују. Елемент -*c*- шири се јако у јсл. језицима у случајевима наставака за грађење деминутива и моционих образовања, док у западној групи преовлађује елемент -*k*-: уп. с.-х. деминутиве *брадица, главица,* словенач. *sestrica, jamica,* ст. сл. дъштица, рыбица, колибица, буг. *рѣчица, бабица* итд. према рус. *головка, водка, лодка* „чамац", чеш. *rybka, hlavka, kožka* итд. итд. Или: с.-х. *хлебац, лукац, Вршац, Венчац,* словенач. *pastirec, klinec, kotelc,* ст. сл. градьць, ковчежьць, облачьць, буг. *връшец, класец, вѣнчец* итд. према рус. *венок, кружок, ветерок,* чеш. *kroužek, článek* и др. Тако и у „моцији", грађењу назива женских особа од назива мушких: с.-х. *другарица, млинарица, куварица,* словенач. *poštarica, pekarica, pisarica,* ст. сл. цѣсарица, вратарица, буг. *кухарица, лѣкарица* итд.

---

* Од првобитнога -*омь* у украјинском би требало очекивати *-*ім*, а тога никад нема у *instr. sg*.

према рус. *кухарка, йекарка, корчмарка*, чеш. *kuchářka, mlynářka*, пољ. *kucharka, młynarka, dzwonarka*.

И према општејужносл. наставку *-ьnica* за имена места — у западној и источној групи налазимо обично други наставак, *-ьńa*. Уп. с.-х. *ковачница, мењачница, коњушница*, словенач. *krojačnica, konjušnica, zlatarnica*, ст. сл. жнтьннца, тьмьннца, ризьннца, буг. *бъчварница, конюшница, плювалница*, — али рус. *пекарня, купальня, ковальня*, словач. *čitárňa, čakárňa* „чекаоница", пољ. *gwoz'dziarnia* „гвожђара", *drukarnia* „штампарија" итд.

Кад се пажљиво анализира овај и овакав материјал, мора се, по мом мишљењу, одбацити свака сумња и мора се извући закључак да је општејужнословенска заједница стварно постојала, да су, тојест, јужнословенски језици негде у далекој прошлости проживели доста дуго времена у прилично тесној заједници.

4. Поставља се сада, после овога, и друго питање. То је питање географије и хронологије општејужнословенске језичке заједнице. Или, простије речено: где и кад је она постојала?

Да бисмо на ово друго питање одговорили, морамо се позабавити прво покретом предака Јужних Словена из старе постојбине на југ, у Средњу Европу. Користећи превоје и кланце усечене у масив Карпата, они су се расули према југу углавном у три правца: једни су кренули ка средњем Дунаву и Алпима (територија данашње Аустрије), други су се стали спуштати у Панонију (територија данашње Мађарске, Славоније и Војводине), а трећи су кроз Дакију (данашњу Румунију) дошли до ушћа Дунава. Процес је почео можда још у I или II в. наше ере, а у VI веку већ византиски писци територију Румуније називају Σκλαβινία (тј. „словенска земља"). Тако су наши преци испунили до тога времена готово целу Средњу Европу и допрли су до доње Саве и доњег Дунава, тојест нашли се на вратницама тада византиског Балкана.

Већ у II в. наше ере имамо са овога терена (напр. око Блатног Језера и из доњег Баната) у страним списима забележене неке, како изгледа, словенске топониме, као што су *Tsierna* = *Zerna* = Δέρνα, што би претстављало наше *Čŗna* (тј. „црна река"), *Brzava*, затим *Vulka* (данас *Вука*) код Вуковара, можда и друге.

У IV в. са панонског терена овоме се придружују и две друге потврде. Један је, наиме, византиски путник на путу

кроз „Аварију" (тј. Панонију) забележио назив једног тамошњег пића μέδος (тј. *méđos*), што не може бити ни грчко μέθυ ни готско *miđus* нити пак иранско *madu*, већ без икакве сумње словенско *medъ*. Исто је тако и код „Авара" тада постојала и реч *strava* „посмртна даћа"; но то нису били Авари, већ њихови поданици панонски Словени, јер је код Чеха и Пољака у народу, у потпуно истом значењу, реч *strava, strawa* очувана у споменицима још до XIV-XV века.

Јужни Словени су, дакле, дуго времена пре но што су у VI и VII в. провалили на Балкан, већ увелико били присутни у Средњој Европи (тј. на територији Аустрије, Мађарске, Румуније и северне Југославије, на југ до Саве и Дунава).

5. Је ли на овом средњеевропском терену општејужнословенска заједница још постојала? Насупрот Јагићу и Маргулиесу, који узимају да јесте, Т. Лер Сплавињски (Lehr Spławiński) с правом сматра да је тада више није било. Истина, као што јако наглашава Рамовш, међусобне разлике су и у то време још врло мале; али сви они који у словеначко-српскохрватску заједницу с Бугарима на територији Мађарске верују — губе из вида чињеницу да у словенским позајмицама у мађарском (и румунском) језику већ налазимо чисто македонске одн. бугарске специфичне елементе. О томе говори нарочито већ развијено *št, žd* за праслов. **t', *d'* (**kt*), које је врло изразита особина бугарског и старословенског језика и неких данашњих јужномакедонских говора (упор. буг. *нощ*, ст. сл. нощь, макед. *нощ, ноќ*, према чему стоје сасвим друкчије замене у осталим и јсл. и зап. и ист. сл. језицима: с.-х. *ноћ*, словенач. *noč*, чеш., словач., пољ., *noc*, рус. *ночь* и др.). Кад, дакле, у словенским елементима мађарског језика налазимо *st, zsd* (*št, žd*) за **t', *d'*, то онда значи да су Македонци и Бугари већ тада, још далеко од данашње Македоније одн. Бугарске, били развили **t', *d'* у *шт, жд*, а из тога, опет, излази закључак да су се већ увелико били одвојили од Срба, Хрвата, Словенаца и др. и да су на територији Паноније живели засебним животом. Примери из мађарског језика: *Pest* (и апелатив *pest*) = ст. сл. пещь, буг. *пещ*, насупрот топониму *Pécs* = *Печуј*, где се мађарско *cs* своди или на словеначко *č* (> *č*) или на с.-х. *ћ* (уп. *пећ*, словенач. *peč*). Затим мађ. *mostoha* = буг. *мащеха* (насупрот с.-х. *маћеха*, са *ћ*), *nyüst* „конац" од *нищи*, па *rozsda* од буг. *ръжда* (а не од с.-х. *рђа*).

Ако се још узме као несумњиво да је зацело требало више векова да би се од прасл. *t', *d' дошло до старословенске и бугарске, мало чудновате, групе *шт*, *жд* (процес *t' > *t'ś > *t'š' > *t'š't' > *š'č' > št или слично), онда је сасвим јасно да општејужнословенске заједнице у Средњој Европи није било и да она пада још у ону ранију епоху, последњих векова живота северно од Карпата. Кад су Јужни Словени кренули преко Карпата на југ, — заједнице више није било.

6. Поставља се још питање како је дошло до расцепа веза између Јужних Словена, с једне стране, и Западних и Источних Словена, са друге. Као што знамо, данас широк појас немачког, мађарског и румунског језика дели јужнословенске језике од остале словенске језичке територије. Али некада није било тако. Мађари су дошли у Панонију тек у IX веку. А тада ни у Дакији, данашњој Румунији, вероватно није било Румуна (о овоме последњем биће речи касније, гл. II). То би значило да су се пре IX века, и раније, Јужни Словени морали додиривати на широком фронту са осталим Словенима баш на територији Аустрије, Мађарске и Румуније, која је касније деславизирана. И заиста, о томе имамо и потврде. Позната је чињеница да су Чеси упазили у Алпе чак преко Дунава и мешали се са Словенцима (територија Аустрије). Отуда у неким северногловеначким дијалектима очувана група *tl*, *dl* (*radlo*, *modliti*, *šidlo* и др.), као у западнословенским језицима. Исто су тако Словенци, а вероватно и Хрвати и Срби, на терену Паноније били у јаком додиру са Словацима. О томе сведочи словачки језик, који садржи у себи приличну количину „јужнословенских" особина, иако је иначе најближи чешкоме. Упор. *or-*, *ol* > *ra-*, *la-* у средњесловачким говорима (*rabota*, *laket'*: чеш. *robota*, *loket*); наставак *-om* (а не *-em*) у instr. sg. ŏ-основа (напр. *chlapom* „дечаком" према чеш. *chlapem* итд.); наст. *-oję > *-oju* у instr. sg. ā-основа (*ryboju* итд.), што га везује са већином српскохрватских говора (*рибом* < *ribou̯* < *ryboję*), а одваја од већине западнослов. језика, који имају *-ę (а не *-oję): пољ. *rybą* итд.

Има такође на словачкој територији и топонима — словенских, дабоме, — који својим гласовним ликом указују на јужнословенско (а не на западнословенско) порекло, као што су: *Toplá* (чеш. *tepl-*), *Moštenica* (чеш. *-šť-*; уп. с.-х. у Шумадији *Моштаница*), *Kalište* (чеш. *-ště*) и др.

С друге стране, даље на истоку, на терену Дакије, бугарски и македонски језик су били, како изгледа, у додиру са језицима руске групе. О додиру ових источних делова Јужних Словена са „Антима" (тј. Украјинцима и Русима) имамо и историских података; а као да о томе сведочи бугарска и нарочито македонска замена полугласника. За ъ налазимо код Македонаца и код Руса *о* (буг. очувано ъ): *сон* „сан" < *sъnъ*, *вошка* „уш" < *vъšьka* итд. (буг. *сън*, *въшка*), а за ь и код Македонаца и код Бугара и код Руса *е*: макед. и буг. *ден*, рус. *день* < *dьnь* итд.

Према томе је непотребно претпостављати за Дакију и Панонију неки прелазни „дачкословенски" и „панонскословенски" изумрли језик, како је узимала старија славистичка школа, и како су данас прихватили неки романисти, а међу њима и Скок (уп. ниже, гл. IV, § 30; V, § 45). Нарочито откако је доказано да старословенски текстови не претстављају никакав стари „панонски" језички тип, већ јужномакедонски, — оваква теорија је у славистици постепено напуштена. У својим новим (али још успутним) седиштима Словенци, Хрвати, Срби, Македонци и Бугари додиривали су се на широкој линији са Чесима, Словацима, а можда и Русима, што је и сасвим разумљиво, јер је савремени распоред словенских језика само географски јако увеличана слика онога стања које се оцртавало у извесној мери пред напуштање старе закарпатске постојбине. То Јагић и изричито овако констатује: „Одрицање узрочне везе између односа насеља у прапостојбини, — вели он, — са оним каснијима ја сматрам неоснованим. Судећи по карактеристичном насељавању Словена у хордама — мени се чини да познија слика распрострањености Словена по Средњој и јужној Европи прилично тачно одражава преисториски микрокосмос, и у том смислу ја познији распоред у историско време држим... за проширени наставак оног преисториског."

То су, дакле, прилике од одласка Јужних Словена из закарпатске низије па све до тренутка кад су се у VI и VII веку н. е. пребацили на десну обалу Саве и Дунава и закуцали на врата Балкана.

БИБЛИОГРАФИЈА

L. Niederle: Manuel de l'Antiquité slave, I. Histoire (Paris 1923), 38—60, 79—87.

V. Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Arch. f. slav. Phil. XVII, 47—87.

V. Jagić: Einige Streitfragen – 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. f. slav. Phil. XX, 13—48 (о јужносл. јез. стр. 34—38; о зап. сл. јез. стр. 38—40).

F. Ramovš: Kratka zgodovina slovenskega jezika I (Ljubljana 1936), 23 и д.; 83—95.

N. van Wijk: Quelques remarques sur le groupement des langues slaves, Revue des Et. sl. IV, 5—15.

A. Margulиés: Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung, Arch. f. slav. Phil. XL, 197—222 (нарочито 198—201).

M. van Wijk: O stosunkach pokrewieństwa miedzy jezykami potudniowo-stowiańskiemi, Prace filologiczne (Warszawa) XI ,94—112.

M. van Wijk: Kilka uwag o stosunkach pokrewieństwa miedzy jezykami zachodnio-stowiańskiemi, Prace filologiczne (Warszawa) XI, 119.

A. Meillet: Le slave commun[2] (Paris 1934), 1—13.

О. Хујер: Увод у историју словенских језика (Београд 1935), 111—114.

Р. Бошковић: Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, Јужносл. фил. XV (Београд 1936), нарочито стр. 1—13.

N. van Wijk: Les langues slaves du Sud, Le Monde slave XIV, Tome IV, 76—101.

T. Lehr-Sptawiński: Poczatki Stowian, Biblioteka Studium stowiańskiego O. J., ser. B, Nr. 1—4 (Kraków 1946), 1—19. 56—72.

Ст. М. Куљбакин: Старословенска граматика (Београд, 1930), 1—3.

S. Czambel: Slováci a ich reč (Budapest 1903).

F. Pastrnek. . . , Věstník České Akademie XIII/1.

E. Moór: Die slawischen Ortsnamen der Theissebene, Zeitschr. f. Ortsnamenforschung VI, 120 и даље.

P. Skok: O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, Јужносл. фил. XII, нарочито 104—106.

II. ЛИНГВИСТИЧКИ СУПСТРАТИ НА БАЛКАНУ, У ПАНОНИЈИ И У ДАКИЈИ

7. Пре него што приступимо излагању покрета које су преци данашњих Јужних Словена извршили кроз Средњу Европу и преко Саве и Дунава на Балкан, морамо се задржати на тзв. лингвистичким супстратима у тим крајевима, тојест уствари морамо говорити о језицима који су се на тим територијама говорили у тренутку доласка Јужних Словена. Јер су ти стари језици могли предавати — и стварно су предали, као што ћемо видети касније (гл. IX и X), низ својих особина језицима досељених Словена.

На Балкану (а вероватно и у Средњој Европи) лингвистичке прилике су одувек биле врло сложене, и на томе тлу су се развијали међусобни утицаји и језика̂ који не стоје у некој блиској генетској вези (Будимирова балканска „миксоглотија"). Зато је, сасвим природно, славистима и другим индоевропеистима овде дошла у помоћ специјална дисциплина балканологија, чије се оснивање дугује још Миклошичу, али коју је на модерне основе ставио велики дански лингвиста К. Сандфелд у својој класичној књизи Linguistique balkanique.

8. На ивицама Балкана, у приморју Јадрана, Јонског, Егејског, па и Црног Мора живела су два језика културних народа, два типична језика медитеранске цивилизације: латински и грчки; спорадично су се ти језици говорили, бар у градским насељима, и на копну, у балканској унутрашњости. Али чак и тамо у континенту где су живели варвари — званични језик је био латински (на западу) или грчки (на истоку Балкана). Како је показао Јиречек, граница утицајних сфера ових двају језика ишла је приближно средином Албаније почевши од Драча (*Δυρράχιον*), па кроз Метохију и Косово у област Ниша (*Naissus*) и Софије (*Serdica*) и кроз данашњу Бугарску избијала је на Црно Море Западно и северно од те линије званични антички натписи писани су претежно латински, а источно и јужно — грчки.

Кад су Римљани покорили Балкан, они су у првом реду романизовали јадранско приморје, али се романизација у већој или мањој мери ширила и у западнобалканском копну, дакле углавном на територији данашње Југославије. Али у коликој мери је она била ухватила корена ван приморја, — то је данас немогуће рећи.

У сваком случају, приморје је било у потпуној мери романизовано, и оно ће такво остати за дуги низ векова.

А кад је нестало римске власти, за њом је заостао на Балкану низ романских језика, чијим су се проучавањем, осим румунских научника, бавили талијански лингвисти М. Ц. Бартоли, Ц. Мавер, и др. и наши лингвисти Барић, Скок, Деановић и др., а такође и немачки научници, као В. Мајер-Липке (Meyer-Lübke), Г. Вајганд (Weigand), и други.

9. На линији јадранског приморја од Кварнера па до у албанску обалу говорио се један романски тип јако различит од талијанскога, који је на разним тачкама варирао, али који се ипак може сматрати једним засебним балканско-романским језиком, који су лингвисти назвали далматски. Далматски романски се на Јадрану постепено гасио; процес је трајао дуго. У XV веку он се још говори у Дубровнику; последњи његов претставник умро је на Крку 1901 године.

Вероватно врло сродан далматском је истророманcки, који је некад заузимао знатне области јужне Истре, а који данас још само животари у домаћој употреби становништва неких истарских „талијанских" градића (Ровињ, Шишан, Галежана, Водњан, Бале).

10. У континенту су романизована трачка племена формирала зачетак данашњег румунског језика. Данас се у науци углавном сматра да је румунски језик формиран на садашњој територији источне Србије, западне Бугарске и можда северне Македоније, дакле отприлике у простору око Ниша, Софије и Скопља. На томе терену, пре доласка Словена, а можда и извесно време после тога (уп. ниже, гл. V, § 41) романизовани балкански становници говорили су „прарумунским" језиком, који се тек доцније распао на дакорумунску и македонскорумунску групу.

Како су говорили романски градови у Србији и Бугарској (Ниш, Софија и др.), — да ли неким балканским језиком сличним далматском или је то био у основи румунски, — то данас не можемо рећи.

2*

Можемо ипак, за Барићем, а насупрот Скоку и Бартолију, констатовати да неког заједничког „балканскороманског" језика — није никада било: далматски и румунски језик, а такође ни романски елементи у арбанаском и новогрчком језику — не показују никакве заједничке иновације. Али је ипак важно за њих да сви иду, заједно са већином талијанских дијалеката, у тзв. апенинско-балканску романску језичку групу, што је у своме славном делу Das Dalmatische утврдио Бартоли.

11. У северној Истри и у области Трста простирали су се, и простиру се и данас романски фурлански дијалекти. Као саставни део retороманске групе (у употреби у северној Италији, Швајцарској и Аустрији), — ово је једини балкански романски тип који не иде у „апенинско-балканску", него у западну романску групу (заједно са северноталијанским дијалектима и са француским, провансалским, шпанским и португалским језиком). И данас се још — под талијанском површином — очувало понешто фурланских елемената у околини Трста (али не у самом Трсту).

12. За Румуне, типичне пастире, карактеристичан је вагилни (покретни) начин живота. Зато су Румуни, нарочито кад су се у току времена разбили на поједине етничке групе и дијалекте, лутали кроз Средњи век по разним планинским деловима Балкана. Српске средњевековне повеље помињу их у Метохији: било их је и у Црној Гори, прошли су кроз Босну, Далмацију, и — заједно са Хрватима — отишли да настане нека села у Истри. И данас још у брдима Ћићарије изнад Ријеке постоји неколико румунских села која иду у правцу брзе хрватизације. Од ових румунских пастира-номада остало је по свим динарским крајевима Југославије трагова у топономастици, а затим и у неким пастирским терминима (о томе ниже, гл. X § 93). И сам њихов назив *Влах* (ст. срп. влахъ) дошао је у многим крајевима да означи пастире, чак и кад су Словени (или Арбанаси). Друга једна група Румуна — вероватно из дубоке старине још — населила је велике области Македоније и Грчке. То су, такође пастири, Арумуни или Македонски Румуни, чији градски огранак претстављају Цинцари; има их и у Албанији. Напослетку, главна група Румуна је, изгледа, током Средњег века, прешла на леву обалу Дунава и брзо романизовала сло-

венску Дакију. То је територија углавном данашње Румуније.

13. Најзад, у историско време отпочео је и утицај талијанског **млетачког** дијалекта; али је он много познији од нашег досељења, иако је био врло обиман (уп. §§ 82, 83, 95, 96).

14. Што се тиче **грчког** језика, за њега је познато да није никад био јако продоран: говорио се на свим обалама Медитерана (чак напр. у данашњој Француској и Русији), али никад дубоко у копну. Само тзв. права Грчка или *Хелада* била је у лингвистичком погледу потпуно грчка из давнина. Али је зато било грчких колонија и на Јадрану, у данашњој Југославији и Албанији. Само кад су Словени стигли у ове крајеве — ти Грци су већ били романизовани, као што М. **Фазмер** (Vasmer) с правом утврђује: античке грчке топониме у овим крајевима Хрвати и Срби су примили увек посредством, разуме се романским.

15. На север од културних области романских језика и грчког језика живели су различити индоевропски варвари. У западној половини Балкана, а по свој прилици и у Панонији живела су **илирска** племена; источно од њих били су **Трачани**, на територији данашње северне Грчке, Бугарске, источне Србије и Румуније. Напослетку, северно од Солуна (старе *Тесалонике*) говорио се стари **македонски** језик, језик државе Филипа и Александра. Граница између илирског и трачког језика ишла је вероватно некуд средином данашње Србије правцем север-југ, тако да је највећи део данашње Југославије заузео некадашње илирско тло, а део Србије и Бугарска — трачко. Могуће је да је отприлике даље на север Тиса означавала границу између илирске Паноније и трачке Дакије; али како су подаци оскудни, ово су уствари само нагађања.

Овде долазимо у додир са такозваним илирским проблемом. На њему је рађено врло много, и учествовали су многи веома истакнути лингвисти. Помињемо бечког професора П. **Кречмера** (Kretschmer), данског лингвисту Х. **Педерсена**, Талијана **Бартолија**, Аустријанца Г. **Мајера**, Србина **Барића**, Аустријанца Н. **Јокла**, Хрвата **Скока**, Немца Х. **Краеа**, (Krahe), Загрепчанина А. **Мајера**, Србина М. **Будимира**, Талијана В. **Пизанија** (Pisani) и друге. Поставило се уствари питање порекла илирског, трачког и старог македонског језика. Шта се о томе може рећи?

Врло мало, јер су подаци врло мршави. Од ових народа није нам се очувао скоро никакав текст (сем неких кратких натписа писаних латинским или грчким писмом), него само топоними и неколико десетина речи које су записали странци — Римљани и Грци. Зато се лингвистика морала ослонити на ове малобројне податке и зато су и резултати врло оскудни.

Ипак се може рећи ово. Несумњиво су све ово такође индоевропски језици. За трачки језик је поуздано, захваљујући нарочито Барићевим истраживањима, да је припадао сатемској, тј. источној индоевропској групи, оној из које су изишли и балтиски, словенски, јермениски, ирански и индиски. За илирски језик се већина лингвиста слаже да је такође припадао сатемској групи и да је — као што мисли Јокл — био врло сродан трачкоме. Али се с тиме не слажу Барић и Крае: њима се чини да у илирским остацима налазе кентумске (тј. западноиндоевропске) елементе, и блиску везу нарочито са германским језицима. Ко је у праву, немогуће је рећи; али је свакако тачно кад Јокл показује извесну блискост између трачког, с једне, и илирског, с друге стране.

Што се тиче старог македонског језика, за њега је јасно само толико — да није блиско сродан грчком језику, како би хтео Ј. Хадзидакис (Ι. Χατζιδάκης), већ да је вероватно био ближи трачкоме или можда илирскоме, како су показали Кречмер, Будимир и Барић; и овде недостатак материјала не допушта никакав прецизнији закључак.

16. Нарочито је заслуга Барићева што је показао на несумњив начин да је данашњи арбанаски језик непосредни наставак трачкога. Арбанаски језик је, као што је познато још од Г. Мајера, — сатемски индоевропски језик. То нам, уосталом, у знатној мери осветљава и проблем трачког језика, јер арбанаски материјал можемо користити.

Већ и сама чињеница припадности арбанаског језика трачкоме типу — а не илирском, како се до Хирта и Барића мислило — упућује нас на то да је стара постојбина Арбанаса, односно њихових предака, на Балкану негде источније од данашњих граница државе Албаније. Осим тога, отсуство индигених термина из области поморства, рибарства итд. у арбанаском језику показује да су Арбанаси живели некада удаљени од мора, тојест у уну-

трашњости Балкана. С друге стране, иако су Арбанаси на Косову и у Метохији данас углавном досељеници, ипак они имају дијалекатских особина које се не могу извести из особина других арбанаских говора, што јасно показује да ту има и старинаца. Уосталом их и српске средњевековне повеље помињу у тим крајевима (влахъ и арьбанасинь и сл.). Знамо и то да су многе области источне Црне Горе биле по језику некада арбанаске; тако се далеко у Црној Гори у XV веку помиње племе *Гољемада* са чисто арбанаским именом (арб. *gole e madhe* „велика уста"); и данас постоји и код Црногораца и код Арбанаса традиција о заједничком пореклу црногорских племена Васојевића, Пипера и Озринића и северноарбанаских племена Краснића и Хота. Процес србизације траје у источним крајевима Црне Горе и данас. Тако племе Кучи у Брдима, које је некад било чисто арбанаско, данас већином говори српскохрватски, а само нека његова села арбанаски. И у Црногорском Приморју племе Мрковићи је већим делом црногорско; али нека његова села говоре арбанаски итд. Један талијански извор из XVI века констатује да се у Бару говори и српски и арбанаски; данас је Бар чисто црногорски град. Итд. Али та распрострањеност Арбанаса на западу — можда је ипак познија.

Међутим је језгро Арбанаса било негде источније, у блиском додиру са Румунима, што нарочито истиче из чињенице да су у лингвистичком погледу преци Румуна и преци Арбанаса преживели тесну заједницу. Те везе су биле толико јаке, да је арбанаски језик преплављен романским елементима, иако није романски у основи. Зато ваља и првобитно боравиште Арбанаса тражити такође негде у источној Србији и јужније одатле, у Македонији. Могуће да су и они живели напр. у околини Ниша, јер баш у топониму *Ниш* од *Naissus* никако се *ш* од *s(s)* не би могло схватити без арбанаског посредовања (упор. арб. *koshërë* од сл. *kosorъ*, *shum* од лат. *summus* итд.). У тим крајевима, дакле, треба тражити стару постојбину и Арбанаса и Румуна.

17. Напослетку, поред ових народа и њихових језика, Балканом и Средњом Европом крстарили су и други народи као Келти, Иранци, Германи, Авари и други, — али је њихов значај много мањи и трагови су готово избрисани.

18. Јужни Словени су дошли у непосредан додир са Романима и Грцима; али зацело и са још нероманизованим

Илирима и Трачанима. У неким случајевима, као што је показао Скок, може се утврдити да су трачки елементи дошли Словенима без посредства грчког језика. Тако, на пример, буг. град *Пловдив* носи име које претставља непосредан продужетак типичног трачког *Pulpudeva*, док грчки топоним гласи сасвим друкчије: Φιλιππόπολις (тј. превод: обоје значи „Филипов Град"). Зацело би се то могло показати и за однос Словена са Илирима; али су и овде подаци врло оскудни, и углавном их тек треба пронаћи, можда у речничком материјалу јужнословенских језика (али уп. ипак кајкавско племенско име *Brajci*, које је можда непосредно илирског порекла). Скок такође мисли да наши географски термини за „гребен": *хрид* || *hrib*=*grič* || *griža*, који су неиндоевропског порекла, својим гласовним варијацијама указују на то да су Словени затекли у Словенији и Хрватској нероманизоване староседеоце: *hrid* и *hrib* би били облици примљени од њих непосредно, док би варијанте *grič* и *griža* биле примљене тек преко Романа (*grič* = **grettius*, *griža*= **gredius*). Али је то врло несигурно, јер не знамо гласовне податке који су нам овде потребни.

19. И данашња топономастика јужнословенских земаља својим шаренилом показује на какав супстрат су у своје време легли језици словенских дошљака. Да поменемо неколико најкарактеристичнијих наших топонима разног порекла.

Старог романског (обично „балканскороманског") порекла су напр. словеначки топоними *Oglej*=*Aquileia*, *Čedad* =*Civitate-m* (тал. *Cividale*); српскохрв. *Cavtat* (такође од *Civitatem*), код Сплита *Poʆud* (мочварно место)=*palude-m*, на острвима *Kimp*=*campu-m*, *Košʆun*=*castellione-m*, име острва *Silba* =*silva*, затим *Сутоморе*=*sancta Maria* на јужном приморју, *Sutlovreč*=*sanctus Laurentius* у Истри итд. Румунског порекла је име планине *Влашића* (Србија), *Романије* (Босна), *Дурмиҭора* (лат. *dormitorium* „пландиште" — Црна Гора), *Morlačkog* („моровлашког", „црновлашког") *Kanala* (Далмација) и др. У источној Србији остала су многа румунска географска имена као *Барбаҭово* (*bărbat*), *Корбевъц* (*corb*), *Романовце*, *Влаова* и др.; тако и у западној Бугарској: *Валелунга* (*vale*+*lunga*), *Урсулов дол* (*ursu-l* „медвед"), *Пичор* (*ficior*) и др. Тек касније су дошла права талијанска географска имена као *Kvarner*, *Korčula*, *Fiume* (=*Reka*) и др. Бугарски језик је такође очувао старе латинске топониме, као *Лом*=(*mons*) *Almus*, *Срѣдьць* од *Serdica* и др.

Од Грка је остало много мање, и само у јадранском приморју — али и то је уствари примљено романским посредством. Уп. *Split* од 'Ἀσπάλαθον преко ром. **Spel(e)tu-m* > *Splětъ*, *Hvar*, данас *For*, од Φάρος (ром. *Fara*), у Дубровнику *Pile* (назив капије) од грч. Πύλαι „стубови". На Корчули се очувао у новогрчком облику византиски топоним *Sutvara* < (лат.) *sancta* + (н. грч.) Βάρβαρα.

Од Илира смо примили бројне топониме; али је тешко рећи када романским посредством а кад непосредно. Упор. *Venetia* > *Venezia* > словенач. *Benečija* (и *Beneška Slovenija*), словенач. *Soča* (тал. *Isonzo*) = *Sontius*, *Tr̥st* (тал. *Trieste*) = *Tergeste* (уп. *Tržič* = *Monfalcone*), српскохрв. *Labin* = *Albona*, *Plomin* (тал. *Fianona*) = *Flanona*, *Raša* = *Arsia*, *Skradin* = *Scardona*, *Solin* = *Salona*, *Дувно* = *Delminium*, *Котор* = Κάτταρος, *Тиват* = Τευθίς, *Рисан* = Ῥίζων, *Улцињ* = Οὐλκίνιον, *Липљан* = *Ulpiana*, *Тара*, које се везује за име илирског племена *Autariates*, *Босут* = (*Ad*) *Basante-m* и др.

Од трачких топонима код Срба и Бугара може се поменути напр. име *Тамиша* = Τιμήσης (*Tibiscus*), *Ниша* = *Naissus* (?), *Струме* = Στρυμών, наведено *Пловдив* = *Pulpudeva* и др.

Што се тиче других народа, од њих готово није остало трагова ове врсте; уп. ипак старо име *Београда*: *Singidunum*; али је оно већ давно, у Средњем веку, напуштено и замењено именом *Alba* = Бѣлъ (градъ).

Потпуности ради поменућемо напокон и то да се под слојем ове топономастике очувао и један још старији: неиндоевропски или преиндоевропски слој старих Медитеранаца (по Оштиру „Аларода"). У топониме ове врсте — које смо, дакако, примили посредством Романа, Илира, Грка и др. — ваља убројати напр. *Cres* = *Crepsa*, старо име Корчуле *Krъkarъ* = Κέρκυρα (уп. Κόρκυρα, име *Крфа*), *Ml̥et* (тал. *Meleda*) = *Melita* (уп. *Malta*), затим старо име Дубровника: *Ragusa*, *Ragusium* итд.

На овако лингвистички шаролико тло населили су се, можда почевши са I и II веком (Панонија и Дакија), одн. са VI и VII веком (Балкан) — преци Јужних Словена.

БИБЛИОГРАФИЈА

Kr. Sandfeld: Linguistique balkanique, problèmes et résultats (Paris 1930).

K. Jireček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Wien), I-II.

H. Schuchardt: Slawo-deutsches und Slawo-italienisches (Graz 1884), passim.

P. Skok: Zur Chronologie der Palatalisierung von *c g* q^u g^u vor *e i y i* im Balkanlatein, Zeitschrift für romanische Philologie XLVI, 385—410.

H. Barić: O uzajamnim odnosima balkanskih jezika I, Библ. Архива за арб. старину, језик и етнологију IV, св. 1 (Београд 1937).

M. G. Bartoli: Das Dalmatische, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. IV (Wien 1906), I-II.

A. Ive: I dialetti ladino-veneti dell' Istria (Strassburg 1900).

P. Skok..., Hrvatska enciklopedija IV, 491 и даље.

M. Deanović: Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d' Istria (Zagreb 1954).

O. Densusianu: Histoire de la langue roumaine I-II (Paris 1901—1914).

F. Miklosich: Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Denkschr. der Phil. - hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien (1877) XXX.

G. Weigand: Rumänen und Aromunen in Bulgarien (Leipzig 1907), 40 и даље.

Ст. Романски: Власитѣ и цинцаритѣ въ България, Периодическо списание на Бълг. книж. друж. въ София LXIX (Пловдивъ 1908)., 135—147.

И. Дуриданов: Местните названия в Ломско (София 1952), 204.

A. Vaillant: Vieux bulgare et roman de Bulgarie, Bulletin linguistique (Bucuresti 1946) XIV.

S. Puscariu (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici si A. Byhan): Studii istroromâne II (Acad. Romȃna, Stud. si cerc. XI, Bucuresti 1926)

P. Skok: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima (Zagreb 1950), I-II.

M. Vasmer: Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen, Abhandl. der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jahrg. 1944, Phil.-hist. Kl. Nr. 3 (Berlin 1944), стр. 2.

M. Šufflay: Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters, Denkschr. Phil.-hist. Cl., Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, 63 Bd., 1 Abh.

W. Tomaschek: Die alten Thraker I-II, Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, 128 Bd., 4 Abh. и 131 Bd., 1 Abh. (1893—1894).

P. Kretschmer: Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache (Göttingen 1896).

H. Barić: "Αργιλος (Zur Frage der Gutturalvertretung im Thrakisch-Albanischen), Архив за арб. старину, језик и етнологију II (Београд), 379—389.

N. Jokl: Illyrier, Reallexikon der Vorgeschichte (herausggb. von Max Ebert) VI (Berlin 1926), 33—48.

N. Jokl: Thraker, Reallexikon der Vorgeschichte (herausggb. von Max Ebert) XIII (Berlin 1929), 278—298.

H. Krahe: Illyrisch und Germanisch, Indogermanische Forschungen XLVII, 321—328.

V. Pisani: Il problema illirico, Pannonia (Budapest 1935), 276 и даље. — Прештампано у његовој књизи „Linguistica generale e indeuropea" — Saggi e discorsi I (Milano 1947), 83—97.

H. Barić: Ilirske jezične studije I, Rad Jugoslav. akad. znanosti i umjetnosti CCLXXII (Zagreb 1948), 159—208.

M. Будимир: оцена претходног, Јужнослов. филолог XVIII, 271—291.

G. Meyer: Albanesische Studien, Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Cl. 125/XI.

N. Jokl: Albanisch, Grundriss der indogerm. Sprach- und Altertumskunde, II. Die Erforschung der indogerm. Sprachen, III. Slavisch-Lateinisch. Albanisch (Strassburg 1917), 109—151.

N. Jokl: Albaner, Reallexikon der Vorgeschichte (herausggb. von Max Ebert) I (Berlin 1924), 84—94.

C. Treimer: Albanisch und Rumänisch, Zeitschr. für romanische Philologie XXXVIII (1917), 385—411.

Th. Capidan: Raporturile albano-române, Dacoromania (Bucuresti) II, 514—554.

G. Weigand: Albanische Einwanderung in Siebenbürgen, Balkan-Archiv III, 208—226.

M. Šufflay: Srbi i Arbanasi (Београд 1925).

M. Šufflay: Povijest sjevernih Arbanasa, Архив за арб. старину, језик и етнол. II, 193 и даље.

N. Jokl: . . . , Indogerm. Forschungen L, 33—42.

N. Jokl: Slaven und Albaner, Slavia XIII, 287.

H. Barić: . . . , Slavistična revija III, 356—359.

J. Ердељановић: Кучи, племе у Црној Гори; Братоножићи, племе у црногорским брдима; Постанак племена Пипера; Стара Црна Гора, — Срп. етнографски зборник VIII, XII, XVII, XXXIX.

А. Јовићевић: Црногорско Приморје и Крајина, Срп. етногр. зборн. XXIII.

С. Дучић: Живот и обичаји племена Куча, Срп. етногр. зборн. XLVIII.

C. Tagliavini: Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia nord-orientale), Le terre albanesi redente, . Kossovo (Centro studi per l'Albania, Roma 1942), 1—82.

P. Skok: Beiträge zur thrakisch-illyrischen Ortsnamenforschung, Zeitschr. für Ortsnamenforschung VII, 34 и даље.

P. Skok: Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slavenska imena, Starohrv. Prosvjeta, n. s. I (1927), 60—76 и 161—196.

P. Skok: Studije iz ilirske toponomastike, Glasnik Zemalj. muzeja za Bosnu i Hercegovinu XXIX; XXXI; XXXII; Арх.за арб. старину, језик и етнологију I.

P. Skok: Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos, Zeitschr. für Ortsnamenforschung IV (1928), 213 и даље.

G. Weigand: Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrier oder Thraker?, Balkan-Archiv III, 227—251.

V. Pisani: La posizione linguistica del macedone, Revue intern. des Etudes balkaniques III, 8—32.

P. Kretschmer: Sprachliche Vorgeschichte des Balkans, Revue internat. des Etudes balkaniques (Београд 1934), 41—48.

P. Skok: Prilog ispitivanju predrimskih leksičkih ostataka u slovenačkom i srpskohrvatskom jeziku, Slavistična revija III, 350—355.

III. ЈУЖНИ СЛОВЕНИ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И БУГАРСКЕ. — ВОЈВОЂАНСКИ И СЛАВОНСКИ ПРОБЛЕМ

20. У VI и VII веку н. е. Словени из Алпа, Пононије и Дакије прешли су преко Саве и Дунава и развили своје упаде на византиски Балкан. Ти су упади, разуме се, били учестали; циљ им је био: југ и културно романско и грчко приморје.

Словенци су кренули на југозапад и још тада су, под борбом, прошли кроз северну Истру и ушли на фурланско тло северне Италије, у област Трста, Удина, Чедада — према Венецији до Таљамента (Tagliamento). Дубока старина данашње топономастике напр. у Истри показује са сигурношћу да су ове области славизиране још одмах у то прво време. Уп. *Labin, Raša,* < *Albona, Arsia* (са старом метатезом *ar, al* > **or, *ol* > *ra, la*), *Plomin* < *Flanona* (са *ă* > *o*), *Pazin* < *Pisinum* (тал. *Pisino;* са променом *i* > **ь* > *a*), *Poreč* < *Parentium* (са *ă* > *o* и *en* > **ę* > *e*), *Sutlovreč* < *Sanctus Laurentius* са *an* > **ǫ* > *u* и *en* > **ę* > *e*) и др.

Претставници будућег српскохрватског језика развили су се у више праваца кроз Илирик и Далмацију. Продрли су до старе Салоне и разорили је; уп. *Salōna* > *Solin* (са *ă* > *o* и са *ō* > **y* > *i* — као *Rōma* > *Rymъ* > *Rim*) и **Spel(e)tum* > *Splětъ* > *Split* (са метатезом **el* > *lě*). Даље на исток дошли су до Рагузе и Цавтата; уп. *Civitate-m* > *Cavtat* (са *i* > **ь* > *a*). Још даље одатле јуришали су на Драч; уп. Δυρράχιον, *Dyrrachium* > *Dъračь* (са *u* > *ъ*; арб. облик *Dúrrës* је настао тек од словенског).

Други један талас прошао је Вардарско-моравском Долином да опседне Солун; уп. Θεσσαλονίκη: *Solunъ* (са слов. *o* за α), и да затим преплави Хеладу. Напокон су преци Бугара ушли у данашњу Бугарску и у Тракију и упутили се да опседају Цариград; било је то време док су на томе тлу још живели нехеленизовани Трачани (уп. *Пловдив* од трач. *Pulpudeva*)

Као што се види, Словени су преплавили готово цео Балкан, па иако нису могли одмах да освоје јаче приморске културне центре, нарочито на истоку, где је византиска власт била чвршћа (Солун, Цариград), — ипак су успели да прекрију чак и целу колевку хеленства: праву Грчку или Хеладу. Византиски писци су тада с горчином писали да „Грк не сме да се појави на Пелопонезу" од „проклетог словенског народа", а цар Константин Порфирогенит је забележио: ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος*. Други један хроничар опет говори: καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἤπειρον καὶ Ἑλλάδα σχέδον καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται**.

21. Да видимо сада како нам осветљава лингвистика насељавање Јужних Словена — с једне стране у данас словенским државама Југославији и Бугарској, а с друге у несловенским земљама с којима се Југославија и Бугарска граниче.

Узећемо у овом одељку Југославију и Бугарску. Преци данашњих Словенаца, Хрвата, Срба, Црногораца, Македонаца и Бугара прекрили су углавном ове територије које им и данас припадају, — али са извесним важним ограничењима.

Јадранско приморје је остало и тада и још задуго добрим делом романско, и процес славизације ту је трајао до данашњег дана; нарочито јаче градске општине одупирале су се славизацији. У Дубровнику се још у XV веку — поред нашег језика — говорило далматско-романски, и то је био званични језик, заједно с талијанским; на Крку је далматски језик изумро тек 1901 године смрћу старога Крчанина Удине, последњег човека који је још знао далматски (поред талијанског и хрватског). У Истри још и данас неки градићи, поред талијанског језика, говоре истроромански, иако је сва околина већ столећима словенска. У области Трста је словенско-романски проблем још за наших дана претстављао међународнополитичко питање, о којем се можемо обавестити у бројним написима наше штампе.

Процес славизације приморских Романа потпомагала је мирна симбиоза, например хрватске феудалне краљевине са градским романским елементом. Пенетрација Словена

* Исловени се сва земља и постаде варварска [тј. туђа].

** И сав Епир и Хелада па и Пелопонез и Македонија називају се скитским и словенским.

(Хрвата) у приморске романске градове вршила се мирно и постепено, из економских разлога, мешовитим браковима, претварањем сељака-Словена у грађане, прво Романе, а затим стаје све више преовлађивати словенски језик и код грађана.

22. У копну су, као што смо видели, на тлу источне и јужне Србије, западне Бугарске и северне Македоније, такође постојали Романи, преци данашњих Румуна, а на њих су се надовезивали, у Космету и Македонији, можда делом и у Црној Гори, — старинци Арбанаси. Чини се да је тај терен у то прво време још сачувао свој романско-трачки карактер, да се и он још дуго (до X века?) опирао славизацији, — и да се отуд сачувало доста туђих елемената у данашњим словенским дијалектима тих крајева (али о томе опширније мало ниже, гл. V). После тога су се Румуни расули као номади широм Југославије и утопили у Словене.

23. Осим тога су се и Грци очували делом и у Хелади, а такође и по другим тачкама егејског и црноморског приморја (Солун, Цариград и др.).

24. Све остало — постало је словенско.

За већину крајева Југославије и Бугарске није у овом правцу потребно наводити нарочите доказе, прво због тога што то познају и признају и средњевековни историографи и хроничари, а друго стога што већ од раних времена имамо из многих крајева писане споменике. Из Македоније имамо већ у IX веку текстове старословенског језика, из Словеније у X веку тзв. Брижињске одломке, код Хрвата у Приморју попове глагољаше; код Срба (и на тлу данашње Црне Горе) зетску и рашку ћириличку редакцију црквеног језика; на територији Босне такође домаћу књижевност; Бугари такође имају већ рано своју књижевност.

Недостају словенски текстови једино из романских градова на приморју (али не задуго: у Дубровнику се већ у XIII веку отвара тзв. *cancelleria slava* — словенска канцеларија), затим из вероватно још дуго романско-арбанаске територије централног Балкана и напослетку из панонског дела данашње Југославије, тојест из хрватских прекосавских крајева и из данашње Војводине.

25. Јесу ли, дакле, северна Хрватска, Славонија и Војводина биле славизиране у првим налетима Јужних Словена — Хрвата и Срба? Ово је питање спорно у нашој науци, и зато се на њему ваља мало задржати.

Ј. Цвијић је у данашњим војвођанским Србима и славонским Хрватима видео готово искључиво етничку мешавину дошљака, донетих тек у турско време разним миграционим струјама, нарочито динарском, с једне, и косовском, с друге стране. Он изричито овако вели о томе питању: „У овој великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе, чинећи незнатан проценат данашњег становништва. То су: моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом, а после њих долазе Бачка, Барања и Банат."

И лингвиста Белић инсистира на искључиво миграционом пореклу данашњих војвођанских, па и славонских говора, а срж његових схватања, изнетих у низу његових расправа, садржи се у овој његовој реченици: [банатски, и уопште војвођански, екавски тип] „не прелази крај 17 и почетак осамнаестог века".

Ја сматрам да то није могуће прихватити.

Пре свега, овде се постављају уствари два проблема. Један је: јесу ли Срби населили Војводину а Хрвати Славонију — одмах по досељењу у Панонију, или тек касније? Други проблем је: има ли континуитета, непрекинуте везе, између јужнословенског средњевековног становништва (уколико га је било!) ових крајева и данашњих етничких елемената у њима?

По моме се мишљењу на оба питања може одговорити потврдно.

Истина, Војводина (а тако и Славонија) у Средњем веку углавном није улазила у састав српске (одн. хрватске) државе, већ је била под туђинском влашћу. Феудалци и црква су били — страни. Али то не значи да масе становништва нису биле српске (одн. хрватске). Сваки историски приручник говори о томе да су Срби (одн. Хрвати) живели у овим крајевима и у Средњем веку.

Уосталом је већ и a priori невероватно да су Ј. Словени населили и осталу Панонију и Дакију, с једне стране, и цео Балкан, са друге, а да су плодну Војводину и Славонију оставили ненастањене. То не би било логично.

Али о присуству Словена сведочи и топономастика. Ми смо видели да се вероватно још од II века н. е. помињу у овим и суседним крајевима словенски топоними (као *Tsierna* = *Črna*, *Brzava* и др.). Поред тога, Скок је показао да су низ важних топонима на тлу Војводине Мађари примили од Словена. Тако напр. мађ. *Bácska* (и даље немачко *Ba-*

tschka) садржи слов. суфикс *-ьsk-*, и према томе се изводи од нашег *Бачка* (тј. „бачка земља"). „Очит је то доказ, — вели Скок, — да су овде становали Словени од најстаријих времена свога доласка у ове крајеве." Исто сведочи и мађ. *Szerém* (*Szerém megye*), које се не би могло извести из лат. *Sirmium* (име Митровице) без посредства слов. *Srěmъ* (уп. **vъ Sermi*). То важи и за мађ. *Duna* од слов. *Dunajь* (а не од Δούναβις и сл., од чега данас *Дунав*). И мађ. хидроним *Tisza* својим крајњим *-a* показује да је изведен од сл. *Тиса* (античко *Pa-thissus* је било мушког рода!). Упор. и *Slovinьje*, које је дало у мађ. средњевековном латинском *Slavonia*.

Уосталом су многи словенски топоними забележени у овим крајевима (у мађ. текстовима) дубоко пре великих сеоба изазваних турском појавом. Налазимо их још у XI, XII, XIII, XIV веку. Напр. *villa Nougrad = Nógrád*, од *Новъградъ* (XI в. Барања), *Császló*, од *Часлав* (XIII в., код Апатина) и др. у великом броју.

Некипут и сам слов. облик топонима сведочи о старини: мађ. *Kan(y)izsa*, од старог придевског образовања *къnеž(ь)*, у Славонији *Župańa*, од прид. *župańь* и сл.

Према томе, дакле, нема разлога одвајати Војводину и Славонију од осталих јужнословенских области: и оне су насељене од првих времена.

Али се исто тако може доказати и континуитет, непрекинута веза, данашњих војвођанских и славонских дијалеката са средњевековнима. За Славонију то показује — за подравске екавце — Ј. Хам. То важи и за Војводину. Докази су следећи.

Прво, у војвођанским говорима постоји низ архаичних падежних облика (који нису могли бити донети ни херцеговачком ни моравском струјом, јер их у оним крајевима одавно више нема): dat. pl. *воловом*, instr. *с момци*, loc. *о сватови ; у чизма* (*-а* од *-асhъ*). У Славонији налазимо, прво, исте такве облике: dat. *gostom;* instr. *sa sinovi*; loc. *u rukavi*; *u lađa*, а поред њих још и дативни архаични тип *ženam, udavačam* и инструментални *puškami, za kozami*. Извесна данашња неједнакост између славонског типа (архаичнијег) и војвођанског (млађег) некада није постојала, него смо у XVIII веку и код војвођанског писца Г. С. Венцловића налазили и dat. као *к званицам, свїим птицам*, instr. *с с8зами, с звѣздами*, као и код славонског писца тога времена М. А. Рељковића (*komšijam, vojvodam; šumami, motkami*). Данашњи loc. на *-и, -а* у оба дијалекта гласио је,

3

уосталом, још *-ih, -ah* : војвођ. XVIII в. : *оу мȣка*^{x}, *на нива*^{x}, *w т̄iц*^{x} *беседа*^{x}, славон. XVIII в. : *u sokacih, u stranah, na klupah* итд., што значи да је постојала идеална веза са кајкавским хрватским и са словеначким, да је, другим речима, постојао непрекинут појас архаичне деклинације у целој Југославији северно од Саве и Дунава — од Трста до Темишвара.

Исту распрострањеност има и замена *ě* са *e* : Словенија, Хрватско Загорје, неки крајеви у Славонији, Војводина (и даље Србија, Бугарска). И то показује да је најстарији слој непрекинут; војвођанске „икавизме" — М. Решетар је убедљиво објаснио као индигену појаву (не унету од икаваца!; уп. и ниже, гл. VII, § 60).

И сам распоред архаичних падежних облика у Војводини (у Бачкој више него у Банату и Срему) — указује на то да је у питању чување старине, како сам ја показао.

Овоме би се могло додати да и војвођанска опозиција *ł* : *l'* (*кол̵а, јал̵ове, скл̵опил̵а* : *пол'ицу, гол'ишав, л'ице* итд.) — указује опет на дубоку старину, која се увек на језичкој периферији најбоље чува. Тако овде имамо исту појаву као у пољском, руском и др., што опет искључује могућност да је то иновација. А да је готово цео штокавски терен познавао некада веларно *ł*, показује општа појава типа *био* од *byłъ*.

У овој перспективи и друге неке појаве у Војводини и Славонији могу бити схваћене као очувана старина (славонски архаични акценат; војвођански облици као *međ* м. *међу*; *через* : чакав. *črez* и сл.).

Једном речју, иако су Славонија и Војводина примиле у себе много миграционих таласа, ипак стари „панонски" слој не само да у њима никад није ишчезао, већ је сачињавао основу, у којој су се помало растапали новодонети елементи. О томе сведочи, најзад, и етнологија, као што су показали Ј. Ердељановић и Д. Поповић својом анализом Баната. И Славонија и Војводина претстављају велику мешавину и „аутохтоних" средњевековних дијалеката и „миграционих" говорних типова — углавном динарских (али не косовских!).* Кад су дошли Мађари у ове крајеве, они су без икакве сумње наишли на Србе и Хрвате — претке данашњег становништва.

---

* О овоме питању говорићу детаљно у једној засебној расправи.

БИБЛИОГРАФИЈА

L. Niederle: Manuel de l'Antiquité slave I (Paris 1923), 60—66

P. Skok: O simbiozi i nestanku Romana u Dalmaciji i na Primorju u svijetlu onomastike, Razprave IV (Ljubljana), 1—42.

P. Skok: Iz dubrovačkog vokabulara, Zbornik iz dubrovačke prošlosti — Milanu Rešetaru... (Dubrovnik 1931), 429—433.

P. Skok: Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Pom. bibl. Jadr. straže (Split 1933).

П. Скок: Томазеова посланица Далматинцима, Правда XXIX (Београд), бр. 10226, стр. 5.

F. Miklosich: Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpathen, Denkschr. der Phil.-hist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien (1877), XXX.

J. Цвијић: Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Срп. етн. зб. XXIV, 13.

А. Беличъ: Диалектологическая карта сербскаго языка (отд. отт. изъ „Сборника по славяновѣдѣнiю II, Санктпетербургъ 1905).

А. Белић: О српским или хрватским дијалектима, Глас Срп. краљ. акад. LXXVIII, нарочито одељ. IV, тач. 2, стр. 106—142.

A. Belić: Zum heutigen Stande der serbo-kroatischen Dialektologie, Rocznik slawist. III, 82—103.

А. Белић: Штокавски дијалекат, Нар. енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV (Загреб), стр. 1071 и даље.

А. Белић: ..., Јужнословенски филолог VIII, 230, 231.

M. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Schr. der Balkancomm., Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft IV, (Wien 1907), 14—17; 23—26.

П. Скок: Топономастика Војводине, Војводина I (Нови Сад 1939), 108—127.

И. Поповић: Извештај о говору Бегеча у Бачкој, Гласник Срп. акад. наука II, св. 1 (1950), 130—132.

И. Поповић: О најновијим испитивањима војвођанских говора, Зборн. Мат. српске, серија друштв. наука 3, стр. 6.

И. Поповић: О бачким буњевачким говорима, Зборн. Мат. српске за књ. и јез. I, стр. 123.

И. Поповић: Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине, Срп. дијал. зборн. XII, passim (у штампи).

В. Јовановић: Гаврило Стефановић Венцловић, Срп. дијал. зборн. II, 105—306.

Stj. Ivšić: Današñi posavski govor, Rad Jugosl. akad. CXCVI, 209—254; CXCVII, 9—30.

3*

J. Hamm: Štokavština Donje Podravine, Rad Jugosl. akad. CCLXXV, 5—70.

S. Pavičić: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela Jugosl. akad., knj. 47 (Zagreb 1953).

T. Maretić: Jezik slavonskijeh pisaca, Rad Jugosl. akad. CLXXX, 160—162.

Р. Алексић: Језик Матије Антуна Рељковића, Јужнослов. филол. X, 91 и даље.

Ј. Ердељановић: Трагови најстаријег словенског слоја у Банату, Niederlův Sborník (Praha 1925), 275—308.

Д. Поповић: Срби у Банату до краја осамнаестог века — Историја насеља и становништва, Пос. изд. САН CCXXXII, Етн. инст. књ. 6.

IV. ЈУЖНИ СЛОВЕНИ У ИТАЛИЈИ, АУСТРИЈИ, МАЏАРСКОЈ, РУМУНИЈИ, ГРЧКОЈ И АЛБАНИЈИ

26. Као што је напред већ било речи, Јужни Словени нису преплавили само територије данашњих јужнословенских држава Југославије и Бугарске, него су у то прво време били прекрили и данас несловенске територије суседних земаља Италије, Аустрије, Маџарске, Румуније, Грчке и Албаније.

Лингвистички докази те чињенице — јесу они лингвистички остаци који су на тим територијама преостали пошто су те суседне нам земље деславизиране. Другим речима, овде треба у кратким потезима да покажемо словенске елементе који су заостали у несловенским језицима тих земаља. Те елементе чине топоними и апелативи (речнички елементи) словенског порекла. У оваквим анализама топоними су по правилу увек поузданији, јер се они преузимају из језика у језик на лицу места. Тако ако данас например у јужној Грчкој нађемо обиље географских имена словенског порекла, онда је поуздано да су она остала од оних Јужних Словена који су некада опустошили и населили Хеладу. Напротив, апелативи су могли у те крајеве бити унети још тада —, и онда су прави остаци —, али су могли бити и касније примљени (као што напр. данас ми примамо француске речи), и тада за проблем насељавања не значе ништа, уколико њихов гласовни лик не потврди старину или се не нађе неки други моменат који говори у прилог старине (напр. велика распрострањеност, и друго). Зато ћемо пажњу првенствено обратити на топономастику, а затим ћемо то допунити и апелативним материјалом.

Да прегледамо те суседне земље географским редом, идући од запада ка истоку.

27. Словенци су у времену од VI—VII па до X века продрли на тло Италије, и прекрили су углавном оно романско тло северне Италије на коме се говорило фурлан-

ским (ладинским или реторомански̂м) дијалектима (уп. напред, гл. II, § 11). То значи да су заузели област око Соче, Трста, Видма (Udine), Чедада (Cividale) — до Таљамента, реке која се улива у Јадранско Море на обали између Трста и Венеције. Већ од XI века у талијанским споменицима тих крајева срећу се бројни топоними словенског порекла; неки од њих садрже старинске особине.

Примери (насељених места): *Lancenigo* (од сл. *Lǫčьnikъ*; словенач. *Ločnik*), *Lonca* (*Lǫka*; словенач. *Loka*), *Pantianico* (:сл. *pǫt-* „пут"); река *Sardizza*=словенач. *Sredica*. Затим насеља *Grado, Beligrad, Belgrado, Gradisca* (=*Gradiška*), *Gorizia* (=*Gorica*), *Goricizza* (=*Goričica*), *Glaunico* (=*Glavnik*), *Marizza, Sella* (:*selo*; данас словенач. *vas*), *Cussignacco* (=*Kosinjak*), *Patocco* (:*potokъ*; уп. данас у Истри облик *patok* „*id.*" у многим говорима), *Prodolone* (:*pro-dol-*), *Casarsca* (=*Kozarsko*), *Puia*=*Polje* (са дијал. променом *ļ > j*), *Dolina, Studenz, Virco* (:*vṛchъ*), *Cluiano* (=*Hlevljani*, од *chlěvъ* „стаја"), реке *Brodiz, Bellizza, Velicona* и др. Успомена на словенски живаљ који је некада становао у овим крајевима такође су придеви *Schiavonico* или *Schiavonesco*, који се додају топонимима данас романских насеља. Нарочито падају у очи словенски топоними који указују на значај Словена за пољопривредни живот код Фурлана: уп. *Gnive*=*ńiva*, *Ladina*=*ledina*, *Polie, Puglie, Puje, Pulie*=*ṗoļe*, *Traunic*=*travnik*.

У области Трста и Фурланије налазе се и доста бројне позајмице словенског порекла у фурланским говорима. Уп. *zmoch* (<*smokъ*) „павлака", *sciba* (:*šiba*), *torbiza*, *graia* „ограда" (<кајкав., чакав. *graja* „*id.*"; уп. шток. *грађа*), *pustòt(e)* „необрађено земљиште", *supela* „врста свирале" (:словенач. *sopela*, с.-х. *сопиле* итд.), *matavilz* (<*motovilce*: *мотовило*), *mlècarza, papiza* „дечја храна" (:*papica, papiti* „јести"), *grebano* (<*greben*), *calusa* „бара" (<*kaļuža*), *smola, cisçhe* „шишарке" (код Вука *шишке* у истом знач.), *cista* adj. indecl. „чист", *polegana* „разумно, разборито" (<*polagano*) итд. Неке од оваквих речи прешле су границу фурланских говора и захватиле талијански језик — његов млетачки дијалекат, као напр. *grebano* „гребен", које се употребљава у Венецији, и које су чак Млечани предали Грцима, *babis(s)a*=*бабица*, *colacci*=*колачи* (од XVI в.), *muci!* „ћути", *pluçhe* „плућа" и др. Од изванредног је значаја чињеница да су Млечани примали од нас (тј. Словенаца и Хрвата) и поморске термине, као *copano* „чамац"<*kopańa*, *lapaz(z)a* „суд за избацивање воде из чамца" <*lopatica*, *grebano* и сл.

У Истри (а дабоме и по Далмацији) романски дијалекти су још пунији словенских позајмица. Уп. истарско романско *gréndana* „гредељ на плугу" (данас хрв. истар. *gredań*), *źerni* „млети" (од *žṛnу* и сл.), *rućișe* „дршка" (*=ручице*), *gráia* „ограда", *iálova* итд. Не може се рећи за све од ових позајмица да су остаци из оних времена кад пада прво исељавање; али их има и таквих (напр. *gréndana* < *gręḍъńь*, са очуваним *-еn-* за сл. *-ę-*).

Знатну старину показују и неки хрватски чакавски елементи у данас изумрломе стародалматском дијалекту на Крку, као *čata*, *ćata* „тетка" < *teta* (са дифтонгизацијом; дакле преко облика **tyata*), *báyla*, „много" од чакав. *vele* (са *v* > *b*).

У мањој мери било је и „калкирања", превођења словенских речи по смислу. Тако је млетачко *crielo* „сито", наслањањем на слов. *krilo*, измењено у *crilo*, које значи сада и „сито", али и „крило" (управо „мрежокрилца").

Некада се и на романско-лангобардском двору у Чедаду говорило словеначки; а и у самој Венецији код претставника угледних породица налазимо словеначка презимена, као: *Mocenigo = Močnik*, *Sagorgnano = Zagorńjan*, *Gradenigo = Gradnik*. Али то може припадати и познијим временима.

Уопште узевши, продор Јужних Словена на тло северне Италије био је врло ран, и довео је до поседања једног дела тих крајева; али упад није захватио дубоко, очигледно због јаке власти у тим крајевима, која је словенске упаде брзо локализовала. Ипак је и данас на територији североисточне Италије остала Б е н е ш к а С л о в е н и ј а, где Словенци и сад живе у компактним масама од неколико десетина хиљада душа.

28. На север од данашње НР Словеније Словенци су захватали знатне области Алпа (дан. Аустрија) и југозападне Паноније (дан. Маџарска око Блатног Језера). Даље на север били су већ Чеси и Словаци.

Од предака Словенаца задржао се на аустриској територији, данас језички чисто немачкој, низ словенских топонима, који често такође указују на дубоку старину, на VI век или можда још и раније епохе: *Perschling* (<**Berzьnica*, са *-er-*; *Breznica*), *Lang* (< *Lǫka*; данас словенач. *Loka* „ливада"), *Wonthal* (*:ǫdolъ* „удолина"), *Andritz* (< *Jędrica*), *Debar* < *dьbrъ* „долина"; тако и арб. *Dibra*), *Feistritz* (= *By-*

strica; са очуваним -y- > нем. -ei-), Reifnitz (= Rybnica; -y- > -ei-). Zirne (= Čṛne), Astaruniza (= Ostṛvica), Villach (= Beljak), Graz (:gradьc-) и др.

И међу позајмицама има их таквих које опет указују на старину: zundel, tschundel „врста суда" < sǫdъ, gantsche „кућица" < kǫt'a (уп. с.-х. кућа, буг. къщ̄а), munke (тако и ст. нем.) „врста теста" < mǫka, pransen < pręžati, затим ст. аустр. gîselic > Geislitz „врста каше" од kyselica (са -y- > -î-, -ei-), jauch, jauchwind < jugъ, gatje = gaće (очувано ć; уп. § 51), jause < užina и др.

Истиче се неколико пољопривредних термина аустриских Немаца које су они примили од Словена: arl (= ralo), arling (= ralnik), ga°slitz (= kozlec, kozlьсь), а такође и превод („калк") bock (дословно „јарац") према kozlьсь — у значењу дела на плугу. Иако наш културни утицај ни у Италији ни у Аустрији није нарочито велики, ипак је значајно да су Словени још у та прва времена и овде важили као истакнути пољопривредни стручњаци, од којих су се томе послу учили и културнији народи.

Словенски демин. суф. - ica ушао је у немачке дијалекте одавно: Kalbitze „теленце", Margretitzle, (ж. име) и др.

У Аустрији има и словенских утицаја на немачку синтаксу, напр. употреба пом. глагола sein м. haben, према byti: ich b i n gesessen (м. ich habe ...) према ја с а м седео итд.

29. Прелазимо даље на Панонију, на територију данашње Мађарске.

И овде су Словени — и Срби и Хрвати и Македонци и Бугари, а зацело и Словенци — оставили своје трагове у топономастици (али на северу су живели и Словаци и Чеси). Уп. већ помињано Pest, затим Balaton (ст. мађ. Balatin; сл. *bolto, blato), Csóngrád (= Čṛnъgradь), Beszterce (= Bystrica), Göröncsér (= Gṛnъčar'ь), Medvegye (уп. у Босни Međeђа; у Истри Medvěja), Zagya (:-sađa, садити), Vencsellő (:Vęt'eslavъ), Szerencs (:sręt'-, Срећко и сл.), Pécs, Pécsvárad, затим -pest „пећина" у разним сложеницама и др. И овде примери указују често на дубоку старину (упор. Vencsellő, са -en- за -ę- и др.).

Када су Мађари затим дошли у ове крајеве, они су мађаризирали потомке тих Словена; али су у свој језик примили велики број словенских речи (досад набројено око 900, од којих, међутим, један део отпада на Словаке, и можда и Чехе). Међу словенским позајмицама у мађарском језику има их које својим гласовним особинама (-om- за -ǫ- и др.) указују на време око IX века; друге су

зацело исто толико старе због тога што су у мађарском језику општераширене. Али их има свакако и познијих (уп. напр. и ст. мађ. *kútya* < с.-х. *кућа*, са већ добивеним *-u-* за *-ǫ-*: *kǫt'a*, буг. *къшта*).

Примери раширених мађарских славизама: *szomszéd* = сѫсѣдъ, *szerencse* (**sręt'a*, с.-х. *срећа*, словенач. *sreča*), *pukul* „пакао" (*pькl-*), *goromba* adj. = грѫбъ, *munka*, *-ás* итд. = мѫка (с.-х. *мука*), *bolond* = блѫдъ, *konc* „комад" = кѫсъ, *szó* = *слово*, *medve* = *медвед*, *veréb* „врабац", *halom* „брежуљак" = хлъмъ (с.-х. *хум*, словенач. *holm*).

Јак је утицај Словена на мађарску пољопривреду, како показују термини: *zab* = *зоб*, *rozs* = ръжь (с.-х. *раж*), *len* = макед., буг. *лен* (с.-х. *лан*), *bab* = *боб*, *mák*, *ziliz* = *слез*, *pelyva* = *плева*, *pötye* „сточна храна" = с.-х. *пића*, *konkoly* = кѫколь (с.-х. *кукољ*), *széna* = *сено*, *gráblya*, *g(e)rendely* = *grędel'ь* (с.-х. *гредељ* и сл.), *puszta* (поустаıа земльı).

И разни други технички појмови цивилизације носе код Мађара словенске називе и указују на снажан утицај Словена, очигледно углавном оних Јужних Словена који су некада живели у пространим областима највећег дела Паноније. Уп. у архитектури: *szelemen* = слѣмѧ, *gerenda* = грѧда, *eszterha* = стрѣха, *úca* (*útca*) = *улица*; затим: *asztal* < *stolъ*, *cső* (ст. мађ. *csév*) = цѣвь, *abroncs* = обрѫчь; *pakróc* и сл. < *pokrovьc-* (с.-х. *покровац*) и др.

Државно и друштвено уређење досељених Мађара примило је такође у себе низ словенских елемената од првоpазредног значаја: уп. *császár* = цѣсарь, *gazda* = *господ-*, али и *szolga* = *слуга*, *paraszt* „сељак" = *прост*, затим *parancsolni* < *porǫčiti* „наредити" (тако и арб., уп. ниже), *rend* „наредба = сл. рѧдъ „ред, поредак, наредба", *munka* „рад" (= мѫка; уп. рум. *muncă*), у XVI в. *pecsét* = *печат*. И феудални односи изражени су словенским терминима: *szabad* „слободан" < *svobodь* према *cimbora* „сиромашак" од *sębъrъ* (ст. срп. себрь „кмет, неслободан сељак").

Важно је истаћи и да је религиозна терминологија код Мађара — добрим делом словенског порекла, а како међу тим терминима има врло старих словенских облика, то показује да су Мађари наишли у Панонији на већ покрштене Словене: уп. *szolozsma* = *служба*, *kereszt* = *крст*, *szent* = свѧтъ (с.-х., словенач. *свети*), *oltár* (са старом слов. променом *o-* < *a-*), *malaszt* = *милост* (католички *misericordia*), *vecsernye* = *вечерње*), тако и *veternye* < *utrьńā* (срп. *јутрење*), даље *koma* = *кум*, *pilis* „тонсура" = плѣшь „ћелавост", ст. мађ. *szesztra*

„калуђерица" и др. У вези са овим стоје и називи дана у недељи, опет словенског порекла: *szerda* || *szereda, csütörtök, péntek.*

Уопште, како подвлачи О. Ашбот (Ásbóth) чињеница је да је у мађарском језику словенски утицај био врло јак, знатно јачи од каснијег немачког, а одатле проистиче закључак да је Панонија била потпуно славизирана у тренутку кад су у њу наишли нови освајачи Мађари.

У неким се случајевима може запазити да Мађари „калкирају", преводе смисао словенских речи: уп. напр. *kedd* „уторак", изведено од *kettő* „2", где је значење преточено из сл. *vъtorьnikъ* (с.-х. *уторак*), изведеног од *vъtorъ*, *vъtoryj* „други"; затим пример речи *dolog* „рад", која је добила и значење „ствар, предмет" — према бугарском *работа*, које поред значења „рад" има такође и значење „ствар" (уп. то исто и у арбан. *punë*). Овакво калкирање према словенским оригиналима, какво у још већој мери налазимо код Румуна и Арбанаса (уп. ниже, §§ 30, 32), — говори такође о снажном словенском утицају у Панонији.

30. Узимамо даље Румунију. На територији данашње румунске државе — Румуна, како се данас мисли (уп. напред, гл. II, § 12 и III, § 22), у доба доласка Јужних Словена није било: они су се тек доцније доселили у Дакију са Балкана, и брзо романизовали словенску Дакију, онда називану од византиских писаца Σκλαβινία. На географској карти Румуније остао је од „дачких" Словена огроман број топонима, који се у највећем броју случајева одликују дубоком старином, што је и сасвим природно, јер они потичу још из дубље прошлости но што је то VI век н. е.

Наводимо неколико карактеристичних словенских топонима са разних тачака данашње Румуније: *Bălgrad* (*Alba Iulia*, мађ. *Gyula Fehérvár*), *Bistrița, Bistricioara* (са рум. наст.), *Glâmboaca, Glâmboca* (<*gląboka* „дубока"), *Ribița, Zlaști* (:*злашо*), *Breaza* (:*brěza*), *Breazova, Predeal* (:*prědělъ* „предео", „област"), *Bozeș* (:*bъzъ, bъzova* „зова"), *Bozovici, Cerna, Cernișoara, Luncavița* (<*lękavica*), *Lindina* (<*lędina*; с.-х. *ледина*), *Izvor, Poiana, Cernavoda, Cozla, Tîrnava* (<*tṛnava*; уп. буг. *Търново*), *Bistra, Cozia* (<*kozьja*), *Găvojdia* (:*гвозд, гвожд-*), *Slatina, Lozna, Dobra, Racova* (уп. *Раковица*), *Ponor, Toplița, Crasna, Lipova* итд.

Апелативи словенског порекла у румунском језику мало дају за питање географије словенског распрострањења у VI-VII веку, јер су те позајмице ушле у румунски језик не у Дакији, него на Балкану, у оним областима

Србије, Македоније и Бугарске где смо означили жариште данашњих Румуна (уп. напред). Али је ипак значајно подвући да је први додир Румуна са Словенима врло стар, свакако још из VI века, ако не и раније. И. Барбулеску (Bărbulescu) узима да је он познији, тек око X века. То није тачно. У X веку румунски језик се већ био разбио на две групе: северну или „дакорумунску" и јужну или македонскорумунску. Међутим, како је показао истакнути румунски лингвиста Т. Капидан (Capidan), у свим румунским дијалектима има око 70 једнаких словенских позајмица, што значи да су оне ушле пре тога расцепа или, другим речима, у време око VI века свакако. На то, уосталом, указују својим ликом и саме те позајмице, које се одликују понекад веома великом архаичношћу, какву срећемо и у словенским елементима грчког језика: уп. рум. *sută* < слов. *sъto* „100", са још очуваним *u* за сл. ъ и са *-ă* за слов. *-ŏ*, затим *sticlă* < *stъklo*, са *i* за ь и опет. *-ă* за *-o;* даље *daltă* од **dalto* (према *dlato, длето*) и др.

Иначе су J. Словени вршили снажан утицај на Румуне све од тих првих времена па готово до данашњег дана. Румунски језик је толико преплављен словенским елементима колико ниједан други језик, тако да је чак стара филологија била склона да Румунима уопште оспори право на то да себе сматрају Романима. Такво схватање је, међутим, одавно одбачено: румунски језик је сачувао у потпуности (или готово у потпуности) граматичку структуру романских језика. Али с друге стране ипак стоји факат да је до данас у њему набројено око 3000 словенских корена, а да ће се даљим испитивањем тај број још моћи и повећати. Знатан део тих словенских позајмица у румунском језику дошао је Румунима још у доба њиховог живота на Балкану.

Појмови најразличитије врсте имају код Румуна словенске називе. Уп.: *izvor, poiană, ostrov, luncă* „ливада" = лѫка, затим *drag, gol, bolnav* „болестан", *mîndru* „лукав" (с.-х. *мудар*), *rană, ciudă* (= *чудо*), *groază* „страх", *vreme, ceas, iubi* „волети" = *љубити* и др.

Сва је румунска пољопривредна терминологија преплављена словенским називима: румунски сточари учили су се пољопривредној култури од Словена, док су Словени од Румуна примили утицаје у области сточарства (о томе ниже, гл. X, § 93). Упор.: *plug, coasă* (= *коса*), *lopată, grindeiŭ* „гредељ", *sădi* „садити", *răsad* „расад", итд.

И велики део остале материјалне културе код Румуна носи словенски печат: уп. *teslă* „секира“, *țeavă* (=цѣвь), *zid, sticlă* (<*stьklo*), *streahă* =стрѣха, *tesac* „нож“, *postav, pocrovit,ă, bălvan, perină, pimniță* „кафана“ (=*пивница*), *stîlp* „стуб“ =стлъпъ, *lanț, cin* „чамац“ (<*čl̥nъ*), *uliță* итд.

Државно и друштвено уређење код предака данашњих Румуна развило се под силним утицајем Јужних Словена: уп. *voda* < *voj(e)voda, pristav, stolnic, ispravnic* „судија“, *vornic* < *dvorьnikъ, osîndesc* = осѫдити, затим *slugă, slujbă, a sluji, slobod* „слободан“, *clacă* „рад, кулук“ < *tlaka* (:*тлачити*), *тинсă*; *războiŭ* „рат“ итд.

И религиозни живот Румуна — још много јаче него код католика Мађара — носи печат снажног словенског утицаја: *sfînt* (=мађ. *szent*), *oltariŭ, clopot* „звоно“, *post, mătanie, pomană* „помен“, *maică precistă* „калуђерица“, *staret,* „калуђер“, *nădejde* = надєжда, *izbăvi,* ст. рум. *vecernie* итд. Истина, многе од ових речи ушле су у словенски из грчког, романског или германског (уп. ниже, гл. VIII, X); али Румунима су их предали Словени, како се то види по њиховој гласовној и обличкој страни.

Румуни су примили од Јужних Словена и поједине „граматичке“ изразе — за појмове који им иначе нису били непознати ни пре доласка Словена. То показује да је словенски утицај био нарочито снажан. Уп. напр. рум. *trebuie* < *trěbuje* „треба“, *abie* „одмах“ = ст. сл. абиѥ „id.“.

И читаве фразе румунског језика узете су готове или полупреведене из словенског, као: mi e milă (у знач. „жао ми је“!); ceas bun! = *(у) добри час!* и др.

Румуни су узајмили од Словена и читав низ наставака за грађење речи (суфикса): *-că* (од сл. *-ьka*): *Român-că* „Румунка“, *țăran-că* „сељанка“ (: *t,ară* „земља“); *-an* (од сл. *-an -inъ*): *țăran* „сељак“ (уп. *sel-an-inъ*); *-it,ă*: *uşit,ă* „вратанца“; *-işte*: *cânepişte* „конопљиште“; *-nic* (од *-ьn-ikъ*) : *zilnic* „дневник“; *-iv* : *bet,iv* „пијаница“; *-ie* за апстрактне именице (од ст. сл. -ниѥ) наместо романског *-io-n-* : *act,ie, comisie*. И један слов. префикс, негација *ne-*, раширио се у румунском на рачун романскога *in-* : *neputint,ă* „немоћ“ (: тал. *impotenza*), *nevăzut* „невидљив“ (: тал. *invisibile*), *nespus* „неизрецив“ и др.

Словенски утицај нагризао је — истина у мањој мери — и румунску флексију (деклинацију), па се у вокативу данас употребљавају код Румуна сл. завршеци *-e* m. и *-o* f.: *Petre!* (: ном. *Petru*), *vecine!*, *domnule* итд.; *Anico!*. *Marico!* (: ном. *Anica*...). Појава словенског наставка у вокативу жен-

с к о г рода — показује да ни у мушкоме роду *-ẹ* свакако није латинског порекла. И очувани дативи женског рода код *ā-* основа, типа *capre (: capră)* могу не бити једнаки латинскоме дативу на *-ae*, већ имати словенско *-ě* (уп. *kozě*, данас с.-х. *кози*, дијал. *кǫзе*).

У румунском има и читав низ калкова, случајева превођења смисла речи са словенских оригинала. Наводимо неке од њих: *lume* значи а) светлост, б) свет — према слов. свѣтъ, које садржи оба значења; трбушна марамица, *diaphragma* зове се у Румуна *lingurea* (према *lingură* „кашика") због угледања на слов. *lъžičica* (напр. у ист. Србији *лъжичица*) „diaphragma", изведеног од *lъžica* „кашика"; *întunerec* значи не само „мрак", него и „маса, гомила", према слов. *тьма*, које значи и једно и друго; *miez de pâne* одговара тачно с.-х. *средина хлеба*, буг. *срѣда на хлѣб; a juca* значи и „danser" и „jouer" — према слов. *играти* са оба значења; *strâmb* значи не само „искривљен", него и „неправ, неправедан" — као и сл. *крив*. И тако даље.

Детаљно испитивање словенског утицаја на румунски језик претстављало би врло обиман посао; за нас је главно да су Јужни Словени оставили на територији Дакије велики број својих топонима; велики речнички утицај на Румуне има много значаја за културно-историска питања — али су те речи Румуни стали примати још у току свога живота на Балкану. Покушај неких лингвиста, у најновије време С к о к а, да утврде неки специјални „дакословенски" језик који је дошао у најстаријим епохама у додир са румунским, и који би тиме сведочио о староседелаштву Румуна у Дакији — досад није никако успео (уп. напред, гл. I, § 6; ниже, гл. V, § 45). Подударања мацарских славизама са румунскима (напр. *munka* || *muncă*), којима С к о к придаје велики значај за ово питање, — тога значаја немају: у питању су славизми које су примили независно Мацари а независно Румуни, исто онако као што су се неки типови могли раширити не само у мацарски и румунски језик, него такође и у новогрчки и арбанаски (уп. ниже, § 33). Уствари су ово само лексички елементи који су се, захваљујући словенској физичкој и културној експанзији, — раширили надалеко.

Од најстаријег словенског слоја у Дакији изгледа да се очувало нешто мало: могуће је да су данашњи Срби К р а ш о в а н и, католици који говоре једним српскохрватским дијалектом, потомци ових средњевековних Сло-

вена који су населили Дакију. Они говоре једним нашим дијалекатским типом који потсећа на говоре централне Србије (само у архаичнијем стању) и који можда стоје у блиској вези са оним говорима који су се говорили у Војводини и Славонији у Средњем веку, пре великих сеоба, и од којих се сачувало доста елемената у говорима данашње Војводине и Славоније (уп. напред, гл. III, § 25). Такозвани „ердељски Бугари", који су се очували још до пре неколико векова, нису, по мишљењу бугарског лингвисте Б. Цонева, старинци, већ досељеници из источне Бугарске, иако су у своме дијалекту били сачували доста старине.

31. Чим су прешли преко Саве и Дунава на југ и заузели земље данашње Југославије и Бугарске (сем неких њихових области), Јужни Словени су одмах кренули даље на Грчку, у коју су допрли још у VI веку и у којој су се делимично одржали врло дуго: на југу Хеладе све до XV века говорило се словенски; на северу данашње Грчке и данас се у компактним масама простиру јужнословенски језици: у Егејској Македонији македонски; источно од Солуна и у Тракији — бугарски.

Разумљиво је да нарочито области северне Грчке обилују словенским топонимима. Али таквих топонима има у масама не само и у оним крајевима северне Грчке у којима данас нема Словена (напр. у Епиру), него се они шире и по свој осталој Грчкој, па чак у мањој мери и по јонским и егејским острвима све до Крита и обала Мале Азије. На грчком копну има их у великом броју свуда: и у средњој Грчкој око грчког главног града Атине и другде, а исто тако у великој маси и на крајњем југу — на Пелопонезу. Навешћемо примере из јужних крајева Грчке који јасно говоре не само о присуству Словена у прошлости у грчким земљама, него и о томе да су они били насељени у великим масама.

Крит: Γαβρανοῦ (*:гавран*), Ζαγουριάνοι (*Zagor'ane*), Πλεμενιανά (*:племе?*), Τοπόλια (*:тoпoлa*; уп. мађ. *Topolya* са -ļ-), Ῥοδοβάνι (адј. *Radovańь*), Χουδέτσι (*:chud-*), затим топоними који садрже елементе Σκλαβο- (*:slov-*), Βουργαρο- (*:бългap-*) и Χαρβατ- (*:хрват-*).

Пелопонез: насеља Ἀραγόζενα (*:rogozъno*), Ἀράχοβα (*:орахово*), Βελλά (*:běla*), Βερβοβίτσι (*:vŗbovьcь*), Βερσοβά (*:*berzova, брез-*), Βερσίτσι (идентично са с.-х. *Вршац*), Βισοκά (уп. с.-х. *Високо*), Βόστιτσα (*:воштица*), Γολέμι, Γρεβενόν (*:гребен*),

Γλόγοβα, Δολιανά (:*долин-*, *дољан-*), Δράγανον, Ζουμπάτα (уп с.-х. *зубата*), Καμενίτζα, Κράβαρι, Λόγγος (:лѫгъ „луг"), Μάσκλινα (:*маслина*), Νίβιτσα (:*nivica*, *њивица*), Ποροβίτσα (:*боров-*), Σαλμενῖκον (**solmъn-*, *сламник*), Σελλᾶ, Σκλίβα (:*слива* „шљива"), Σοποτόν (уп. с.-х. *Сопот*; *сопот* „извор"), Τοπόλοβα итд.; брда *Velia* (:*веље брдо*), *Klokova* (:*глог-*), Χελμός (:χлъмъ „хум"); долина Νεζερά (:**vъn ezero*), Ὀμπλός (:*ǫblъ* „убао"; уп. *Ombla* код Дубровника у старороманском изговору); реке *Lestenitsa*, Μπούζι (:*bъzъ*) и др.

Око Атине и Коринта: места Βουρβά (:*врба*), Βρανᾶ (:*врана*), Σίρακον (:*широко*), Χαλμούτσι (:χлъмьць „брежуљак"), Ἀραχοβίτικα (:*орахов-*), Βοϊβοδᾶ, Ζαρπάντη (:*запад* „осојна страна"), Ζεμενόν (уп. *Земун*), Κλένια (уп. *Клење* код Београда), Πουλίτσα (уп. *Pozice* у Далмацији), Σουσάκι (:*суш-*); брда Ζαγάνι (:*загон*), *Mudritsa* (?); потоци Βιρός (:*вир*), Γκάζι (:*газ*, *прегазити*) и др.

Што се севернијих области тиче, примере немамо потребе ни наводити; читалац их може наћи у значајноме делу М. Фазмера Die Slaven in Griechenland, одакле смо црпли и овај наведени материјал. Овде је међутим потребна једна напомена. У доба свога расељења изазваног турским притиском јужни Арбанаси су у великим масама населили разне области Грчке, а нарочито Атику и околину грчке престонице. Они су са собом донели и доста словенских елемената, па се словенска топономастика стала ширити по Грчкој и арбанаским посредством. Разуме се да овакви топоними словенског порекла — пошто су нови и нису донети од самих Словена — немају никаквог значаја за питање старих јужнословенских насељеника у Грчкој. Лингвистичка анализа може их срећом распознати и издвојити, јер обично носе обележја арбанаске фонетике и грађења речи.

Што се тиче апелатива словенског порекла у новогрчком и средњегрчком језику, Г. Мајер је с правом указао на то да се највећи број ових позајмица налази у северногрчким савременим дијалектима Епира, Тесалије, Македоније и Тракије, у суседству македонског и бугарског језика, и да је према томе примљен у новије време. Зато за проблем првобитних словенских насеља нема значаја. Међутим се мора рећи да словенске позајмице нису тако малобројне ни у средњој Грчкој, нити на јонским острвима, као што су Крф и Кефалонија, или на егејским, као што су Киклади. Осим тога, неке, иако малобројне, забележене

су још у Средњем веку у византиским текстовима, као ζόμβρος од *zǫbrъ* и πλωτή од *plъtъ*, што значи да су примљене давно. Поред свега тога, од око 3-400 словенских позајмица у новогрчком језику, — један известан број данас је по Грчкој и острвима општераширен: βεδρά = *ведро*, βερβερίτσα = *веверица*, βουρκόλακας = влъкодлакъ, γκουστερίτσα = *гушшерица*, γράχος = *грах*, ἔσβος = *јазб-* „јазавац", ζακόνι „обичај" = *закон*, ζάμπα = *жаба*, καρβέλι „врста хлеба, кравај", κόκοτος = „петао", κόσα, λόγγος „шума" = лѫгъ, λομποτή = *лобода* (име биљке), μόλιτσα „мољац", 'ροῦχον = *рухо*, σάνον < *sěno*, σάνια < *saньe* („саонице"), σβάρνα „брана (за њиву)", σίτα „жито" и сл. И то указује вероватно на дубоку старину, тим пре што има и архаичних црта у овим и другим позајмицама (уп. λόγγος, λαγγάδα, κόγκολη = кѫколь, γρεντά = грѧда, 'ρέντα = рѧдъ; без метатезе: σβάρνα < **borna* : *брана*, καρβέλι < **korv-* : *крав-*, σάλμα < **solma* : *слама*, μέρζα < **merža* : *мрежа* и др.) Неке позајмице се налазе специјално на Пелопонезу, далеко од данашњег утицаја македонских словенских елемената: поменуто архаично σβάρνα, затим ἀστράχα = стрѣха и сл. У праву су дакле и Мајер и Фазмер и Сандфелд кад једном делу словенских елемената у новогрчкоме признају дубоку старину: време првог досељења.

У културном погледу Словени нису, ни поред великог броја, могли извршити неки нарочито јак утицај на високо културне Византинце; али ипак треба истаћи значај словенске пољопривреде и њеног утицаја за Грке (често и у најдубљој старини): πλούκι = *йлуг*, 'ροῦντο = *руда*, σβάρνα < **borna*, κόσα, γκριντέλλι, затим σίτα, σάλμα, σάνον, κόγκολη.

Осим пољопривреде наш утицај на грчку технику је мален. Упор. ипак: ἀστράχα = *сшреха*, γρεντά = *греда*, πέτσα < *pet'ъ*, πολίτσα, 'ροῦχον „одело", ποστάβι, πορκόβα < *йокров-*, и сасвим ново παντλῆκα < *йаншљика* (а то из немачког). У погледу духовне културе, друштвено-политичког и поготову религиозног живота — Грци са стране Словена нису могли примити готово ништа (уп. ипак напр. ζακόνι!).

И од наставака за грађење речи налазимо једино словенско -ιτσα, -ιτζα раширено у данашњем новогрчком језику — и ништа друго.

32. Напослетку ћемо се позабавити и словенским елементима на тлу данашње Албаније. И албански топоними словенског порекла врло су стари, јер су Словени и у Албанију ушли још у најранијим таласима досељења на Бал-

кан (уп. напред, гл. III). У Средњем веку је највећи део Албаније био словенски, како је убедљиво показао руски слависта А. М. Селищев. Сав север Албаније, тзв. Скадарска Малесија, обилује словенским топонимима; а такође и сва јужна Албанија. Једино у центар су се Арбанаси инфилтрирали још врло давно: ту словенских топонима нема много.

Истина, има основа веровању да су се Арбанаси, долазећи из својих старих седишта негде у центру Балкана, пробили понегде на Јадран, пре но што су дошли Словени. О томе сведочи например име велике реке *Бојане*, арб. *Винепа*, које се не може извести од античкога облика *Barbanna* без примене специфично арбанаских гласовних закона, како су показали Јокл и Барић. Али, с друге стране, понегде су на приморју Словени дошли у додир са романским и грчким староседеоцима пре Арбанаса. Како је показао Скок, старо име Драча: Δυρράχιον = *Dyrrachium* дало је прво словенско *Dъračь* (данас *Драч*), и тек од словенскога *Dъračь* добило се арбанаско име тога града: *Dürrës*, са правилним арб. *u* за ъ и *s* за старо туђе *č*. Ипак је Албанија у доба досељења Словена, и дуго још кроз Средњи век, била претежно словенска земља; Словени из Албаније држали су непрекидну везу са Словенима из Хеладе. На југу Албаније постоји област *Labërija* (< *Albanija*), чије се арбанаско име објашњава тек преко словенског **Labanija*, са слов. старом метатезом *ăl-* > *la-*.

Примери словенских топонима у Албанији: *Berrat* (< *Bělъgradъ*) *Korça* (= *Горица*), *Gorica*, *Krushova* (уп. *Крушевац* и сл.), *Plesh* (уп. с.-х. *Plješivica*), *Golik-u*, *Kërstec-i*, *Gllava*, *Gollobërda* (: *golo brdo*), *Pjesh-i* (<*pl-*), *Mokra*, *Visoka*, *Helm-i* (= хлъмъ „брдо"), *Sukagora* (: *суха гора*), *Slatina*, реке *Pushterica* (<*bystrica*), *Bustrica* (иста етим.), *Cerrevoda* (< *чрна* или *црна* + *вода*, са арб. *rr* < *rn*), *Belica*, *Glina*, поља *Polena*, *Polana*, *Velipoje* (: *веље поље*), *Pustopoje*, *Lënga* (уп. ст. сл. лѫка „ливада"), *Lug* итд.

На старину упућују гласовне особине неких од наведених топонима: *Pushterica*, *Bustrica* = *bystrica* (*-u-* за *-y-*), *Cerrevoda* = *чрна вода* (*rn* > *rr*), *Lënga* = лѫка (*-ën-* за *-оп-*) и др.

Словенске позајмице арбанаског језика — од којих су неке врло старе (уп. *pëndar* „чувар" и пѫдарь, *sundoj* „судим" и сѫдити, *sëmbër* „кмет" < **sębrъ*, *orëndi* „алат, оруђе" = орѫдиѥ, *rend* = рѫдъ, *lëndinë* = лѫдина; затим *purrë* „пепео" < *ругъ*, са *u* за *y*; *lugë* „кашика", са *u* за ъ; *gushë* „гуска",

shuk „лопта": *сукаши*, са *sh* за *s*; *tërsirë* „трака" < *шрачина*, *sterrë* „црн" < *črnъ* са *s*, *st* за *č* итд.) — рашириле су се у великој мери у арбанаском језику, често у свим његовим дијалектима.

Односе се некипут на сасвим обичне свакодневне појмове: *razbis* „разбијем", *shetis* „шетам", *koris* „грдим" и др.

И у Албанији су Словени били водећи пољопривредници, како показује бројна терминологија словенског порекла у арбанаском: *plug*, *pluzhicë*, *prashis* „запрашујем", *brazdë*, *brazhdë* „бразда", *lehë* „леја". *vrah* „гомила на гумну" (: *врећи*), *kosë*, *koshërë* (< *kosorъ*), *oshtë* (= *ојишше* : *оје*), *matukë* (< *motyka*), *lopatë*, *kosh*, *sânë* (*sěno*), *lubenicë*, *krastavec*, *repë* итд.

Такође и други елементи материјалне културе код Арбанаса носе слов. називе: *strehë*, *grazhd* (уп. и рум. *grajd*) „стаја" и сл., *zid*, *prak* (одр. *pragu*), *qyç* (= *кључ*), *stoll*, *stenë* „зид", *vëshnik* „врста суда" (= *вршник*), *gërraç* „ћуп" (= *grnьсь*), *kotél*, *védrë*, *koritë*, *kulaç* (= *колач*), *përzhis* „пржим", *potkua* итд. (< *podъkova*), *çekiç* „чекић", *opingë* „опанак", *pushkë* итд.

Државно и друштвено уређење код Арбанаса — као и код Румуна и Мађара — било је под јаким словенским утицајем: *kral*, *knez*, *zakon*, *sundoj* „судити", *sillë*, *vojevodë*, *mitë* „такса", *carinë*, *porez*, *porosis* „поручим, наредим" (< *porǫčiti*), *rok* „термин", *rob*, *robinjë*, *shtrazë* „стража", *gjobë* „казна" (= *глоба*), *porotë*, *bashtinë* итд. По себи се разуме да је оваквих елемената ушло много у доба експанзије српске средњевековне државе од XI-XIV века; али их такође има и старијих, како смо напред већ видели.

Као и Румуни, и Арбанаси су били под врло јаким словенским утицајем. Примили су и они низ словенских наставака за грађење речи: *-nik* (*fisnik* „племић", *besnik* „човек од речи", *drithnik* „житница" — од индигеног *fis*, *besë*, *drithë*); *-icë* (*gomaricë* „магарица": *gomar* „магарац"; *bullicë* „биволица": *bull* „биво"); деминутивно-хипокор. *-kë* (*sheretkë* „шаљива жена", *punëtorkë* „радница", ћур.), *-an* за означавање мужјака (*vidan* „голуб", *rikâ*, *-an* „патак": *rikë* „патка" и др.), *-o* за хипокористике (*vito* „голуб, *lalo* „отац", *mixho* „стриц", па и *vasho* „девојка" и сл.).

Арбанаси су калкирали према словенским оригиналима: уп. *kuqori* „јули месец" од *kuq* „црвен" — као буг. *червен*, које има оба значења; *drapëri* „јуни месец" од *drapër* „срп" — као с.-х. *srpań*, буг. *сърпен*, које је у вези са *срп*; као и код Словена, и код Арбанаса имена воћака употребљавају се

и за њихове плодове: *dardhë* „дрво крушка; плод крушка" — као с.-х. *крушка* (и дрво и плод) итд.

Једном речју, и код Арбанаса имамо силан словенски утицај, који траје до данашњих времена, али који је започео у прво време доласка Јужних Словена на Балкан. Арбанаси су велики број топонима у Албанији преузели од Словена; и велики број позајмица из словенског ушао је у арбанаски језик као остатак, успомена на оне Јужне Словене који су у Средњем веку заузимали готово целу Албанију, а затим били албанизирани. Данас још има очуваних српских (црногорских) елемената на северу Албаније, у области Скадра, и на крајњем југу, у области Корче, у селу Бобошчици, где се говори једним архаичним македонским дијалектом (са очуваним назалима: напр. *гранди* „груди" = грѫди итд.).

33. Ако сада желимо да резимирамо питање области које су населили Јужни Словени у давнини, до VI-VII века, дакле у доба својих великих покрета на југ, онда можемо рећи да су јужнословенска племена покрила — очигледно свуда мање или више у густим масама — део Италије и Алпа, сву Панонију и Дакију и готово цео Балкан. Има таквих словенских позајмица у несловенским суседним језицима које су се рашириле по свим поседнутим областима (осим можда у Италији и Аустрији, где су и иначе наши утицаји релативно слаби). Уп. од *strěcha* (с.-х. *сшреха*, буг. *сшрѣха*): мађ. *eszterha*, рум. *streahă*, н. грч. ἀστράχα, арб. *strehë*; од *sębъrъ*: мађ. *cimbora*, рум. *simbră*, н. грч. σέμπρος, арб. *sëmbër*; од *kurъva*: мађ. *kurva*, рум. *curvă*, н. грч. κούρβα, арб. *kurvë*, итд. Нарочито треба истаћи велики значај Јужних Словена за пољопривреду свих несловенских народа у њиховом суседству, у првом реду Румуна, Арбанаса и Мађара, а у мањој мери и Грка и аустриских Немаца, па и истарских и тршћанских Романа. Ова чињеница нам и објашњава разлог због којег су Срби, Хрвати и Црногорци и остали Јужни Словени сачували готово нетакнуту стару словенску пољопривредну терминологију (али о томе в. ниже, гл. VIII, § 79).

У први мах је дакле измакло славизацији врло мало елемената. Остали су танки појаси Романа у јадранском приморју и овде-онде у копну (напр. Метохија, ист. Србија), и исто тако уске обале источног Балкана насељене Грцима; у Хелади је Грка зацело било и у унутрашњости. Све остало славизирано је, а Илири и Трачани, који су

4*

римску окупацију били преживели, сада су скоро потпуно ишчезли — сем малобројних Арбанаса, трачких потомака.

34. Ово стање међутим није остало дуго. Већ убрзо после досељења Јужни Словени су изгубили занавек велике области. На западу су фурланске области ускоро наново романизоване — готово све до Трста (Истра је углавном остала словенска!). Баварци су са севера сузили словеначку језичку територију, иако она и данас прелази у правцу севера југословенско-аустриску границу. У IX веку Мађари у Панонији (можда и у делу данашње Војводине) уништавају словенску језичку територију и прекидају везу јужнословенских језика са словачким (и чешким). Рано у Средњем веку Румуни прелазе са Балкана на леву обалу Дунава и убрзо врше потпуну романизацију ове некада вероватно чисто словенске земље. Грци до X века готово потпуно враћају грчкоме језику територију Хеладе, тако да на највећем делу тзв. праве Грчке о Словенима остаје само успомена. Једном речју, неколико векова после досељења Јужни Словени су — у грубим цртама речено — већ били изгубили оне територије које ни данас нису више словенске, а задржали су у својим рукама највећи део северног Балкана и најјужнији део Паноније, тојест углавном данашње територије Југославије и Бугарске.

У току каснијег живота јужнословенских језика било је, наравно, обимнијих нових покрета у оба правца: с једне стране се Хрвати шире на рачун Романа у приморју, Црногорци на рачун Арбанаса, Срби, Македонци и Бугари на рачун балканских Влаха и тако даље, а с друге опет Млечани, Арбанаси, Мађари, Немци, Румуни и Турци поново крње јужнословенску језичку територију. Али су то процеси који спадају у касније епохе, у време самосталног балканског развитка српскохрватског језика. Због тога ће о томе бити речи ниже, кад будемо говорили о историским епохама развитка српскохрватског језика (гл. VII, §§ 69—72; 74).

K. Sandfeld: Linguistique balkanique, problèmes et résultats (Paris 1930), одељци Mots slaves, стр. 75–89; Slave et roumain; slave et albanais, стр. 145–159.

St. Mladenov: Geschichte der bulgarischen Sprache (Grdr. der sl. Phil. u. Kulturgeschichte, Berlin–Leipzig 1929), §§ 32–40, стр. 57–77.

P. Skok: Leksikologijske studije — d) Rekonstrukcija dačkoslavenskog vokabulara, Rad Jugoslavenske akad. CCLXXII, 49–78.

S. Rutar: Slovenske naselbine po Furlanskem, Ljubljanski zvon III (1883), 53–60, 122–128, 188–193.

F. Musoni: I nomi locali e l'elemento slavo in Friuli (Firenze 1897).

H. Schuchardt: Slawo-deutsches und Slawo-italienisches (Graz 1884), нарочито 63–79.

K. Štrekelj: Zur Kenntnis der slavischen Elemente im friaulischen Wortschatze, Arch. für slav. Phil. XII, 474–486.

K. Štrekelj: Zur Kenntnis der slavischen Elemente im italienischen Wortschatze. Arch. für slav. Phil. XXVI, 407–436.

M. Kos: Pustota, Slavistična revija III, 397–404.

M. Deanović: Voci slave nell' istrioto, Ricerche slavistiche III (Roma 1954), 51–68.

M. G. Bartoli: Das Dalmatische I, Schriften der Balkancomm., Lingu. Abt. IV (Wien 1906), 242–247.

F. Ramovš: Kratka zgodovina sl. jez. (Ljubljana 1936).

K. trekelj: Slovanski elementi v besednem zakladu štajerskih Nemcev, Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) V, 38–103; VI, 1–69, 115–128,

J. Mal..., Glasn. Muzej. društva za Slovenijo XIX (Ljubljana 1938), 162 и даље.

I. Koštiál: Slovanski elementi v Koroški, Štajerski in vzhodnotirolski nemščini, Svoboda IV, št. 11–12, стр. 185–192.

I. Koštiál: Slovanske besede v nemški knjigi, Ž. i. S XIX (Ljubljana 1936), 347.

B. Bratanić: Uz problem doseljenja Južnih Slavena — nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica, Zborn. radova Filozof. fak. Sveuč. u Zagrebu [I] (1951), 221–250.

F. Miklosich: Die slavischen Elemente im Magyarischen, Denkschr. der Wiener Kais. Akad. der Wissenschaften, 1871; 2 Aufl. hg. von L. Wagner 1884.

O. Ásbóth: Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung, Arch. für sl. Phil. XXII, 433–487.

O. Ásbóth: Ein Stück Volksetymologie, Arch. für sl. Phil. XXV, 569–579.

J. Melich: Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache, Arch. für sl. Phil. XXXII, 92–116.

Б. Цоневъ: Езикoвни взаимности между българи и маджари, Год. на Соф. универс. I (1920).

E. Moór: Die slawischen Ortsnamen der Theissebene, Zeitschr. für Ortsnamenforschung VI, 120 и даље.

O. Densusianu: Histoire de la langue roumaine I (Paris 1901), 237—287.

J. Kniezsa: Ungarns Völkerschaften im XI Jahrhundert, Ostmitteleurop. Bibl. Nr. 16 (Budapest 1938).

E. Petrovici: Daco-slava, Dacoromania X, partea II (Sibiu 1943), 233—277.

E. Petrovici: . . . , Dacoromania X (1943), 517—547.

E. Petrovici: La population de la Transylvanie au XI-e siècle, extrait de la Revue de Transylvanie X.

E. Petrovici: Les Slaves en Grèce et en Dacie, Balcania VII, 2 (Bucuresti 1944), стр 246—473.

И. Поповић: . . . , Јужнослов. филолог XVIII, 328—333.

A. de Cihac: Dictionnaire d'étymologie dacoromane — Eléments slaves, magyares, turcs, grecs-moderne et albanais (Francfort s/M. 1879), први одељак.

F. Miklosich: Die slavischen Elemente im Rumunischen, Denkschr. der Wiener Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Cl. XII.

I. *Barbulescu:* Kad su počele da ulaze u rumunski jezik najstarije njegove slavenske riječi?, Zborn. u slavu Vatroslava Jagića (Berlin 1908).

Б. Цоневъ: Езикoвни взаимности между българи и ромъни, Год. на Соф. универс. I (1921).

P. Skok: Des rapports linguistiques slavo-roumains, Slavia I, 487—494, IV, 128—138 и 325—337.

P. Skok: Slave et roumain, Revue des Études slaves I, 59—77.

Th. Capidan: Raporturile linguistice slavo-române, Dacoromania III (1923), 129—234.

Th. Capidan: Elementul slav în dialectul aromân, Memorile secţiunii literare ale Academiei Române, Seria III, v. II, mem. 4 (Bucuresti 1925), 289—379.

Th. Capidan: Meglenoromânii I Istoria si graiul lor (Bucuresti 1925), passim.

И. Барбулеску: О значају румунске филологије за проучавање српског језика и књижевности, Глас Срп. краљ. акад. CXXI (1926).

E. Bourciez: Eléments de la linguistique romane[3] (Paris 1930), 194—195; 569; 577—579.

G. Reichenkron: Der rumänische Sprachatlas und seine Bedeutung für die Slavistik, Zeitschr. für slav. Philologie XVII/1.

A. Rosetti: Istoria limbii române III. Limbile slave meridionale (Bucuresti).

A. Rosetti: Influenta limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII), Ed. Acad. Republ. Pop. Române (Bucuresti [1953]).

P. Cancel: Termenii slavi de plug în Daco-Română (Bucuresti 1921).

Sever Pop: L'influence slave dans la terminologie de quelques noms de fêtes roumaines..., III словенски конгрес (Београд 1939) књ. II, 200 и даље.

Lj. Miletič: Über die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn, Arch. f. slav. Phil. XXV, 161—181.

E. Petrovici: Graiul Carasovenilor, studiu de dialectologie slavă meridionala (Univers. Reg. Ferdinand I din Cluj, Bibl. Dacoromaniei, Nr. 8, Bucuresti 1935).

M. Małecki: Gwary słowiańskie w Banacie rumuńskim, extr. du Bull. de l' Acad. Polonaise des Sciences et des Lettres (Kraków 1938).

M. Vasmer: Zu den slav. Ortsnamen in Griechenland, Symbolae gramm. in honorem J. Rozwadowski II, 153 и даље.

G. Weigand: Die Wiedergabe der slavischen Laute in den Ortsnamen des Peloponnes, Balk. Archiv IV, 1—52.

M. Vasmer: Die Slaven in Griechenland, Abhandl. der Preuss. Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1941, Phil. hist. Klasse Nr. 12 (Berlin 1941).

F. Miklosich: Die slavischen Elemente im Neugriechischen. Stzb. der Wiener Kais. Akad. der Wiss. LXIII (1870).

G. Meyer: Neugriechische Studien II. Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen, Stzb. der Kais. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Cl., Bd. CXXX (1893), Abh. V.

M. Фасмеръ: Греко-славянскіе этюды I, Извѣст. Отдѣл. русс. яз. и слов. XI/2, стр. 386—413.

M. Фасмеръ: Къ вопросу о славянскихъ заимствованіяхъ въ греческомъ языкѣ, Живая старина XV (1906), вып. V, стр. 277—280.

A. Buturas: Ein Kapitel der historischen Grammatik der griechischen Sprache (Leipzig 1910), 63—68.

P. Kretschmer: Der heutige lesbische Dialekt, Schr. der Balkancomm. (Wien 1905), 429 и даље.

H. Barić: Ime reke Bojane, Slavist. revija III, 3—4 (Ljubljana), стр. 356—359.

P. Skok: Slave et albanais, Арх. за арб. ст., јез. и етн. II, 111—115.

F. Miklosich: Die slavischen Elemente im Albanischen, Denkschr. der Wien. Ak. XIX, 337—374.

G. Meyer: Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache (Strassburg 1891), passim.

M. Vasmer: Studien zur albanesischen Wortforschung, Acta et Commentationes universitatis Dorpatensis, B. I, I (Dorpat 1921).

X. Барић... Арх. за арб. ст., јез. и етнол. I, 213.

N. Jokl: Vuks albanische Liedersammlung, herausgegeben und mit sprachwissenschaftlich-sachlichen Erläuterungen versehen, Белићев зборник I (Београд 1921), 71 и даље.

N. Jokl: Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen (Berlin-Leipzig 1923), passim.

A. M. Селищев: Славянское население в Албании, Изд. Македонского научного института (София 1931).

N. Jokl: Zur Geschichte des alb. Diphtongs -ua-, -ue-, Indogerm. Forsch. XLXIX (1931), 274-300; L (1932), 33-58. О слов. елементима passim.

N. Jokl: Südslavische Wortstratographie und albanische Lehnwortkunde, Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ . . . (София 1933), 118 - 146; 659—660.

N. Jokl: Slaven und Albaner, Slavia XIII (1934—1935), 281—325; 609—645.

P. Skok: Leksikologijske studije, Rad Jugoslavenske akademije CCLXXII — e) Prilog povijesti slavenstva u Epiru, 79—86.

L. Niederle: Manuel de l'Antiquité slave I, 68—74; II, 251.

V. ЗАПАДНА И ИСТОЧНА ГРУПА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА. — ШОПСКИ И МАКЕДОНСКИ ПРОБЛЕМ

35. Већ смо видели напред да је некадашње јединство јужнословенске језичке заједнице у Панонији било разрушено. На путу из старе постојбине у данашњу домовину Јужни Словени су се већ били почели разбијати на мање етничке, па и језичке формације. Још за време њиховог боравка у Панонији развиле су се извесне важне иновације које су захватиле само један део Јужних Словена, а не више целу групу. Тако, напр., типични развитак *t', *d' у *шт, жд*, карактеристичан и данас само за бугарски језик и јужномакедонске дијалекте — већ се био догодио пре доласка Бугара и Македонаца у њихове данашње земље (уп. напред, гл. I, § 4). Вероватно је, исто тако, да је и западна јужнословенска група развила још на томе путу неке своје иновације, које код Бугара и Македонаца не налазимо (уп. о томе следећу, VI главу, § 51).

Поставља се питање да ли су разне групе Јужних Словена дошле у данашњој постојбини у неки понован додир. Другим речима, питамо се да ли су на Балкану поново развијене неке заједничке иновације, које би допустиле да се говори о балканској заједници свих јужнословенских језика.

Таквих балканских заједничких иновација код Јужних Словена није било. Напротив, источна група Јужних Словена развија и даље иновације које је све више одвајају од западне групе; а тако и западна група све више иде путем својег засебног развитка. Ако упоредимо два суседна језика: српскохрватски и бугарски, постају нам јасна њихова све јача размимоилажења, све оштрији индивидуални развитак. Поред чињенице да за праслов. *t', *d' налазимо код Бугара *шт, жд*, а код Срба сасвим нешто друго: *ћ, ђ* — налазимо и низ других иновација и с једне и с друге стране, и то иновације развијене већ у балканско доба.

У области фонетике ваља истаћи, прво, судбину полугласника ъ и ь. Док се на западу ъ и ь већ првих времена живота на новом тлу изједначују у један вокал *ä, који је код Срба већином дао *а* (уп. *сан : дан;* црног. *сäн, дäн*), дотле у источној групи разлика ъ и ь остаје очувана до данас: старослов. сънъ : дьнь (у неким споменицима с вокализацијом сонъ : денъ), макед. *сон : ден*, буг. *сън : ден*, што је крупна иновациска разлика.

Исто се тако задњи назални вокал *ǫ* (назално *о*) код Срба и Хрвата развија у правцу затварања артикулације (данас чисто *у*): *rǫka > рука*, док у источној групи имамо развитак у правцу отварања или бар очувану артикулацију средњег реда: макед. *а, ъ, о* (*рака, ръка, рока*), буг. ъ, *а* (*ръка*, дијал. *рака* и сл.).

Вокал *ě* остаје на западу затворен (уп. словенач. *mleko* итд., српскохрв. *mliko, млијеко*, па и *млеко*), док се на крајњем истоку отвара: старослов млѣко (изговор отприлике *ml'äko*), буг. *мляко* (тј. *ml'ako*), *мл'äко* (поред *млеко*) итд.

И у области морфологије развијају се далекосежне разлике; често западна група развија иновације, а источна чува старину; али има и друкчијег развитка.

Старе именице *ā*-основа чувају у источној групи у неким падежима *-у, -і* за некадашње *-у*: уп. напр. стсл. nom. pl. женꙑ, главꙑ, макед. *жени, глави*, буг. *жени, глави*, — док на западном терену имамо замену типа *ženy* типом „меке" промене (*dušę*), тојест облике nom. pl. српскохрв. *жене, главе*, словенач. *žene, glave*.

Генитивни-акузативни заменички наставак *-go* остаје у источној групи очуван: стсл. моѥго, добраѥго, макед. *него, го*, буг. *него, го*, — а на западу се мења у *-ga*: српскохрв. *мојега, мога, добрдга*, словенач. *mojega, dobrega* итд.

Такође и код глагола налазимо сличне процесе.

На западу се у 1 лицу sg. praes. све више шири иновација *-m* (српскохрв. *пишем, молим*, словенач. *prosim, delam* итд.), а на истоку остаје *-ǫ* односно његова замена чистим вокалом: стсл. пишѫ, молѭ, макед. *мола* (и *молам*), буг. *моля, вижда* итд. (али и новији облици са *-м*).

У 1 лицу plur. praes. запад има наставак *-mo* (српскохрв. *пишемо, молимо*, словенач. *prosimo, delamo*), а исток има или *-mъ* или *-me* (стсл. пишемъ, молимъ, буг. *пишем, молим*, макед. *пишеме, молиме;* уп. и стсл. пишемꙑ). И једно и друго је словенска старина; али распоред пада у ову епоху о којој говоримо.

Иста је ситуација и са завршетком 3 лица praes., бар у множини, где исток има наставак *-tъ* (стсл. пишѫтъ, молѩтъ, буг. *знаят̄, мислят̄*, макед. *идат̄, пијат̄*), а на западу нема трага томе наставку (српскохрв. *пишу, моле*, словенач. такође има чисто *-o, -e* од *-ǫ, -ę*: уп. старословенач. *gredo, prose*).

О заједници источне и западне јужнословенске групе насталој наново на Балкану, према томе, не може бити говора.

Очигледно је да је романско становништво, настањено у релативно компактним масама у централним балканским областима, у данашњој источној и јужној Србији (Пирот-Ниш-Врање), западној Бугарској (Видин-Софија-Ћустендил-Родопи) и у Македонији (Скопље и др.) — разбило већ од почетка јужнословенске таласе на западну и источну струју (уп. напред о тим Романима, гл. II, §§ 10, 12). Тако се и језгро напр. српске државе формирало подалеко на западу од Мораве (Рашка и Зета), а језгро бугарске државе, опет, далеко на исток од моравске долине. Зато је отада и лингвистички развитак текао изоловано.

36. Пре но што пређемо на прецизније утврђивање географије двеју јужнословенских група, морамо се задржати на једној старој теорији, која потиче од Копитара и великог слависте Миклошича и која учи о такозвана два хронолошки различита таласа досељења Јужних Словена у Панонију, Дакију и на Балкан. Заснивајући се на једном нагађању цара Константина Порфирогенита, ова теорија учи да су раније досељени Словенци (кајкавци) и Бугари, па да су тај први слој касније при своме доласку разбили Хрвати и Срби. Тако би на ивицама остали словеначки и бугарски језик, архаичнији од српскохрватског, и блиско сродни међу собом. Ова теорија је још давно напуштена, а нарочито је Јагић показао њену неоснованост, и истакао да је словеначки језик већ у X веку показивао стање које нема ничег заједничког са специфичностима бугарског и старословенског језика. Напротив, јака заједница словеначког језика са српскохрватским — и јесте узрок развијању заједничких српскохрватско-словеначких иновација, и то на тлу данашње Југославије, а можда још и на путу кроз Панонију (али о свему томе говорићемо у следећој, VI глави). Један интересантан рад хрватског младог етнолога Б. Братанића, у којем је он, ослањајући се на типове и терминологију плуга, покушао да обнови

стара схватања о блиској вези Словенаца (кајкаваца) са Бугарима — и поред своје занимљивости остаје неубедљив, како сам покушао доказати у својој оцени тога Братанићевог рада (Јужнослов. филолог XIX).

37. Прећи ћемо сада на питање географије јужнословенских група: западне и источне. Другим речима, показаћемо овде у главним цртама како се у доба досељења Јужних Словена простирала западна (српскохрватско-словеначка) а како источна (бугарско-старословенско-македонска) лингвистичка група.

Прво ћемо узети територије данашњих словенских држава Југославије и Бугарске, а затим ћемо укратко анализирати материјал из оних суседних земаља које овде долазе у обзир (Мађарска, Румунија, Албанија, Грчка; о Италији и Аустрији немамо потребе говорити, јер су словенски остаци у тим земљама недвосмислено словеначки, дакле западног јужнословенског типа).

Узимамо најпре Југославију (у првом реду српске крајеве и Македонију) и Бугарску. Овде одмах долазимо у додир са шопским и са македонским проблемом, тојест са питањем лингвистичке припадности Шоплука (источне и јужне Србије и западне Бугарске, на простору Зајечар — Ртањ — Сталаћ — Прокупље — Косово — Тетово — Кратово — Кочане — Ћустендил — Софија — Белоградчик — Видин — Зајечар) и Македоније. Иду ли Шоплук и Македонија у западну групу (са српскохрватским и словеначким) или у источну (са старословенским и бугарским)? У науци је било, и има и данас, различитих погледа на лингвистички положај Шоплука и Македоније, тако да ово стоји у јужнословенској славистици, може се рећи, као централни проблем.

Било је и има научника који и Шоплук и Македонију — рачунају у лингвистичком погледу као бугарску територију. Њих на то наводи чињеница што и у Македонији и у шопским говорима има читав низ језичких појава које постоје и у бугарском језику — док су осталим словенским језицима потпуно или скоро потпуно непознате. Реч је о такозваним „балканизмима" у бугарском језику, у македонском језику и у шопским говорима.

Навешћемо примере тих „балканизама", прво из шопских говора, а затим из савременог македонског језика.

38. Шопски говори: 1) употреба једног истог, некада акузативног, падежног облика за све косе падеже: *од мајку*,

със руку, със нож итд.; 2) удвајање личне заменице у реченици: *да му кажеш њему, види га њега;* 3) потпуна замена инфинитивног облика презентом са свезом *да*: *морам да дојдем, оћу да видим;* 4) делимична употреба постпозитивног члана: *човек-ът, жена-та, дете-то;* 5) скраћивање свих дугих вокала: *мле́ко, де́те, гла́ва* итд.*; 6) делимична или потпуна редукција (скраћивање) неакцентованих вокала: *ѕв°ни́* („звони"), *срªмота́, десᵉти́ну, гъзда́* (<*газда*), *забра́ви* (< *заборави*) итд.

Македонски језик има то исто: 1) *од жена, сос рака, сос нож;* 2) *фчера ја видоф онаја девојка; мене не ми се бањат;* 3) *дојде да види; нек'е да јаде;* 4) *човек-от, жена-та, дете-то;* 5) *гла́(в)а, ра́ка, бра́да* итд.; 6) *го́спудин, гу́лап* („голуб"), *то́лку* („толико") и др.

Ове појаве назване су „балканизмима" због тога што се јављају и у свима осталим, несловенским, балканским језицима. Тако се јавља члан у румунском језику: *fecior* „дечак" — *feciorul* „тај дечак", у арбанаском: *mik* „пријатељ" — *miku* „тај пријатељ", у бугарском: *приятел — приятелът;* у грчком језику постоји члан, али није постпозитиван (напр. ὁ ἀδερφός „брат", ἡ χώρα „земља" и сл.). Исто се тако у свим овим језицима јавља и удвојена лична заменица: рум. *mama mă ceartă pe mine* (дословно: „мама ме грди мене"), арб. *mâta më qërton mua* (исто значење), буг. *мене ми се струва* (дословно: „мени ми се чини"), новогрчки: ἐμένα με φαίνεται (исто значење). Такође је и инфинитив у овим језицима потпуно или готово потпуно ишчезао и замењен презентом: рум. *dă-mi să beau* („дај ми да пијем" место „дај ми пити"), арб. *a-më të pi* (исто знач.), буг. *дай ми да пия*, новогрч. δὸς μου νὰ πιῶ (исто знач.). Исто је и са губљењем падежних облика, са редукцијом ненаглашених вокала (уп. рум. *pădure* < *palude;* арб. *mbret* < *imperator;* буг. *вуда́* < *вода, гуспуди́н* < *госпо-;* новогрч. σάμι < σουσάμι, μπρέ < μορέ и сл.) А има и других појава ове врсте.

Порекло ових „балканизама" је данас мање или више разјашњено, нарочито захваљујући радовима К. Сандфелда и других научника. Данас знамо да је потстицај за овај развитак потекао из несловенских балканских језика, једним делом из новогрчког језика, а другим по свој прилици из румунског језика и из оног народског

*) Акценат означава кратак изговор, сличан српскохрватскоме кратком силазном акценту или „европскоме" кратком акценту (напр. у франц. *femme, bonne*; у нем. *Wort, fünf* итд.)

латинског језика из којег се румунски касније развио. Уосталом још пре доласка Јужних Словена на источни Балкан налазимо овакве појаве у латинским текстовима. У сваком случају, ови процеси су се код источних Јужних Словена развили много после IX-X века, јер у старословенском језику, који је иначе јужномакедонски дијалекат сасвим близак и бугарском језику и данашњим македонским говорима — нема ни трага овим „балканизмима". Све то показује да су они у данашњем македонском и бугарском језику и у шопским говорима — нешто ново и туђе, и да немају никакве везе са проблемом првобитне припадности Македонаца и Шопова источној или западној словенској балканској групи.

Кад, дакле, одбацимо из македонског и шопског материјала (а такође из бугарског) ове „балканизме" као туђ нанос, онда нам остаје за анализу словенски материјал тих језика и говора, и само он нам може дати одговор на питање о припадности шопских говора и македонског језика једној или другој јужнословенској групи.

Ствари не стоје исто у Шоплуку као у Македонији; разлике су битне. Зато ћемо прегледати прво шопски проблем, па тек онда македонски.

39. О шопским говорима постоје углавном два мишљења у науци. Једно је Јагића и неких других научника, нарочито Бугарина Ст. Младенова. По тој теорији — ови говори претстављају српско-бугарску мешавину; по Младенову је чак и околина Београда и Крагујевца — полубугарска! Друго је мишљење Белићево. После О. Брока (Broch), који је обишао шопски терен, испитивања је овде вршио Белић. Он је дошао до закључка да су шопски говори (бар на територији Србије) чисто српскохрватски, са нешто македонских елемената на југу, али без бугарских елемената; и по њему су „балканизми" несловенског порекла, и дошли су у ове говоре не од Бугара, већ од Романа.

По мојем је мишљењу Белић потпуно у праву: то су говори чисто српскохрватски по својим основним особинама. И други неки научници, као ван Вејк, прихватају ово схватање. О чисто српском карактеру шопских говора сведочи низ најважнијих особина: 1) појава *ћ*, *ђ* (или *к'*, *г'*, у Тимоку и новије *ч*, *џ*,) за праслов. **t'*, **d'* — насупрот буг., стсл. *шт*, *жд*; примери: *срек'а*, *свек'а* и др.; 2) замена *ǫ* са *у*: *рука*, *мука*, асс. *жену* и сл. — насупрот буг., макед.

а, ъ, *о* (*рака*, *ръка* итд.); 3) изједначење полугласника ъ и ь у један полугласник ъ: *вълка*, *сън* исто као *дън*, *старъц* и др. — насупрот буг. *вълка*, *сън* али *ден*, *старец*; 4) заменички наставак *-ga* (а не *-go*): *мојега*, *доброга* итд.; 4) nom. pl. *ā*-основа с наставком *-е* (а не *-и*): *жене*, *главе*, *рук'е* итд.; 6) 1 sg. praes. на *-м*: *бијем*, *берем*, *најдем* итд.; 7) отсуство наставка *-тъ* у 3 pl. praes.: *дојду*, *говоре*, *јаве* итд.; 8) употреба заменице *ја* према сгсл. азъ, макед. *јас*, буг. *аз* (додуше и словеначки *jaz*).

Иако Белићева теорија није општеприхваћена ни од наших научника (против ње је остао Решетар, мада неоправдано) ни од странаца, ипак је она потпуно убедљива и не оставља никакве сумње у српски карактер ових говора. Прихватајући ово мишљење у главноме, Маргулиес помиње могућност да је бугарског утицаја у мањој мери ипак могло бити. По његовом схватању, например, ъ и ь се изједначило у ъ по српским законима, али је затим, у доба бугарске средњевековне власти у овим крајевима, ово ъ очувано, није прешло у *а* — баш због бугарског утицаја. И „слободан" акценат (уп. *водá* и сл.) могао се очувати опет под бугарским утицајем. То је могуће; али није сигурно, јер се *ä* очувало напр. и у Црној Гори, а „слободан" акценат у разним другим српскохрватским дијалектима.

40. Прелазимо сада на проблем македонског језика, или, боље, на проблем македонских дијалекатских група — северне и јужне. И овде постоје углавном две теорије. Већина научника држи све македонске говоре просто за „бугарске", како се то раније говорило (тако сви бугарски лингвисти, тако Јагић, Маргулиес, Селищев и др.), односно за источнојужнословенске, како бих ја то рекао. Напротив, код Белића наилазимо на друкчији поглед. У прво време он „средњемакедонске" говоре, тојест оне који се данас говоре углавном на територији НР Македоније, — сматра као српско-бугарску мешавину: „За такву је мешавину најлепши пример средње-македонски говор. Звуци *ћ* и *ђ* (*к'* и *г'*), који се у њему употребљавају данас готово искључиво, унесени су мешавином из севернијих српских говора; *а* м. *ǫ* (ъ) и друге црте унесене су из јужномакедонског". (*Дијалекти ист. и јуж. Србије*, год. 1905). Доцније би та мешавина била кристализована у нарочити систем. Касније је Белић променио своје мишљење, и поставио теорију о три различите основе македонских

говора, од којих су две „македонске", а трећа, северна, она у данашњој НР Македонији — српскохрватска, и одликује се српскохрватским *к'*, *г'* (= *ћ*, *ђ*) према јужномакедонскоме и бугарскоме *шт*, *жд* за прасл. **t'* **d'* (*La Macédoine*, год. 1919; *Галички дијалекат*, год. 1935). Другим речима, док је некада македонске говоре стављао у источну балканску групу (у *Дијал. карти* он их не рачуна у српскохрватске уопште), дотле је у новије време само јужномакедонске говоре и старословенски језик оставио у источној групи, а северномакедонски (са *к'*, *г'* за **t'*, **d'*) — припојио српскохрватском, бар по основи. У науци ово његово ново мишљење није прихваћено; већина научника оспорава српскохрватску основу македонског језика. Сандфелд чак одлучно овако вели: „Честа тврђења извесних српских аутора о претежно српском карактеру дијалеката који се говоре у Македонији лишена су основе. Сви непристрасни аутори који могу говорити о томе са познавањем проблема — ово констатују једнодушно."

Што се мене тиче, ја сматрам да је најисправније гледиште М. Стевановића и савремених македонских лингвиста, например Б. Конеског, који у македонском језику* виде засебну језичку индивидуалност. Истина, источна јужнословенска основа ни у северномакедонским говорима се не може оспорити (као што не може ни у јужнима), па дакле ни тесна веза са старословенским језиком, а даље и са бугарским. Уосталом читав низ црта од прворазредног значаја спаја македонски (северни) са старословенским и бугарским: 1) чување разлике полугласника: ъ > *о*, ь > *е*: *дош* „киша", *сон*, али *ден*, *пес* (уп. ст. сл. дъждь, дождь: дьнь, день; затим буг. *дъжд*, *сън*, али *ден*, *старец* и др.), 2) источнобалканска деназализација вокала *ǫ*: *рака*, *мака*, *тага* (уп. буг. *ръка*, *мъка*, *тъга*); 3) заменичко *-go*: *него*, *го* (уп. ст. сл. него, моего, буг. *него*, *го*); 4) *-i* од *-y* у nom. pl. *a*-основа: *жени*, *кук'и* итд. (уп. ст. сл. жены, буг. *жени*); 5) 1 sg. praes. на *-a* од *-ǫ*: *кажа*, *пиша* (и *-ам*; уп. ст. сл. пишѫ, буг. *пиша*, *пишъ* итд.); 6) 3 pl. praes. са наставком *-tъ*: *идат*, *пијат*, *молат* (уп. ст. сл. пишѫтъ, буг. *мислят*). У јужној Македонији налази се и *шт*, *жд* или *ш'ч'*, *ж'џ'* за **t'*, **d'* (уп. *двориш'ч'е*, *пуш'ч'а*, *дъж'џ'*, *меж'џ'а* итд.).

Али се ипак, с друге стране, не може оспорити ни јака веза нарочито северномакедонских говора са западном

---

* Бар што се тиче северномакедонског, оног који се данас говори на територији ФНРЈ и који је у основи књижевног језика.

балканском групом, тојест са српскохрватским језиком. Најдалекосежнија црта коју су Македонци примили са запада јесте несумњиво поменуто *к', г'* за прасл. **t', *d'* (*срек'а, граг'анин* итд.; уп. у шопским говорима такође *к', г'* поред нормалног штокавског *ћ, ђ* — како је запазио Брок; а и мени лично је познато). Али има у македонском и других „србизама": промена *čr > цр: црн, црево, црешња* итд. (ст. сл. чрънъ, чрѣво, буг. *чърн, чрѣво* итд.), затим „новог јотовања": *брак'а* (од *bratьja*), спорадично *у* за *ǫ: кук'а* (уп. буг. *къща*). Осим тога је Куљбакин показао да је старословенски језик, дакле старомакедонски, у речничком погледу такође, изгледа, био ближи јужнословенском западу неголи истоку. Што се тиче српскога, македонскога и западнобугарскога *е* за *ě* (према источнобуг. *ě > ä, a*), оно је двосмислено и не даје ништа у овом погледу (упор. и ниже у овој глави, § 47).

Укратко се, дакле, може рећи да и савремени северномакедонски иде, заједно са старословенским и бугарским језиком, у источну групу јужнословенских језика, али да је примио и неколико важних црта са северозапада и севера, које су га у знатној мери приближиле српскохрватском језику и дале му обележје засебне јужнословенске индивидуалности.

Као што се, дакле, види, шопски говори чине део српскохрватског језика, док македонски језик иде мање или више у источну балканску групу.

41. Морамо се овде дотаћи и ван Вејкове теорије о постанку српских шопских говора. Он сматра да су Шопови некадашњи Румуни, који су у доба ширења српске средњевековне државе на исток (у XIV веку) србизирани и примили српскохрватски језик, али му наметнули „балканизме" о којима је било речи; слично би се тумачио и постанак бугарског и македонског језика. Маргулиес скреће пажњу на то да XIV век не би могао доћи у обзир, због тога што су тада суседни поморавски српски говори већ били изменили ъ, ь у *а* и *ḷ* у *у* (*дан*; *вук*), док шопски говори чувају ъ од ъ, ь и *ḷ* (*дън*; *вл̥к*). Примедба је оправдана; и зато о србизацији ових крајева треба говорити баш у време кад они нису били у саставу српске феудалне државе, дакле најдаље до XII-XIII века. Јер баш кад овде није било српске власти — српска племена су се одвојила од осталог српства, па зато и јесу Шопови сачували неизмењено *ḷ*, ъ, а можда и неке друге архаизме. Њихов засебни дијалекатски тип баш се и дугује изола-

цији од осталих српских говора. С друге стране, мишљење ван Вејка, и не само њега, о романској подлози овога српскохрватског дијалекта остаје сасвим прихватљиво (уп. даље, гл. IX, § 82—85, о новијим романским утицајима у Црној Гори, Банату и другде).

42. Што се тиче македонског проблема, о њему још морамо додати да хронологија уношења србизама у северномакедонске говоре (*к'* м. источнобалканског *шт*; *у* за ист. б. *а*, ъ; *цр* за *čr*; можда и *е* м. *а* за *ě*) — није јасна. По Белићу су све ове црте унели Срби и Хрвати досељени у Македонију из Албаније и Епира, и сродни данашњим — славонским говорима (због макед. *шч* за **stj*, **skj*); али о томе нема никаквих историских потврда, а претставници српскохрватског језика на тлу северне Албаније били су у самој ствари Црногорци, што је једино и логично (уп. ниже, § 46). По другима — то је унела у историско време тек српска феудална држава, дакле после XII, XIII века, што је вероватније, судећи по словенским елементима у арбанаском. Селищев доказује да је македонска топономастика све до Црног Дрима, Метохије и Скопске Црне Горе показивала чист источнобалкански словенски тип, дакле и доследно *шт* < **t'*; *чр*; *а*, ъ за *ǫ*; и чак отворено ě (*а* или сл., као и у старословенском). Ово друго изгледа ми вероватније. Што се, пак, тиче затв. односно отв. ě, ствар је непоуздана (уп. у овој глави ниже, § 47).

43. Остаје нам да овде још утврдимо природу словенских елемената у мацарском, румунском, арбанаском и грчком језику, тојест да покажемо јесу ли словенски елементи тих језика западнобалкански (српскохрватски; у мацарском могу бити и словеначки) или источнобалкански (македонски одн. бугарски).

44. Узимамо прво словенске елементе мацарског језика.

Већ нам је из ранијих глава позната чињеница да у мацарском језику налазимо *st*, *zsd* (тј. *št*, *žd*) за прасл. **t'*, **d'*, тојест старословенско-бугарску замену (упор. напред, гл. I, § 4): *Pest*, *pest* = пєшть, *nyüst* = ништ-и, *mostoha* = мащєха; *roszda* = ръжда; облик *mezsgye* „граница" мора бити контаминација стсл. буг. *межда* + српскохрв. *међа*. Али се у мацарском језику налазе и облици са српскохрватском или и старословеначком заменом за **t'* (и **d'*), и то опет неки од њих врло стари: *lensce* < *lęt'e*, *szerencse* *sъręt'a*, *Pécs* < *pet'ь*, *Szerencs* (уп. *Срећко* и сл.), *Vencsellő* < *Vęt'eslavъ*;

затим *Medvegye, Zagya* (< *sađa?*) *megye* (од XII в.), *gatya, Pötye = пиħа* „сточна храна", *ragya = рђа*, ст. мађ. *kútya*. Српскохрватски елементи су, дакле, такође несумњиви, и често врло стари, из првих времена контакта; међутим за словеначки то није јасно. У сваком случају, мађ. *cs* (тј. *č*) за праслов. **t'* не може се заснивати на словеначкоме изговору *č* (према с.-х. *ħ*), зато што је словеначки језик у старим епохама о којима је реч још чувао *ć* налик на српскохрватско (о томе в. у следећој глави: VI, § 51).

Остали материјал не казује готово ништа. Промена *ě* > мађ. *é i* (*német = Немац, szomszéd, = сусед, beszéd, lép* „лепак за птице", *belénd, belén-fü* < *blěnъ* „буника", *széna*: арб. *sânë*, н. гр. *σάνον* < *sěno*) не мора указивати на западнојужнословенски тип (в. ниже, § 47); уп. ипак *császár* = цѣсарь, са *a* : ѣ.

Примери без метатезе ликвида (*szerda*) или са „пуногласјем" (*szereda*) — објашњавају се унутрашњим мађарским процесима.

Облици са слов. назалима — такође не дају ништа за нашу сврху.

Замена ъ, ь > *o, e, ö* (*rozs* = ръжь; *rozsda* < буг. *ръжда*; *len, péntek, csütörtök* и сл.) такође не значи ништа, јер је то резултат новијег унутрашњег мађарског развитка; у старомађарском за ъ и ь још стоји *u* одн. *i* (*Zemlin* > *Zemplén*, *осьt*(ь) > *eczët, eczöt*; уп. *pukul* > *pokol* и др.).

С друге стране, J. Мелих (Melich) истиче да за многе словенске речи у мађарском језику он налази паралелизме најчешће у кајкавским говорима.

Према свему реченоме може се извући закључак да је поред старословенско-бугарског на панонском терену и северно од данашње југословенско-мађарске границе било без икакве сумње и српскохрватских, а зацело и словеначких лингвистичких елемената.

45. Прелазимо сада на словенске елементе у Румунији или, тачније, у румунском језику. Ово разликовање појмова је потребно због тога што је Дакија, истина, одмах била потпуно славизирана, али румунски преци нису тада живели у њој, него даље на југу, јужно од Дунава у центру Балкана (уп. напред, гл. II, § 12, III, § 22, IV, § 30).

Узимамо најпре дачку топономастику словенског порекла, која несумњиво припада најстаријем слоју — бар у највећем броју случајева. Ако изузмемо нешто мало српских елемената у данашњем румунском Банату (уп. гл. IV,

5*

§ 30), онда та словенска топономастика у Дакији носи македонско-бугарски карактер, што се, уосталом, слаже са већ констатованом чињеницом да је и данашња источна Маџарска показивала некад тај исти словенски тип. Уп. у Румунији *şt, jd* за прасл. **t', *d': Peştera, Zlaşti; Grajdeni, Grajdeana*; изразито јужномакед.-буг. ě > *'a, ä: Breaza, Breazova, Predeal, Pleaş* (уп. хрв. *Pļešivica*); затим *o*, ъ > рум. *o, ă* (полугласн.): *Bozeş, Bozovici; Măhaciu*; ь > *e: Cameneţ, Praveţ*; можда и очувано *čr* (српскохрв. штокавски одавно је добио *цр* за *čr!*): *Cerna, Cernavoda* итд. Могуће је да и замена *îm* за *ǫ* указује на позније македонско-бугарско *ъм*, ъ: *Glîmboca, Glîmboaca, Dîmbroviţa, Dîmboviţa* и др.

Македонско-бугарски тип налазимо и у румунским апелативима (најстарији слој је примљен још на Балкану, истина): *maştehă, moştean* „наследник" = *моштьнъ* (срп. *моhaн*); *grajd* (уп. и арб. *grazhd*); затим *ě* > *ea*: *deal, pleavă, leac, treabă, mreajă, veac, ţeavă, streahă*; па онда ъ > *o* и ь > *e: dobitoc, tocma* „тачно" < *тъкъто, a tocmi; temniţă*; напослетку *în* (и *î?*) за *ǫ: mîndru* „лукав" < *mǫdrъ, gînscă* (*gîscă*) < *gǫsьka*.

Али међу апелативима словенског порекла налазимо по свој прилици и старе српске елементе, како је, уосталом, претпоставио К а п и д а н. Такви би, по њему, били они случајеви где место *în* за *ǫ* налазимо рум. *un* (*um*), које као да указује на српскохрватско потоње *у*: *muncă, luncă, poruncă, scump*. Истина, Б а л о т а мисли да је двојство *în* || *un* унутрашња румунска ствар; а С а н д ф е л д, опет, да се Балота вара. Али би било врло логично да Румуни у Србији и Бугарској приме и српске и бугарске елементе, бар у та прва времена. Тако се догодило са румунским суседима Арбанасима: они су од првих дана претрпели и српски и македонски утицај (в. ниже, ова глава, § 46).

Т. К а п и д а н истиче да и једна важна румунска реч: *grai* „говор" налази своје објашњење у српскохрв. *граја* „галама". Што се, пак, тиче појаве румунскога *e, i* м. *ea* за *ě* (*vêtrilă, vreme; bileală* = *белило, plivesc* = *плевити* и сл., то не мора бити српскохрватско (М л а д е н о в), а није ни иначе пресудно (уп. ниже, § 47).

Једном речју, у Дакији су у прво време били настањени преци данашњих Македонаца и Бугара*, сем, вероватно, сасвим на западу, где је морало бити Срба; али на

* Покушаји неких научника да пронађу неки специјални „дакословенски" тип — остали су без успеха.

Балкану (у данашњем Шоплуку) Румуни су били свакако на западу у контакту са Србима, а на истоку са Бугарима.

46. Како ствар стоји с Албанијом и арбанаским језиком? И ту је могло бити контакта Јужних Словена с Арбанасима и ван данашње Албаније; али га је дуго било и на самом тлу Албаније, а тако и у Црној Гори и Македонији.

Селишчев констатује два топономастичка ареала у Албанији: северни, са српским карактеристикама, и јужни, са македонским цртама. Између ових области стоји река *Mati* и плавински масиви око ње — где словенских топонима нема. Само је потребно напоменути да је Селишчев — у тражењу македонскога („бугарскога“) претерао и да није вероватно да Срба (Црногораца) на југ од Дрима није било. Јер има и широко распрострањених славизама у арбанаском језику који носе ср скохрватско обележје (уп. ниже). Иначе и Селишчев вели да је сва скадарска област била у Средњем веку словенска.

Српскохрватски елементи на северу: **t' > ћ: Borіq-i, Dragoviq-i, Krasniq-i*; ǫ > um (?), om (?), u: Dum(b)ré = dǫbrava, Gjomboçari = glǫbočari; Zhub < ? zobъ, Ostrozub, Luzhan, Lukavica, Prekoluka***.

Македонски елементи на југу: **t', *d' > шт, жд: Peshtjani; Grazhdani, Bërzhdan (: брђ-) Sazhdeni; ǫ > ën, ëm, o, a. Dëmbras, Lënga, Lëngarica; Golobec, Kapinova; ъ > o: Boz = bъzъ, Stredok, Pushok; ě > a: Laskovica, Labova, Drjanova, Stradinica (: srědin-), Sanova (: sěno)*.

Са апелативима су прилике сличне: тојест иако македонски елементи преовлађују, ипак има и неколико старих српскохрватских позајмица.

Српскохрв. елементи: ǫ > *un: sundo(n)j* = сѫдити, *dum(b)ré* = дѫбрака, можда *trondis* = трѫтити; затим: *gushë* (поред *gusë*) „гуска“, *gushan* „гусан“ — са доста старим *s > sh*; новије је *drugë, tugë*; **t', *d' > ћ, ђ* (и арб. *ç, xh*): *qudó(n)j* „бити тврдоглав“: *ћуд; opçinë = општина; megje < међа*; ъ > *a: patak; čr > цр. sterrë < црн*; речи као *kasnes* < казньць, *kral* — већ по својој појмовној сфери морају бити феудалног српског порекла.

Покушај неких лингвиста да пронађу у арбанаском језику српскохрватске позајмице са чакавским карак-

* Селишчев бележи погрешно *Borič(i), Dragovič(i), Krasnič(i)*.

** Примери са ě > е овде не значе ништа, јер могу бити и нови македонски (*Belovoda, Leskova, Leshnica, Zhelezhani, Drenova, Brestova, Belica, Golemi* itd.).

теристикама — с правом је одбацио **Барић** (*ograje* „ограда" не садржи чак. *j* < **d'*, него арб. промену *gj* > *j*; *lis*, *drinjë* су индигене арб. речи, и немају везе са с.-х. икавским *lěsъ* > *lis* *drěnъ* > *drin*; *çë* је такође индигена реч, и нема везе са *ča*).

Македонски елементи: ǫ > *ën*, *ëm* (уп. рум. *în*, *îm*), касније *o*: *pëndar* = пѫдарь, *orëndi* = орѫдıє, *rëmbuem* „пљачкати" = рѫбити, *drëng* = дрѫгъ; *porosis*: *porǫčiti*, *llogë* „шумарак" = лѫгъ; **d'* > *zhd*: *grazhd*, *grasht* „стаја" (уп. рум. *grajd*) < **grad'-*; *vazhdo(n)j* „ићи по трагу", *vazhdim* итд.: *вежда* (с.-х. *в(j)еђа*); ъ > *o*: *patok*, *borzilok* < макед. *босиљок*, *sop* „брдо" = съпъ; *ě* > *a*: *sânë* < *sěno*, *brag* „обала" = брѣгъ, *carô* (*-ni*) < *čerěnъ*.

Што се тиче замене ь > *e*, она не значи за ово питање ништа, јер може претстављати и црногорско *ӓ* од ь (и ъ), какав је случај са *kasnes*, *kasnec*: казньць, *purtekë* < *prǫtъkъ* (са ъ > *e* и ǫ с.-х. *у*); уп. и ст. *Deniza* = *Даница* (црног. *Дӓница*).

Као што се, дакле, види, граница западне и источне јужнословенске групе зацело је ишла некуда кроз Албанију: они Срби који су живели у Албанији и вршили утицај на Арбанасе (не рачунајући, наравно, непосредни утицај српске државе) — нису били неки магловити и фантастични „шћакавци" — чак из Славоније (!), него су то били преци данашњих Црногораца, што је једино и логично. Од њих се до данас очувало нешто мало потомака у Скадарској Малесији.

47. Новогрчки језик такође је од великог значаја за овај проблем, поготову стога што словенске позајмице на југу Хеладе и по острвима припадају — без сумње — најстаријем словенском слоју. Као и у Дакији, општи хабитус словенске топономастике у Грчкој је македонско-бугарски, само што то овде важи, можда у већој мери него код Румуна, и за апелативни материјал.

Примери: **t'*, **d'* > *шт*, *жд*: Πεστά = *пешт*, Κορύστανη < **koryt'ane*, Ῥεκίστιανα < **rakyt'ane*; Γράσδανι, Ῥαδοβίσδι, Μέσδανι < *межд-*; μπιστερή „**пећина**" < *пештера*; *ě* > *a*: Δράνοβον < *drěnovo*, Μπριάλουγος (уп. с.-х. *прелог*), Δριάνιτσα (уп. с.-х. *Дреница*), Βρυάζα (: *бреза*), Κλεανόβη (: *кленово*), Βραστά (: *брест*), Σανόν (: *сено*), Λιάσκα (: *леска*), Ζιάσακας (: *засек*), Πράδαλλα < *prědělъ* (уп. рум. *Predeal*); σάνον, χράνος (: *х-рен*), τσανδίλα (: *цедило*), γκασιανίτσα (: *гусен-*; у Дориди), ἀστρ(ι)άχα (: *стреха*; на самом југу — Пелопонез).

Што се тиче замене назалнога ǫ, за њу у новогрчком налазимо у прво време αν и ον, које можда такође указује на македонско отварање артикулације: ǫ > ǫ^а > *а*. Примери: Λάγγα = лѫка, Λαγγαβίτσα, Γκλαμπατσινοῦ < *glǫbočьno*, Ἀμπροβίτσα = дѫбравица, Ἄμπλιανη (уп. *Омбла* код Дубровника); затим Λογγός = лѫгъ, Λογγά (исто што и Λαγγά), Δομποῦς = дѫбъ, Ζόμπος = зѫбъ, Βόμπλο (исто што и Ἄμπλιανη). Али ον за ǫ може бити и само знак старије епохе, времена кад се ѫ чувало још у старословенским говорима. Касније већ налазимо македонско *а*, *о* за њега: Δοβνίκεια = дѫбьница; апел. γκασιανίτσα = *gas'anica* („гусеница").

Међу обиљем бугарско-македонских елемената налазимо у новогрчком и 5—6 примера који као да су српскохрватски. Тако можда за *ћ*, *ђ* стоји н. грч. τσ, τι, κ, ζ у следећим примерима: Πέτσιανη : *Пећани*; Κορύτιανη (поред поменутога Κορύστανη, што би показивало *ћ-шт*); Γαρδίκι (ако је то = *градић*); Ραδοβίζι (додуше поред Ραδοβίσδι), Μέβδεζα ‖ Μέγβεζα ‖ Μέβγεζα (у Епиру) — које више потсећа на с.-х. *Мeђeђa* (уп. мађ. *Medvegye*) неголи на буг. **медвѣжда*, Γαρζενίκος (ако је од **gordjenikъ*). Како то треба схватити? Фазмер узима ζ као упрошћавање за ζδ (уп. Ραδοβίζι : Ραδοβίσδι; Κορύστανη и Κορύτιανη и сл.). Али можда су то новији српски елементи, донети са ширењем српске средњевековне државе; а не могу имати неку нарочиту вредност с обзиром на минималан број. Исто тако проблем претстављају и стари топоними као Γλουμποτσάρι, Ζουμπάτες, Μουντενίτσα, а такође и новији Σουδενά (= *sudьna?*), Γούστιανη, *Skupica*, где као да имамо српскохрватску замену *у* за ǫ; али ту можда имамо посла и само са новогрчком променом ο > ου у ванакценатском положају. У сваком случају, широм Грчке се налазе и топоними који садрже етничко име Срба и Хрвата: Σέρβλια, Σέρβια, Σέρβου, Σερβόχια, Σερβιάνικα, Σερβιανά, Σέρβοτα; Χαρβάτι и сл. Упор. такође чак у Малој Азији топоним Γορδό-σερβα. Али то не значи много кад се зна да и у западнословенској групи налазимо *Србе* (лужичке), и у западнословенској групи налазимо... и у источнословенској групи *Хрвате*; затим *Ободрите* и код нас на Балкану, *Дудлебе* и код Чеха и код Словенаца итд. Морамо се овде задовољити констатацијом да ствари нису сасвим јасне; али да су Јужни Словени који су у VI—VII веку населили Грчку — припадали, бар у основној маси, без икакве сумње источној јужнословенској групи, оној из које су се развили македонски, старословенски и бугарски

језик; Срби и Хрвати као да нису оставили поузданих трагова у грчком језику.

Још неколико речи ваља рећи о замени *ě*-а у грчком. Ми смо овде видели случајеве јасно источног изговора широког *ě* > *a*, *ä* (напр. Πράδαλλα < *prědělъ* и сл.). Али Фазмер налази баш на југу, где су словенски топоними, као што је природно, свакако најархаичнији, пуно примера са грчким ε за ě, дакле са прилично затвореним изговором (као напр. у српскохрватском): а то се слаже са затвореним изговором ě (као *é*, чак и *i*) у словенским елементима мађарског језика (уп. напред), тако да и Младенов констатује да су „панонски Бугари" имали *шт, жд* за **t', *d'* — напоредо са затвореним ě. Ако се узме да су панонски и пелопонески Словени можда најбрже одрођени (до IX века и раније), онда Фазмерово мишљење да је отварање ě-а у *ä*, *a* релативно нова појава (али у IX веку то је стање старословенског језика!) — постаје врло вероватно. Такво затворено ě, које ипак не мора бити српскохрватско, — зацело се налази и у словенским позајмицама у румунском и арбанаском језику. Ето зашто затворено ě (насупрот сигурноме отвореном) не мора значити припадност западној групи јужнословенских језика.

48. Ако дакле сада сведемо целокупно излагање овог одељка, онда можемо закључити следеће.

Западна група, тојест она из које ће се развити словеначки и српскохрватски језик, заузела је, идући од запада: Фурланију у североисточној Италији, Корушку у аустриским Алпима, југозападну територију данашње Мађарске и најзападнији део Дакије (Банат), затим целу Југославију осим данашње НР Македоније (отприлике до Скопске Црне Горе), па онда западну Бугарску до Видина (Bononia) и Софије (Serdica) и северну Албанију.

Остало је заузела источна група, она из које ће се развити старословенски и бугарски језик и која ће осим тога образовати подлогу данашњег македонског језика. Источна група прекрила је ове територије: данашњу источну Мађарску на север скоро до Карпата, највећи део Дакије, средњу и источну Бугарску, углавном целу данашњу НР Македонију, јужну Албанију и готово све грчке земље, од

Егејске Македоније, Тракије и Цариграда па до Крфа, Пелопонеза, Крита па и Мале Азије.

Кад смо овако разграничили територије јужнословенске западне групе од територија источне групе, — сада остављамо испитивање даље судбине источне групе специјалистима за старословенски, македонски и бугарски језик, а ми ћемо се задржати на западној јужнословенској групи, тојест оној из које ће понићи Срби, Хрвати, Црногорци и Словенци, односно из које ће се развити у праскозорје историског живота српскохрватски и словеначки језик.

БИБЛИОГРАФИЈА

V. Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Arch. für slav. Philologie XVII, 47—87.

V. *Jagić*: Einige Streitfragen — 2. Verwandschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. für slav. Phil. XX, 34—35.

B. Bratanić: Uz problem doseljenja Južnih Slavena — nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1951) [I], 221—250.

И. Поповић: . . . Јужнослов. филолог XIX, 326—329.

M. van Wijk: O stosunkach pokrewieństwa miedzy jezykami potudniowo-słowiańskiemi, Prace filologiczne XI (1927), 94—112.

N. *van Wijk*: Les langues slaves du Sud, Le Monde slave XIV (1937), Tome IV, 76—101.

A. Marguliés: Historische Grundlagen der südslawischen Sprachgliederung, Arch. für slav. Phil. XL (1925), 202—212.

F. Ramovš: Kratka zgodovina slovenskega jezika I (Ljubljana 1936), 1—76, 76—83.

N. *van Wijk*: Taalkundige en historiese gegenvens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren (Amsterdam 1923).

St. Mladenov: Geschichte der bulgarischen Sprache (Grdr. der sl. Phil. und Kulturgeschichte, Berlin—Leipzig 1929), 57—77; 329—343.

Б. *Цоневъ*: История на българский езикъ (София 1940), 9—52; 274—302.

O. Broch: Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft III (Wien 1903).

А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, Срп. дијал. зборн. I (Београд 1905).

А. Беличъ: Діалектологическая карта сербскаго языка — Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію" II (Санктпетербургъ 1905), 17—27 и карта.

M. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft IV, 18—20.

А. Белић: О српским или хрватским дијалектима, Глас Срп. краљ. акад. LXXVIII — Други разред 47, стр. 68, 69—70, 100—106.

A. Belić: Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie, Rocznik slawistyczny III (Kraków 1910), 89—92.

А. Белић: Штокавски дијалекат, Нар. енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV (Загреб 1929), стр. 1066—1069; 1069—1070.

Б. Цоневъ: Разграничение на говоритҌ въ западна България, ИзвҌстия за командировкитҌ на Министерството на народното просвҌщение, кн. I, 138 и даље.

V. *Oblak*: Macedonische Studien, Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Classe, Bd CXXXIV/Abh. VIII.

A. Belitch: La Macédoine (Paris—Barcelone 1919), 229—257.

A. Mazon: Contes slaves de la Macédoine Sud-orientale (Paris 1923).

А. М Селищев: Очерки по македонской диалектологии I (Казань).

А. М. Селищев: Полог и его болгарское население, Изд. Македонского научного института (София 1929), 287—416.

А. Белић: Галички дијалекат (Београд — Срем. Карловци 1935), нарочито 3—75.

Ст. М. Кульбакин: О речничкој страни старословенског језика, Глас Срп. краљ. акад. CXXXVIII, 85—143.

K. Sandfeld: Linguistique balkanique — Problèmes et résultats (Paris 1930).

A. *Vaillant*: Le problème du slave macédonien, Bulletin de la Société de Linguistique CXVI (Paris 1938), 195—210.

М. *Стевановић*: О македонском језику, Југославија II бр. 6 (Београд 1948), стр. 28—29.

Б. Конески: Граматика на македонскиот литературен јазик I—II (Скопје 1952—1954).

А. М. Селищев: Диалектологическое значение македонской топонимии, Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ (София 1933), 29—46.

Р. Угринова: Говорите во Скопско, Филозофски факултет на универзитетот Скопје, Катедра за јужнословенски јазици, Дипломски работи, кн. 2 (1951).

Б. *Видоески*: Северните македонски говори, Македонски јазик V (Скопје 1954), 1—30; 109—198.

М. *Павловић*: Говор Сретечке Жупе, Срп. дијал. зборн. VIII.

Л. Милетичъ: СедмоградскитҌ българи и тҌхниятъ езикъ, Спис. на бълг. Акад. на наукитҌ, кн. XXXIII, кл. ист. — фил. и фил. — общ. Nr. 18.

P. Skok: O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, Јужносл филолог XII, 111—127.

T. Papahagi: Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanischen, Neugriechischen und Bulgarischen, XIV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig (1908), 113—178.

K. Sandfeld: Langues balkaniques I, у књизи Les Balkans, leur passé et leur présent (Beograd 1936), 438—446.

P. Skok: Leksikologijske studije -d) Rekonstrukcija dačkoslavenskog vokabulara, Rad Jugosl. akad. CCLXXII, 49—78.

O. Ásbóth: Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung, Arch. für slav. Phil. XXII, 433—487.

J. Melich: Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache, Arch. für slav. Phil. XXXII, 92—116 (нарочито 111—116).

Б. *Цоневъ*: Езиковни взаимности между българи и маджари, Годишн. на Соф. универс. (София 1920).

Th. Capidan: Raporturile linguistice slavo-române, Dacoromania III, 129—234.

И. Барбулеску: О значају румунске филологије за проучавање српског језика и књижевности, Глас Срп. кр. акад. CXXI, 94—108.

St. Mladenov: ... Arch. für slav. Phil. XLI, 143—152.

P. Skok ... Slavia I, 487—494; IV, 128—138; 325—346.

E. Petrovici: Daco-slava, Dacoromania X, partea II (Sibiu 1943), 233—277.

E. Petrovici: ... Dacoromania X, 517—547.

E. Petrovici: La population de la Transylvanie au XI-e siècle, extrait de la Revue de Transylvanie X.

E. Petrovici: Les Slaves en Grèce et en Dacie, Balcania VII/2 (Bucarest 1944), 465—473.

И. Поповић: ... Јужнослов. фил. XVIII, 328—333.

A. Balota: Reči slovenskog porekla i rumunska nazalizacija (Bucuresti 1925).

A. *Rosetti*: Istoria limbii române III. Limbile slave meridionale (Bucuresti).

A. *Rosetti*: Influenta limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII), Ed. Acad. Republ. Pop. Române (Bucuresti [1953]).

А. М. *Селищев*: Славянское население в Албании (София 1931).

N. *Jokl*: Slaven und Albaner, Slavia XIII, 609—645.

N. *Jokl*: Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen (Berlin—Leipzig 1923), passim.

N. *Jokl*: Vuks albanische Liedersammlung, herausgegeben und mit sprachwissenschaftlich-sachlichen Erläuterungen versehen, Белићев Зборник I (Београд 1921), 76.

N. *Jokl*: Südslavische Wortstratographie und albanische Lehnwortkunde, Сборникъ въ честь на проф. *Л. Милетичъ*, (София 1933), 134—135, 144.

H. Barić: Ima li čakavskih pozajmica u arbanaskom? Архив за арб. старину, језик и етнологију I, 205.

I. Popović: Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi II Naučnog društva NR BiH, Odjelj. istor. filoloških nauka knj. I, 54.

M. *Vasmer*: Die Slaven in Griechenland (Berlin 1941).

N. *van Wijk*: Le développement des voyelles ĕ, *a (ia)* en bulgare, Revue des Et. Sl. VII, 9—21.

L. Niederle: Manuel de l'Antiquité slave I (Paris 1923) 79 и даље.

VI. ЗАПАДНА ГРУПА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА И ЊЕН РАСПАД НА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК И СЛОВЕНАЧКИ ЈЕЗИК

49. У претходној глави (V, § 35) смо показали како се расцеп између српскохрватског језика, с једне, и источне јужнословенске групе (македонски, старословенски, бугарски), с друге стране, стално повећавао. Том приликом смо констатовали да српскохрватски језик иде заједно са словеначким језиком у томе правцу. Сада треба то српскохрватско — словеначко подударање да докажемо и ближе осветлимо.

Сви који су се бавили тим питањем слажу се да су српскохрватски језик и словеначки језик, после одвајања од групе Македонаца и Бугара, преживели чврсту заједницу, у којој је са словеначке стране учествовао кајкавски дијалекат, а са српскохрватске оба његова основна дијалекта, штокавски и чакавски (о српскохрватским дијалектима у доба досељења в. следећу, VII главу, §§ 54-69). Тако мисле Јагић, Рамовш, ван Вејк, Лер—Сплавињски и други, а тако излази и из Бошковићеве анализе српскохрватских и словеначких важних наставака за грађење речи.

Читав низ веома важних специфичних особина спаја српскохрватски језик са словеначким, а одваја оба ова језика од других јужнословенских језика. То су следеће појаве.

Прво, у оба су се језика полугласници ъ и ь изједначили у један (*ə), из којег се даље, преко *ӓ*, развио пун вокал, обично *а* (с.-х., слов. *а*), ређе сличан веларни вокал (с.-х. дијал. *ӓ* — Црна Гора, словенач. *е*); делимично је полугласнички карактер очуван (словенач. кратко *ə*>ъ, српскохрв. дијал. ъ — Шоплук). Примери: с.-х. *дан, част — лаж, нокат*; дијал. *дӓн, чӓст — лӓж, нокӓт, дън, пъс — лъж, нокът*, словенач. *dan, čast — laž, nohat; vəs, pəs — dəž, sən.*

Задњи назал *ǫ* **затворио** се у *ǫ*[u], одакле се добило даље с.-х. *у* и словеначко *ô* (затворено *о*): *рука: roka*, док у источној јужнословенској групи налазимо тенденцију отварања код *ǫ* (уп. напред, гл. V, § 35).

Стари се акут (´) скратио и у српскохрватском и у словеначком: с.-х. *бра̏т*: словенач. *bràt* (ген. *bráta*), што је врло специфично; у македонском и бугарском језику појава се, нажалост, не може пратити.

-ł које затвара слог — вокализовало се у оба језика; српскохрв. штокав. *-о* (и *-а*), словенач. *-u̯* (графички остаје *-l* у књижевном језику): с.-х. *био, дао, сео, жао, сô, вô* итд., словенач. *biu̯, dau̯, seu̯, žau̯; sou̯, vou̯* (граф. *bil* итд.).

Вокално *r̥*, које код претставника источне групе јужнословенских језика задржава свој вокалски елемент (уп. макед. *ц*[a]*рн*, буг. църн, стсл. чрьнъ), — тежи у српскохрватском и словеначком да га изгуби: с. -х. *ц*р̥*н*, *čr̥n*, словенач. *čr̥n* итд.; *ср̥це; sr̥dce* итд.

И развитак прасловенскога **t'*, **d'* везује српскохрватски језик са словеначким, јер и с.-х. штокавско *ћ, ђ* (*ноћ, грађа*) и с.-х. чакавско *t', j* (*not', graja*) и словеначко *č, j* (*noč, graja*) упућују на фазу *t', d'* или сл., док старословенски и бугарски језик већ давно указују на **[š]t'*, **[ž]d'* или слично.

Напослетку, може бити да и *ě*, које тежи и у српскохрватском и у словеначком језику да се затвори у *ě*[i] (насупрот стсл., буг. *ě*[a]), — претставља важну иновацију ове врсте. Упор. с.-х. *dite — дијете — дете* (од *dětę*), а такође и промену *ěј* код српскохрв. јекаваца: *гријати, смијати се* и код северних штокаваца екаваца: у зап. Србији и Војводини такође *гријати, смијати се* итд. Што се словеначког језика тиче, тамо налазимо разноврсне резултате затвореног *ě* (*mle*[i]*ko, mlieko, mleiko, mliko* итд.).

Узмимо даље морфологију.

Нарочито је карактеристично прелажење неких наставака „меке" деклинације на облике „тврдих" основа, и у српскохрватском и у словеначком: с.-х. gen. sg., nom.-acc. pl. *жене, главе*, acc. pl. *зубе, народе*; словенач. *glave; zobe, otroke* итд. (према очуваном макед. *жени*, стсл. жєнꙑ, буг. *жени* итд.).

Затим генитивни наставак *-ga* код заменица: с.-х. *доброга, младога, нашега*; словенач. *dobrega, mladega, našega* (према макед., стсл., буг. очуваноме *-go*).

У 1 л. sg. praes. проширио се у оба језика западне групе атематски наставак *-m*: с.-х. *пишем, радим*, словенач. *pišem, prosim* итд. (насупрот макед. *-а*, стсл. *-ж*, буг. *-ъ*).

У 1 л. pl. praes. постоји искључиво *-mo*: с.-х. *пишемо, радимо*, словенач. *pišemo, prosimo* (насупрот стсл., буг. *-мъ*, *-м*, макед. *-ме*).

У 3 л. pl. praes. ни у српскохрватском ни у словеначком никада се на јавља **-t* (<*тъ*); с.-х. *пишу, раде, даду*, ст. словенач. *gredo, prose* итд. Напротив, источна група има тај завршетак.

Напослетку, како је показао Бошковић, има и неких важних наставака за грађење именица, који су српскохрватски и словеначки језик — насупрот свим осталим словенским језицима — развили у време свог заједничког живота. То су наставак **ot'a* за грађење апстрактних именица (с.-х. *лакоћа, кратоћа, чистоћа*, словенач. *lahkoča, kratkoča, čistoča*) и наставци **-ača* и **-ara* за грађење именица које значе раднице, алатке и имена места (с.х. *нарикача, удавача, дрљача*, словенач. *gizdača, gluhača*; с.-х. *врачара, гаtара, tравара*, словенач. *kozara, kravara, nov-čara* итд.).

50. То важи за однос словеначког језика са српскохрватским узетим као целина. Иначе западни део српскохрватског језика, тј. онај из којег ће се развити чакавска дијалектска група (некада у западној Босни, Далмацији и Хрватској јужно од Купе, уп. следећу главу, § 55), — још је и у тешњим везама са словеначким језиком, и уствари је живео, пре него што се зближио са штокавским дијалектом, у симбиози са будућим кајкавцима. Зато он показује поврх наведених особина и низ других које су заједничке са словеначким: промену **d' > j* (чакав., словенач. *graja, meja, rojen* итд.), групу *št'* (словенач. *šč*) — према српскохрв. *шt* за **stj, *skj* (чакав. *ogńišt'e*: словенач. *ognjišče*), *-ž- > -r-* (чакав., словенач. *moreš* и сл.; уп. и српскохрв. *јер* < *јеже*); а поједини најзападнији чакавски говори иду и даље у овом слагању, па имају и друге особине карактеристичне за словеначки. Тако чакавски говори северне Истре имају и промену *ě > e*: уп. *Reka* („Ријека"); и замену *ǫ > o*: *'golob* („голуб"), *ruoka, puot* (од **roka, *pot*); даље ширење завршетка *-jo* (*-ju*) у 3 л. *pl. praes.* (*nosijo* || *nosiju* и сл.); па онда промене ненаглашених вокала (*o > u, e > i*; редукције и др.). На Крку чакавски говори знају и за замене ъ, ь = *o* || *e* (*kosno*; *kesno*). Поред тога, Тентор је указао

и на речничка подударања између Словенаца и чакаваца: уп. чакав. *otrok* („дете") *dekla* („девојка"), *peteh* („петао"); има и врло старих заједничких позајмица из германског: уп. *miza* („сто") и код Словенаца и код северних чакаваца. И један морфолошки случај долази такође овамо: појава наставка *-ǫ (од *-ojǫ*) у *instr. sg. fem.*: словенач. *ribo*, зап. чакав. *ribu, ribu-n* (насупрот иначе с.-х. *рибом* од *riboų* = *rybojǫ*). Али и низ очуваних архаизама спаја Словенце и чакавце (падежни облици; употреба тзв. крњег инфинитива на *-t*; грађење будућег времена са *bǫdǫ* и др.)

Иначе су се чакавски говори — насупрот схватањима неких слависта — у својем основном делу касније развили као чисто српскохрватски (*ǫ > u*; *ě > i*; *ḷ > u*; *t'* се чува; акценат је сасвим друкчији него у словеначком). Али то је познији процес: о чакавскоме ће бити речи у следећој, VII, глави.

51. После свега изложеног се поставља проблем географије и хронологије ове српскохрватско-словеначке (западне јужнословенске) заједнице. Када и где је она постојала?

У томе не постоји пуна сагласност међу славистима. Већина — а међу њима и Рамовш — мисли да је ова заједница настала тек у новој домовини, на Балкану. Напротив, Белић сматра да је та заједница пребалканска.

Шта о томе говори сам наведени језички материјал? Он показује да је већина словеначко-општесрпскохрватских заједничких карактеристичних особина настала тек у новој домовини (а о чакавско-словеначкоме подударању да и не говоримо!). Све су то мање или више поуздане балканске иновације.

Истина, међу цртама које смо навели понека заиста може претстављати и пребалканску иновацију, насталу можда негде још у Панонији или раније. Такав је случај са српскохрватским дијалекатским *št'*: словенач. *šč*, — насупрот коме стоји већ упрошћено српскохрватско штокавско *шт̄* (уп. *ogńišt'e: огњишт̄е*) свакако још из пребалканског времена, како показују словачки топоними „јужнословенског" порекла као *Moštenica* (с.-х. *Мошт̄аница* у Србији, али *Mošt'enice* у Хрв. Приморју) или *Kalište* (према чеш. *-ště*). И развитак сугласника **t'*, **d'* кренуо је другим путем него код Бугара — још свакако док су Словенци, Хрвати и Срби живели у Панонији (уп. гл. I, § 5). Такав је случај лако могао бити и са заменичким генитивом на *-ga* (*нашега*), јер ни у

српским ни у словеначким текстовима никако не налазимо -*go*, чак ни у најстаријим споменицима.

Осим тога, понешто може бити и само очувано прасловенско дијалекатско наслеђе: тако очувано затворено ě (а на такво, затворено, ě указују, како изгледа, и словенски елементи мађарског и новогрчког језика: уп. *német* < *нѣмьсь* и јужногрч. Γολέμι према буг. *голям* „голем велики" (уп. гл. V, § 47) може бити и само очуван архаизам. Наставак -*мо* (*пишемо*) може исто тако бити донет из старе постојбине (упор. украјински *пишемо* итд.). И отсуство 3 pl. -*tъ*, својствено српскохрватском и словеначком, познато је свим западнословенским језицима (чеш. *děkuji*, *dziękują* итд.), а има га и у руској групи.

Али ипак остаје од напред наведених особина читав низ за који се **са сигурношћу** може рећи да је настао тек у новој домовини, а то је случај са изједначењем ъ, ь > *ə, са променом *ǫ у *ǫ^u^, са скраћивањем прајезичког акута (уп. још у мађарском *kútya* = *кȕћа*, *gráblya* = *грȁбља*, *pötye* = *пȕћа*), са променом *ł* > *o*, *u̥*, са ширењем наставка -*m* у 1 sg. praes. (старосрпски још има молю, пишꙋ итд.), са ширењем „меких" флексиских наставака на рачун „тврдих" (најстарији словеначки споменик, „Брижињски споменик" из X в., још има *moki*, *roti* поред новога *greche*, *gresnike*; а у чакавском се и данас још чува gen. *ženi*, *ribi*; acc. pl. *sini*, *gradi* итд. — поред новијих облика на -*e*).

Ф. **Рамовш** указује на то да је у кајкавском (и у словеначком) на Балкану у прво време још било очувано и *t'* (евентуално *ć*) и **d* за прасл. **t'*, **d'*, па да је тек касније измењено у *č*, *j*. Што се тиче старословеначког *t'* (или *ć*), о њему сведочи и Брижињски споменик својом графијом, и старонемачка графија *c* (тј. *k*) у примеру *Pecach* (XI в.) за словенач. loc. *Pet'achъ*, *Pet'anachъ* (од **Pet'ane*, **Pek'ane*). Доказ очуваног **d* у словеначком био би по **Рамовшу** топоним *Trojane* < **trǫdjane* < *Atrant-*, *Atrand-* и ономастик *Jurij*: чакав. *Juraj*: шток. *Ђурађ*. Ови последњи примери, међутим, нису много убедљиви, како је показао **Белић**, јер и у руском језику, који је зајмио непосредно из грчког, налазимо *Юрий*, са *j* за н. грч. γ(ι), са чиме упор. и чеш. *Jiři*, пољ. *Jerzy*, иако Чеси и Пољаци немају **j* за прасл. **d'*.

Било како му драго са **d'*, ипак изгледа да је старословеначки имао заиста *ć* (или *t'*), а не *č*, и да, дакле, разлика према српскохрватскоме и ту некада није постојала.

Али упркос томе треба узети у обзир и **Белићеву** мисао да је разликâ међу словеначким и српскохрватским

6

морало бити и пре досељења у нову домовину. Он сам истиче кајкавску заменицу *kaj*, према шток. *čь-to*, чакав. *čь*; разлика је утолико значајнија што се *kaj* иначе нигде више не налази у словенским језицима. Томе се може додати и већ поменуто кајк.-чакав. и западноштокавско *šč*, *št'* према обичноме штокавскоме *шт̄* (**skj, *stj*)*, за које смо напред већ видели да је — ванбалканско. Важна је и словеначка (и зап. чакав.) заменица *jaz* према штокавскоме (и општечакав.) искључивоме *ja*; а можда би се нашло и још понешто.

Једном речју, вероватно су се још далеко пре доласка на Балкан јавиле клице српскохрватских дијалеката (чакавског и штокавског) и словеначког језика (кајкавског дијалекта), али је упркос томе заједница постојала можда још у Панонији, а снажно се учврстила без икакве сумње управо у новој домовини, на Балкану и у Алпима. Према томе, о некој диференцијацији западне јужнословенске групе на српскохрватски и на словеначки језик — у тренутку досељења у нову домовину не може бити говора. У време око VI века (или и раније) кајкавски, чакавски и штокавски дијалект чинили су један српскохрватскословеначки „прајезик", без оштријих дијалекатских нијанси.

52. Диференцијација овога „прајезика" почиње тек неколико векова касније, али се у доба првих споменика већ била мање-више извршила. Као што примећује ван Вејк, време од VI до IX века било је довољно за тај процес. По Маргулиесу је прекретницу у овоме погледу значио IX век, тојест време у које су се ујединиле Далматинска и Посавска Хрватска, чиме је Словенија изолована и упућена на засебан развитак. Тај засебни развитак изазвао је појаву језичких особина које су својствене или само словеначком језику или само српскохрватском.

Тако је затворено **ǫ̣* само код Словенаца замењено са *ô*: *rôka*, док у српскохрватском на његовом месту стоји *u* (*рука*). Тако је заједнички полугласник *ə* (< ъ, ь; кад је био кратак) — само код претставника српскохрватског језика замењен (као и дуго *ə*), са *ä*, *a* (*пас*, као *дан*), док се код Словенаца очувао (*pəs* према *dan*). Тако и замена *ḷ* > *u*, коју је развио српскохрватски језик (*вук*, *суза*) — више није захватила Словенце (где је остало *volk*, *solza* и,

* Македонско *ш' ч'* (*нош'ч'* и сл.) секундарно је настало од првобитнога *шт̄*, како је показао Г. Ружичић (Прилози Павла Поповића XVII).

делимично, и касније тек: *vou̯k, sou̯za*). Тако се ни српскохрватско *-м* у instr. sg. fem. (*женом* од *ženou̯ + m*) углавном није раширило у словеначки (где је остало *ženo*), док је захватило чакавски (чакав. *ženu* || *ženu-n* поред *ženov* и *ženon*).

Кад су овако иновације одвојиле словеначки језик од српскохрватског, онда смо добили два западна јужнословенска типа: кајкавски (словеначки) и чакавско-штокавски (српскохрватски), иако је можда чакавски наставио да одржава извесне везе са словеначким, а источни кајкавски ступио поуздано у ближе везе са штокавским. Али то је већ питање засебног развитка српскохрватских дијалеката у историско време (о томе в. следећу, VII главу).

53. Словеначки језик (кајкавски дијалект) заузео је део североисточне Италије, део Корушке у Аустрији, целу данашњу НР Словенију, можда један део хрватске Истре, Хрватско Загорје до Купе, Карловца и Горског Котара, један део југозападне Мађарске око Блатног Језера (разграничење према српскохрватском на овој територији није могуће, јер словенски елементи мађарског језика то не допуштају) и најзад западни део Славоније (о овом последњем говори Хам, док Маргулиес, очигледно погрешно, доводи кајкавце чак у Срем! (Уп. напред, гл. III, § 25).

Српскохрватски језик (чакавски и штокавски дијалекти) заузео је: сву Хрватску сем поменутог дела, источну Славонију, део јужне Мађарске, Војводину, северозападну Румунију, Босну и Херцеговину, Србију и Космет, западни мањи део Бугарске, Далмацију, Црну Гору и северну Албанију.

Кад смо овако разграничили лингвистички и географски српскохрватски језик и према словеначкоме, сада напуштамо и проучавање словеначког језика и у даљем излагању задржаћемо се само на српскохрватском.

Од ове тачке уствари имамо да пропратимо развитак српскохрватског језика, од тренутка кад се он издвојио као засебна јужнословенска индивидуалност па до данашњег времена, водећи рачуна о свим битним променама и процесима које је он преживљавао. Другим речима, сада треба да обухватимо српскохрватски језик отприлике од IX па до XX века, или округло његову еволуцију у току последњих хиљаду година.

6*

БИБЛИОГРАФИЈА

V. *Jagić*: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Arch. für slav. Phil. XVII, 47—48.

V. *Jagić*: Einige Streitfragen — 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. für slav. Phil. XX, 34—38.

Ф. Рамовш: Словеначки језик, Народна енцикл. срп.-хрв.-словенач. IV (Загреб), 219—233.

F. *Ramovš*: Über die Stellung des Slovenischen, Mélanges de Philologie offerts à M. J. J. Mikkola . . . (Helsinki 1932).

F. *Ramovš*: Kratka zgodovina slovenskega jezika (Ljubljana 1936)' 1—76 и нарочито 76—83.

A. Marguliés: Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung, Arch. für slav. Phil. XL, 212—220.

M. *van Wijk*: O stosunkach pokrewienstwa miedzy jezykami potudniowo-stowianskiemi, Prace filologiczne XI (Warszawa), 94—112.

N. *van Wijk*: Les langues slaves du Sud, Le Monde slave XIV (1937), Tome IV, 76—101.

T. Lehr-Sptawinski: Poczatki Stowian (Kraków 1946), Bibl. Stud. Stow, U. J. Seria B, Nr. 1—4, одељак Stowianie Potudniowi, стр. 67 и даље.

Р. Бошковић: Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, Јужносл. филол. XV, 1—155 (passim).

A. Belić: Les rapports mutuels du serbo-croate et du slovène, Revue des Etudes slaves I, 20—27.

F. *Ramovš*: Une isoglosse čakavo-kajkavienne, Revue des Et. sl III, 48—53.

А. *Белић*: Узајамни односи међу српскохрватским и словеначким језиком, Јужнослов. филол. IV, 10—20.

Б. *Ляпуновъ*: Родственныя связи словѣнцевъ съ сербами и хорватами, Јужнослов. филол. IV, 29—43.

А. Белић: Кајкавски дијалекат, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. II (Загреб), 210—215.

Р. Алексић: Прилози историји кајкавског дијалекта, Јужнослов. филол. XVI, 1—98.

J. Hamm: Štokavština Donje Podravine, Rad Jugosl. akad. CCLXXV 5—70.

Stj. Pavičić: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela Jugosl. akad., knj. 47 (Zagreb 1953).

M. Tentor: Leksičko podudaranje čakavštine, slovenskog (slovenačkog) jezika i kajkavštine, Саопштења и реферати, III међународни конгрес слависта (Београд 1939) II, 68.

Stj. Ivšić: Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis Jugosl. akad . . . za god. 1934/35, svezak 48 (Zagreb), стр. 49—89.

А. Белић: Чакавски дијалекат, Нар. енцикл. срп.-хрв -слов. IV (Загреб) 931—934.

VII. СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ ДИЈАЛЕКТИ ОД РАСПАДА ЗАПАДНЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ГРУПЕ ДО ДАНАС. — ХРВАТСКИ КАЈКАВСКИ ПРОБЛЕМ И ПИТАЊЕ „ШЋАКАВАЦА“. — МИГРАЦИЈЕ И ДИЈАСПОРА

54. Као што смо већ видели у претходној глави (§ 49 и даље), кад су Срби, Хрвати и Словенци дошли у нову домовину, они су још говорили једним заједничким „прајезиком“, у коме је диференцијација на дијалекте била незнатна; али су се клице дијалеката ипак оцртавале. То је био VI-VII век, или и нешто раније време.

Теориску основу изучавању наших дијалеката први је дао Белић; овде ћемо се често позивати на његове радове из те области.

Као најосетнија разлика из тога првог времена може се навести неједнака замена прасловенскога **stj*, **skj*, и **zdj*, **zgj*: већ тада имамо западну групу, са *št'*, *žd'* (из које се касније развило кајкавско *šč*, *ždž* || *ž*: *ognjišče*, *zvižati* || *zviždžati*; чакавско *št'*, *žj*: *ogńišt'e*, *možjani* и западноштокавско, у Славонији, Босни и Далмацији, *šć*, *žđ* одн. *šč*, *ždž*: *ogńišće*, *možđani*), и источну групу (у основи већине штокавских говора), са *št*, *žd* (тј. *огњиште*, *звиждати*, као и у старословенском и бугарском).

Разлика се на терену убрзо још повећала, зацело пре IX века, тиме што је западни део будућих српскохрватских дијалеката, чакавски говори, развио у заједници са кајкавским говорима **d'* у *j* (*meja*, *graja*, *rojen*, *mlaji*), а такође и *žd'* (од **zdj*, **zgj*) у *žj* (*dažja*, *možjani*, *zvižjat*). Напротив, код штокаваца је остало *ђ* (или *џ*) за **d'* (*међа*, *грађа*), наравно, поред *шт*, *жд* (< **zdj*, **zgj*).

Осим тога, један део „прашћакаваца“ (тј. оних претставника са **št'* и **žd'*), који је био населио централну Славонију, централну Босну и централну Далмацију, — одвојио се још знатно пре IX века и од чакаваца и од кајка-

ваца, потпао под утицај штокаваца и сачувао не само *šć* (<*št'*) и *žd* (<*žd'*), него и *ć, đ* (<*t', d'*), као и сви остали штокавци. Примери из Славоније: *šćap, šćipat, ogn'išće; možđani, zvižđati, zvižđim*; из Босне (икавске): *šćap, šćene, šćipat, ušćiniti, išće, gušćer, plandišće, sirišće; zvižđat, zvižđukati, smužđit* („згулити лишће, кору итд."; уп. *смеждити* „згњечити"); из пољичког краја у Далмацији (1400 год.) дажђека, можђани (тј. *dažđeva, možđani*). На ону стару везу штокавских „шћакаваца" са чакавцима и са кајкавцима указује, можебити, и чињеница да се у архаичним говорима северне Босне, а исто тако и у већини штокавских славонских говора, очувао метатониски (тзв. „чакавски") акут: *strãža, sũša, prũće* и др.; теориски о овој вези говори Ившић, зацело убедљивије од Белића (Белић, наиме, пориче генетску везу између чакавског и славонског акута, што није нимало вероватно, тим пре што и он прихвата Ившићево схватање да је ˜ прасловенског порекла у нашем језику).

Што се тиче чакавских говора, они су у току својег некадашњег заједничког живота са кајкавцима (а он ће се, у ослабљеној мери, продужити и после IX века) — развили и друге неке иновације које су их удаљиле од штокаваца (о томе уп. прошлу главу, § 50).

Вероватно су још пре IX века чакавци (сем западних) развили и неке своје самосталне иновације. Тако се код њих *ę*, још док је било назално, раширило у **ą* иза палаталних сугласника, и затим дало чисто *a*: *jazik* (и *zajik*), *jatra, pri-jati* („добити"; од *pri-jęti*), *po-jati* („узети"; *po-jęti*), *jačam, žatva, žaja* („жеђ"; од **żęd'a* f.), *počati* (уп. рус. *начать*).

Могуће је да у то време падају још и неке друге чакавске иновације, као промена *ra* > *re* (*vrebac, rest-i*), па вероватно и прелаз *ļ* > *j* (*poļe* > *poje, ļudi* > *judi* итд.; уп. ниже).

Једном речју, кад су говори будућег српскохрватског језика прекинули везу са Словенцима и кренули путем индивидуалног, нашег, развитка, тада се на њиховом тлу диференцијација већ у приличној мери оцртавала.

55. Ако бисмо хтели да претставимо стање наших основних дијалеката у IX веку (или приближно) географски, онда можемо — ослањајући се нарочито на Решетарева истраживања — дати овакву слику распореда.

На западу су били чакавци (**t', *d'* > *t', j; *št', *žd'* > *št', žj*; делимично и *'ę* > **ą, a*, вероватно и *ļ* > *j* и др.; заменице *čь, za-čь, ni-čь* итд.). Заузимали су један део северне Истре (Пазин—Бузет—Роч и сл.), и можда избијали и на Тршћан-

ски Залив (уп. на словеначком Красу ǫ > u, ḷ > j, instr. типа *sestron*), затим сву Хрватску јужно од Купе до Кварнера (Лика и Крбава су биле чисто чакавске још до XIV—XV века: уп. из споменика: *ča*, **d' > j: takoje, mej* „међу", *sijahomo* < **sěd'ahomo* impf., *narejeno*; *'ę > a: čakam*; instr. *a̅* — осн. на *-u: z bratju*; пуно случајева са *št'* м. *št: selišća, jošće* и др.), један део Хрватске северно од Купе (уп. из споменика: *ča, zač, ě > i: vrime, miru*, instr. *ruku* и др.), даље западну Далмацију (о томе сведоче стари писци), па онда велики комад западне Босне, на исток до линије Уна—Цетина или можда чак и Врбас—Цетина (о томе сведоче западнобос. споменици напр. XIV века: *ča*, преф. *zi-* м. *из-*: *zibraše*, instr. на *-u: Magdalenu, kraļicu, bratju*, а такође и данашњи бројни чакавизми у западној, па и централној Босни, очувани у говорима муслимана и католика: **d' > j: preja, meja, mejaš, mlaji, slaji, ćaja* „чађ"; *vrebac, nareslo, izreslo*; *'ę > a: jatra, jačmen*; *ḷ > j: judi, boje, poje, kojem* итд.). Чакавски је био заузео такође и кварнерска острва и далматинске градове (и Сплит), а исто тако и средњедалматинска острва до Мљета; али је Решетар доказао да је погрешно мишљење Јагића и других да је и Дубровник некада био чакавски. А још мање може бити говора о томе да су чакавци некада допирали на исток до Боке, Црне Горе и Албаније (за Албанију в. Барићеве разлоге напред, гл. V, § 46).

У средњој Славонији, између кајкаваца на западу и чистих штокаваца на истоку, затим у средњој Босни (отприлике у простору између Врбаса и Босне) и у средњој Далмацији (простор између Цетине и доњег тока Неретве) сместили су се били „шћакавци", који су се отргли од кајкаваца и чакаваца и ушли у оквир штокавских говора (тј. са *šć, žd*, али и са *ć, đ*).

Напослетку, на истоку од „шћакаваца" населили су се остали („обични") штокавци, тојест они са **skj, *stj* ≥ *шт̄* и **zgj, *zdj > жд*, затим са *шт̄о* = *čьto*, са *ę = e*, са очуваним *љ* и др. Поуздано је да су они заузели најисточнији део Славоније, Барању, данашњу Војводину, југоисточну Мађарску и северозападну Румунију, онда најисточнију Босну (између река Босне и Дрине), сву Херцеговину (уп. мој рад *О бачким буњевачким говорима*), сву Србију и Космет (уколико није било романских насеља), Црну Гору, северну Албанију.

Развитак вокала ě (*i*, *je*, *ije*, *e*) у то време још није био дошао дотле да би се могли разликовати „икавски", „јекавски", „екавски" или мешовити говори (уп. о „јату" ниже, § 60).

56. То је, дакле, стање српскохрватског језика и његових дијалеката у првим временима индивидуалног развитка његовог. У то време, према томе, можемо говорити о два основна дијалекта нашег језика: чакавском на западу и штокавском (рачунајући ту и „шћакавце") — на осталој територији.

Ово је било време стварања првих заметака српске, босанске, црногорске и хрватске феудалне државе нашег раног Средњег века. Феудализам није нарочито погодовао уједначавању дијалеката у веће целине; али су ипак међусобни додири постојали, тако да заиста, за Белићем, можемо рећи да све до отприлике XIV века чакавски и штокавски говори живе заједничким животом. О томе заједничком животу сведоче неколике важне заједничке иновације, обично зачете негде на штокавском тлу, па раширене и на запад све до чакавског приморја.

Тако је ь (*ä*) од ъ, ь у то време дало и код већине штокаваца и код већине чакаваца вокал *a* у свим положајима (шток. *дан*, *сан*, *сӣарац*, чак. *dan*, *san*, *starac* итд. — насупрот кајкавскоме *dan* али *sən* — или *dän*, *sän* и др.).

Тако је исто тада ǫ дало *u* и код свих штокаваца и код већине чакаваца (сем крајњег чакавског запада, уп. гл. VI, § 49, в. ниже, § 59); шток. *кућа*, *йуӣ*, *рука*, acc. *главу*, *рибу* итд., чак. *kut'a*, *put*, *ruka*, acc. *glavu*, *ribu* итд. (према словеначкоме *roka*, *pot*; *glavo*, *ribo*).

И промена *l̥* > *u*, потекла од штокаваца, захватила је и највећи део чакаваца: шток. *вук*, *суза*, *јабука*, *вуна*, чак. *uk*, *suza*, *jabuko*, *una* и др. (према словеначкоме *vou̯k*, *sou̯za* итд.); али се овде-онде (у Босни, на острвима) налази и *ou*, *o* за *l̥* (*žuot*: *жуӣ*, *sonce*: *сунце* и др.), као, уосталом, и код неких хрватских кајкаваца.

И нови штокавски футур грађен са глаголом (*хо*)*ћу* (м. словенач. *bom* од *bǫdǫ*; о пореклу овога новог облика в. ниже, гл. IX, § 81) захватио је, бар делимично, и чакавце: *ja t'u dat*, *t'u dot'* и сл.

Међутим врло стара штокавска промена *čr* > *цр* (*črno* > *црно*), иако је захватила и северну Македонију (уп. напред, гл. V, § 40), — чакавце није захватила (тамо је остало *črn*, *črv*, *črivo*, *črez* и сл.), као што, уосталом, није потпуно

захватила ни неке друге, штокавске, перифериске говоре: уп. у Војводини *через* (< *č̊rězъ*), у југоисточној Црној Гори *чрв, чрваво, чрвељаво.*

57. Још у току Средњега века хрватски део кајкаваца приближио се наново штокавским говорима, што је сасвим разумљиво, јер су на тлу Посавске Хрватске и кајкавци и штокавци живели под истом државном влашћу. Отуд се и у хрватском кајкавском, за разлику од словеначкога, стају ширити неке иновације потекле из штокавских говора: промена *l̥* > *u* (поред *oᵘ*, *o*): *vuk, suza, jabuko;* придевски облици типа *dobroga, mladomu* (насупрот словеначкоме *dobrega, mlademu*), инструментали *ā*- основа на *-om: ženom, ribom* (а све ово захвата и неке најисточније словеначке говоре).

Овде се сада сусрећемо са хрватским кајкавским проблемом, о којем је вођен у науци велики спор, нарочито између Рамовша и Белића. Рамовш сматра хрватски кајкавски дијалекат по пореклу као чисто словеначки, и одлучно вели овако: „Кајкавштина [хрватска] је, по својој основи, словеначки дијалекат, који је под утицајем политичких и културних прилика преузео и још преузима штокавске црте." Тако је, по њему, српскохрватски језик „отео" словеначкоме — хрватски кајкавски. Рамовш је указао на то да словеначки језик и хрватски кајкавски дијалекат, осим низа заједничких архаизама, показују и низ веома значајних старих иновација које их спајају. То је појава *č* за **t'*, делимично и *j* за **d'*, затим замене *o*, *uo*, *oᵘ* за *ǫ* (уп. код Хрвата кајкаваца *vogl̥* „угао", *goska, toča* „град"), замена ъ, ь > *ə* са *e*, *ä* (уп. хрв. кајк. *starec, maček* итд.), коју налазимо и код ист. Словенаца; даље сличне појаве у вокалском систему, промена *-ŕ-* > *-rj-* (*morje, dinarja*), инструментал типа *ribu, ribu-m* (: словенач. *ribo*), па, по њему, и појава *žđ*, *žđž* (< *žd'*): *däžᵈ*, *možđᶻani*. Слично као Рамовш мислио је некада и Белић: „Хрватским се назива и кајкавски дијалекат. Са националне тачке гледишта то је тачно; јер се они који њиме говоре већ много векова називају Хрватима и тако осећају . . . Али је језичка основа њихова говора тамо где се њихов језик није подвргао јачем утицају штокавско-чакавског дијалекта и где није изгубио своје карактеристичне особине — словеначка . . ." „. . . докле се год словеначки језик буде сматрао као засебан јужнословенски језик, када се кајкавски диј. с језичке стране испитује, мора му се већином тражити објашњење ипак изван српскога или хрватскога језика." (*О српским или хрватским*

дијалектима, у Гласу LXXVIII СКА). Напротив, Белић је касније ово своје мишљење напустио, и створио теорију о тројаком пореклу кајкаваца Хрвата: сада их он сматра мешавином Словенаца, чакаваца и штокаваца; источни део хрватског кајкавског чине, по његовом новом учењу, првобитно штокавски говори. Притом се он позива на кајк. случајеве са заменом *ǫ > u* (*ruka*, *golub*, *budu*), на *đ* за **d'* (*pređa*, *međa*), затим на *žđ* (*ždž*) за **žd'* (насупрот словеначкоме *ž*; уп. *dežđa*, *dežđem* или *dežđ^ža*, *možđ^žani*, *brižđ^žati*), и још на неке појаве — које налазимо код источних кајкаваца. Ову штокавску основу хрватског (источног) кајкавског дали су, по њему, они „шћакавци" који су живели источније у Славонији и који су од искона штокавци (по мом мишљењу су они потомци штокавизираних предака данашњих кајкаваца и чакаваца, уп. напред, § 54). Белић додаје да је низ црта у којима се Хрвати кајкавци подударају са Словенцима настао тек у време живих етничких кретања под турским притиском, дакле много касније, у почетку Новога века (напр. 3 pl. praes.: *nosijo, vidijo*; вокализам и др.). Ово ново Белићево тумачење прихватио је затим и Р. Алексић.

Ја ипак сматрам да је словеначка основа хрватског кајкавског несумњива, јер су Рамовшеви разлози исувише крупни да би се могли мимоићи. Истина, од штокаваца са истока, а тако и од чакаваца са југозапада стварно су улазиле разне особине и у кајкавски (на истоку *đ < d'*; на југу *ć < t'* за **t'*; на истоку *u* за *ǫ* и др.), али има и поред тога довољно доказа о томе да је основа хрватског кајкавског — од старине кајкавска: *ǫ > o*; **t' > č*; развитак полугласника; промена *-r'- > rj-*, и много штошта друго.* У питању је уствари процес сличан ономе који се догодио у северној Македонији: српскохрватске црте накалемљене су и овде на туђу основу, само овде у много јачој мери. А наведене појаве су старе, много старије од епохе турске доминације. Тек на тако формирану кајкавску подлогу дошли су да се накалеме штокавски и чакавски елементи, и то неки од њих још у Средњем веку (уп. *ḷ > u; ženom, ribom;* касније *-l > o*: *bio, dao*), а други касније (уп. губљење *ch* не само у многим хрватским кајкавским говорима: *rapaf, lad, iža* „кућа". него чак и у

* Тешко је рећи ко је у праву у погледу кајкавскога и источнословеначкога *ždž* (и *žđ ?*) за **žd'*: Белић, да је то штокавско „шћакавско", или Рамовш, да је *ždž* само старија фаза нормалнога словеначкога *ž* за **žd'*.

источнословеначком, у Прекомурју, *graj < grachъ, mačija < mat'echa, streija < strěcha*). С друге стране, кајкавски елементи су, за време миграција, поново стали улазити у Хрватску из Словеначке (као 3 pl. praes. типа *nosijo*, итд.).

Тако је српскохрватски језик још у Средњем веку, поред штокавског и чакавскога, задобио и свој трећи основни дијалекат: хрватски кајкавски, иако кајкавски остаје прави мешовит дијалекатски тип, типичан „прелазни говор" између штокавског и словеначког.

58. Међутим док се српскохрватска заједница дијалеката овако током Средњег века на западу ширила и постепено учвршћивала развитком заједничких иновација (уп. *ḷ > u* и код штокаваца и код чакаваца, па и код кајкаваца), дотле су везе на истоку лабавиле, на тај начин што се најисточнији део Срба-штокаваца нашао, негде пре XII или XIII века, далеко од ондашњих феудалних центара рашке државе, и на истоку од Мораве прекрио данашњи Шоплук све до Софије. Ови најисточнији штокавски говори, данас шопски (уп. гл. V, §§ 37—39), населили су овде некадашње романске земље (уп. гл. II, § 12, III, § 22, IV, § 30), и ту су до данас остали. Они су, истина, започели свој балкански развитак заједно са осталим српскохрватским дијалектима, о чему сведочи чињеница да су и они, са осталим нашим дијалектима, преживели неке од раних иновација. Тако они познају и доследну промену *ǫ > u* (*рука, мука* итд.) и типично српскохрв. (и словеначко) изједначење полугласника ъ, ь (*дън < dьnь* исто као *сън < sъnъ* итд.; уп. о томе гл. V, § 39). Али новије српскохрватске промене, познате иначе и чакавцима (па и хрватским кајкавцима) — више их нису могле захватити, и они су сачували старину. Тако нису доживели ни вокализацију ъ > *a*, развијену код осталих штокаваца и код чакаваца п о с л е шопског одвајања (*дън, сън:* шток., чак. *дан, сан*), ни промену *ḷ > u:* код њих остаје или чисто *л̥* (*бл̥ника, вл̥на, дл̥ı* — Тимок) или се развија *лъ* (*слънце, слъзе, тлъчем* — Лужница), *лу* (*жлуна* „жуња", *слунце, слузе* — Јужна Морава).

У накнаду за то, најисточнији шопски говори су развили неке с в о ј е, локалне иновације, од којих је нарочито карактеристично њихово данашње *ч, џ < ћ, ђ* за **t', *d'* (*куча, ноч; млаџи, краџа*).

59. С друге стране, ни остали говори, штокавски и чакавски (и хрв. кајкавски), нису овако идеално ишли без изузетка правцем заједничког развитка. Тако се степен *ä*

(<ь<ь, ъ) за полугласник сачувао и у неким забаченијим крајевима Црне Горе (ист. цриог. *дäн*, *пäс* итд. или *деªн*, *пеªс*); а на неким кварнерским острвима полугласник је дао и *о*, *е* (уп. на Крку *kosno* и *kesno* м. *касно*). Тако се и *ḷ̥* вокализовало понегде у *uo*, *o* (*žuot*, *jaboka*; уп. горе, § 56), а понегде код чакаваца остало, као и у Шоплуку — сачувано (на кварн. острвима *žḷ̥t*, *žalt* и сл. <*žḷ̥tъ*). Најзападнији чакавски говори, и икавски (у Истри), заменили су, очигледно под словеначким утицајем, *ǫ* са *о*, *uo* (*ruoka*, acc. *ruoko*, 3 pl. *delajo* и сл.) или чак и са *а* (ја сам слушао у зап. Истри *skinat* = *скинути*, *dvignat* < *dvignǫti*, *pḷuknat* = *пљунути* итд.), а таквог је очигледно порекла и акузативно *-а* код Фућака: *voda*, *riba* и сл. (као македонско).

Али ако ова ситнија отступања изузмемо, онда ипак можемо рећи да су се током Средњег века нарочито штокавци и чакавци развијали у истом правцу, иако су као наследство сачували извесне старе разлике. У мањој мери са њима су у заједничком животу учествовали и хрватски кајкавци, а до XII—XIII в. и Шопови.

60. Током друге половине Средњега века наши дијалекти стали су развијати и неке друге иновације, од којих је нарочито важну карактеристику појединачним говорима дао развитак вокала *ě*.

То је, како смо већ видели, на западу био одувек затворен вокал (приближно *ei*); у фонетском систему српскохрватском, који се, нарочито тада, одликовао свуда чистим вокалима, тај затворени глас није могао опстати дуго, и прешао је у друге гласове. Већ од отприлике XII века имамо *i* за њега и код далматинских и босанских чакаваца, одакле је то захватило и босанске „шћакавце", а такође и „праве" штокавце западне Херцеговине и неретљанске Далмације (*mliko* итд.). Источније одатле, у најисточнијој Славонији, у Војводини и Србији ě се колебало између затворенијег изговора (*i*) и отворенијег (*e*), па је најзад прешло углавном у *e*; свакако до XII—XIII в. процес је био готов, јер *е* за „јат" налазимо и у Шоплуку. Али док је јужни део Србије (а понегде је тако и у Славонији) заменио „јат" без изузетка са *е* (*млеко* итд.), дотле су један део Славоније (Ившићева Посавина), Војводина и северозападна Србија, напоредо са нормалним *е* (*млеко*, *деце* итд.) — замениле ě, кад је било у вези с палаталним сугласницима, са *и* (уп. у сев. Србији, Војводини и Славонији и данас код екаваца: *сијати*, *гријати*, *смијати се*; *гњи-*

здо и др.), на шта је врло оштроумно указао Решетар. И крајњи југ штокавске језичке територије — источна Херцеговина, Црна Гора (и источна Босна?) — колебао се у погледу замене „јата": у неким случајевима је „јат" и овде прешло у *i*, испред *j* (*гријати, смијати се; цио, сио* и сл.), а иначе је дифтонгирало у *iē, iĕ* (уп. данас у Лици *мљéко, њéсам, дјéте* итд.), и даље у *ije, je* и сл. Тако су се развили и јекавци, о чему имамо сведочанства из споменика XIV века; слична је промена захватила и чакавски говор острва Ластова, очигледно у узрочној вези са појавом код штокаваца.

Колебање у овој замени „јата" било је нарочито јако у оним областима где су се додиривали будући екавски, јекавски и икавски говори. То је тада била територија једног дела (северног?) источне Босне, а можда и центар „шћакавске" Славоније. Отуда су се у тим крајевима развили прави „екавско-јекавски" и „икавско-јекавски" говори, који ово двојство имају у свом систему. Тако муслимани шћакавци у Тешњу и Маглају врло доследно замењују дуго ě са *e*, кратко са *je: béda, vȇk, lȇp: bjèžat, vjènčām, vjȅtar* итд. Тако „шћакавци" у Славонији, једним делом, опет, претстављају тип који доследно замењује дуго ě са *i*, а кратко — са *je: dite, vríme*, 2 pl. *vrȋć: djecȁ*, 2 pl. *vremenā, vrȅća*, и доследно тако. У долини Босне, напротив, налазимо обрнут тип, за дуго ě замену *ije*, а за кратко — *i: brȉjeg, cijèditi, dijète*, али *sȉme, srȉća, vȉtar* и др. Насупрот Белићу, који у свим овим случајевима види „мешавину", у праву су без икакве сумње Решетар, Ившић и Ружичић, који ово сматрају законитим случајевима развитка изазваног специфичном природом некадашњег „јата".

Што се тиче кајкаваца, они ту иду заједно са словеначким језиком (*ě > e, ie, ei* итд.); а то важи и за најзападније чакавце на острвима и у Истри (уп. *Reka* „Ријека" итд.). Треба ипак нарочито подвући да нема много чакавских говора који би били екавски или претежно екавски: сва Далмација је данас икавска, а Решетар скреће пажњу на то да ни чакавски говори кварнерских острва, сем једног малог дела, нису екавски, већ икавски, као и копнени говори Хрватског Приморја (такав је напр. *новљански* говор описан од Белића).

Ако дакле желимо сада да дамо географски распоред наших дијалеката на крају Средњег века, онда ћемо добити

овакву слику: на крајњем западу је танак слој чакаваца-екаваца, на који се наслања широк појас чакаваца-икаваца у Лици, зап. Босни и Далмацији; на њих се у средњој Славонији, Босни и Далмацији надовезују штокавци-икавци, и то у западном појасу „шћакавски"; даље на исток одатле у Босни (зацело између Босне и Дрине), у западној Херцеговини (западно од Неретве) и источној Далмацији су обични штокавци-икавци. На северу у источној Славонији (простор Винковаца) започиње екавски појас, који захвата Барању, Војводину и вероватно целу Србију; али се тај екавски појас распада на северну зону, где је „јат" било затвореније, и на јужну, где је врло рано тежило да пређе у *е*. Обухваћени са једне стране штокавцима-икавцима, а са друге штокавцима-екавцима, — у центру су лежали јекавски говори, који су вероватно захватали и један део најисточније Босне и Херцеговину (између Босне и Дрине и источно од Неретве). Истина, Решетар целу ту област додељује јекавцима (јер данас нема ту трагова икавцима); али ће бити у праву Белић, који за XV век отприлике ту претпоставља и мешовите јекавско-икавске говоре, па и чисте икавце, јер су се икавци пребацили одатле чак у Србију у Подриње, где још постоје. Напослетку, на северозападу су се кајкавци-екавци надовезивали, као и данас, на штокавце-екавце Славоније и Војводине.

Како се из овог прегледа види, карта наших дијалеката пружала је у Средњем веку, и поред различитих промена које су се током тих векова вршиле, извесну правилну и логичну слику. Прелази из једног говора у други били су извођени по извесним правилним формулама, и ма колико да је већ тада било разних локалних нијанси у оквиру појединих говора, — ипак су процеси текли мирно, без потреса и наглих промена и прелаза. То је, уосталом, карактеристика дијалектолошких процеса у феудалним приликама и изван нашег језика. То налазимо и код Словенаца и код Пољака и код Руса, а такође и код Талијана, Француза, Немаца и другде.

61. Међутим почетком Новога века у нашој историји се јавља један нов, изванредно снажан чинилац, који је разорио овај мирни ток живота наших дијалеката, разбио ужасном силином њихове старе односе и везе, расуо изоглосе на нашој географској карти и довео до нових процеса и до сасвим друкчијег правца развитка наших

говора током Новога века. Тај ће правац и дати лик нашим дијалектима, који су они сачували до данашњег дана, што је Белић нарочито, и с правом, подвукао.

Тај нови чинилац била је инвазија Балкана и Паноније од стране Турака, започета у XIV веку. Последица те инвазије било је џиновско померање и пресељавање нашег живља из једног краја у други (Цвијићеви *метанастазички покрети*). Те миграције су и управиле развитак наших дијалеката у сасвим новом правцу.

62. Пре него што пређемо на саме покрете и премештања наших дијалеката, морамо напоменути да су се неке значајне иновације стале јављати — углавном у центру наше језичке територије — приближно баш у та времена кад се Балкан затресао од турских удараца.

То су углавном ове појаве.

Стари акценатски систем, који се одликовао са два силазна акцента (*лопа̏та, јуна̑к*) код већине штокаваца или са два силазна и „метатонискиим" узлазним (*lopȁta, junâk, napĩšem*) — код „шћакавских" штокаваца и код чакаваца, — сада се изменио у четвороакценатски систем; акценат се пренео према почетку речи (*ло̀пата, ју̀на̄к, на̀пишем; ру́ка < рука̏; али сӣн, кра̏ва*). То се догодило негде у центру наше језичке територије, тамо где се додирују јекавски, икавски и екавски штокавски говори.

-l на крају речи стало се мењати у *-о* (*био, мио, зао*).

Стари тип деклинације у множини, који је у Средњем веку владао свакако на целој језичкој територији, изменио се, под утицајем неких облика старе двојине, и тако се насупрот староме напр.

зȣби		рибє
зȣб(ь)		риб(ь)
зȣбом(ь)		рибам(ь)
зȣбє	или	рибє
зȣби		рибє
зȣби (<*zǫby*)		рибами
зȣбѣх(ь)		рибах(ь)

добило ново

зуби		*рибе*
зуб-ā		*риб-ā*
зубима ‖ *-м* ‖ *-ми*		*рибама* ‖ *-м* ‖ *-ми*
зубе	или	*рибе*
зуби		*рибе*
зубима ‖ *-м* ‖ *-ми*		*рибама* ‖ *-м* ‖ *-ми*
зубима ‖ *-м* ‖ *-ми*		*рибама* ‖ *-м* ‖ *-ми*

Нарочито је овде карактеристично да су датив, инструментал и локатив множине изједначени, и да се сва три завршавају на *-м, ма* или *-ми*. И та се појава развила приближно на истоме том терену.

Даље, тамо где је између неког сугласника и *j* некада стајало *ь*, које је испало, сада се стало вршити јотовање, као у прасловенско доба: *rodъjak* > *rodjak* сада се изменило у *рођак*; *netjak* у *нећак*; *listje* у *лишће*, *cvětje* у *цвеће*, *grobje* у *гробље* итд. И овај процес јавио се мање-више у центру језичке територије.

Тако и јотовање *-јд-, -јт-*: *пођем, поћи* (од *pojdem, pojti*).

Сугласник *х* почео се у централним говорима губити без трага: *chlěbъ* > *леб*; *mucha* > *муа, мува*; *orachъ* > *ора* итд. То је такође захватило у првом реду наше средишне области.

63. Сада су дошле миграције великих размера. Центри су им били на југу наших земаља, у штокавским крајевима; покрете су отпочели Срби, које су Турци покренули на овај или онај начин. Полазећи од југа, миграциони таласи су се лепезасто ширили према западу, северу, па и истоку, и потискивали су даље или прекривали живаљ на који су наилазили.

Херцеговачки јекавци су се на тај начин проширили на врло велику даљину. Православни јекавци, првобитно ограничени на Херцеговину и можда најисточнију Босну (поред Црне Горе), — преплавили су сада централну и западну Босну, некада чисто икавску (и на западу чакавску), затим добре делове Далмације, нарочито северне, па су се пробили у Хрватску: у Лику, Банију, Кордун, затим у разне крајеве штокавске Славоније и Барање, и кајкавске северне Хрватске (Жумберак); зацело је тада јекавизирана и југозападна Србија (Подриње и ужички крај до Чачка). Екавци из јужне Србије и са Косова кренули су на север кроз Поморавље, а делом и на исток према Шоплуку; углавном су прекрили Србију (сем крајњег запада, где су остали екавци са „затвореним" *ẻ*: *смијати се*), па су захватили и готово сву јужну Војводину, отприлике на терену старе Војне Границе (југ Војводине *смејати се*, север и запад: *смијати се*). Потиснути од јекаваца, стали су се кре-

тати и икавци (католици и муслимани): из Босне су икавци („шћакавци" и они други) стали прелазити у Славонију и насељавати је; из Херцеговине су „нешћакавци" икавци кренули у Далмацију, на дотле чакавско и „шћакавско" тло, па онда у Лику, Хрватско Приморје итд. Један талас херцеговачких икаваца (без *шћ, жђ!*) отселио се чак у Бачку, где и данас постоји под кменом Буњеваца, очигледно блиско сродних са Буњевцима Хрватског Приморја и Лике.

Масовни покрети штокаваца уздрмали су чакавце; а једним делом их и преплавили. Тако од чакаваца западне Босне данас остају само трагови у штокавским говорима (уп. напред, § 55), и сведочи, како изгледа, очувани тзв. „чакавски акут", тј. метатониски узлазни акценат, који срећемо у босанској Посавини и у свој штокавској Славонији, а такође и код војвођанских Шокаца (*sũša*, место *sȕša* итд.). У области Далмације — околина Задра и Шибеника потпуно, или готово потпуно, штокавизирала се, а тако и сами ти градови; разуме се и околина Сплита, али је у самоме Сплиту и у Каштелима остало и до данас чакаваца. И Хрватска јужно од Купе, некада чисто чакавска, напунила се штокавцима јекавцима и икавцима, а компактни чакавски слој данас налазимо само у областима непосредно уз приморје; приморје је остало овде чисто чакавско. Чакавска су остала и острва, она на Кварнеру и у средњој Далмацији; али је и овде штокавски елемент почео да нагриза понегде чакавски систем (од северних острва нарочито на Пагу; од јужнијих нарочито на Брачу, али и на Хвару, Корчули, Ластову и др.). Штокавци икавци, а такође и чакавци икавци инфилтрирали су се и међу чакавске говоре екавске северне Истре, и тамо сада налазимо икавске говоре пореклом из Далмације, штокавске и чакавске.

Јужна и западна Истра, дотада романска и слабо насељена, одједном се напунила икавцима-штокавцима пореклом из Далмације, а такође можда делимично и икавцима-чакавцима, опет пореклом из Далмације. С њима се у Пероју (близу Водњана) уселио и црногорски живаљ, који је и до данас сачувао један архаични црногорски дијалекатски тип (дакако, ијекавски).

Један део потиснутих чакаваца из Хрватског Приморја отишао је на север и, изгледа, ушао у састав југозападног (пригорског) хрватског кајкавског дијалекта (где данас стоји *ć* за *t'* и *j* за *d'*, дакле слично као код чакаваца).

64. Миграције се нису зауставиле на нашем тлу, већ су поједине етничке групе кренуле и преко граница наше домовине. Тако су екавци са југа Србије населили нека места у Мађарској (Сент-Андреја код Будимпеште), а одлазили су и даље у Украјину; други, опет, екавци из Србије преселили су се у Турску на Дарданеле (тзв. галипољски Срби, данас репатрирани и настањени у једном селу у Македонији). Штокавци — икавци из источне Далмације, поред тога што су се исељавали у Истру, населили су једним делом и јужну Италију, покрајину *Молизе* у Абруцима; иако су изложени јакој талијанизацији, ипак су села *Kruč = Acquaviva colle Croce, Sifilič = San Felice Slavo, Mundimitar = Montemitro* и данас по језику српскохрватска, а у суседним, чисто талијанским, селима очували су се словенски топоними, као: *Selina, Ravnica, Dolac, Poplavica* и др. И у *Малиској* Области у околини Напуља постоје овакве икавске насеобине из Далмације. Како је показао арбанаски лингвиста Е. Чабеј (Çabej), у талијанским и грчким говорима јужне Италије и Сицилије могу се констатовати неколике српскохрватске позајмице: уп. *cullacciu* „врста хлеба" < *kolač* у јужнотал. дијал.; *puia, puyia* итд. „ветар с копна" од сл. *puhati* на Сицилији и на талијанском копну. Чабеј сматра да се мора претпоставити посредство Арбанаса, досељених, како је познато, заједно са овим Далматинцима (уп. арб. у Италији *kulaç, puhi* итд.), што је могуће али не увек обавезно. Чакавци који су, напротив, пребегли на север преко наших граница — живе данас у аустриској покрајини Бургенланду (*Gradišću;* тзв. *Градишћански Хрвати*), а има их и на територији Чехословачке. У Словачкој има и нешто насељених Хрвата кајкаваца.

Разуме се да је било и разних ситнијих сеоба (Цвијић их назива *сељакањима*); али њихов значај за развитак дијалеката је, дабоме, много мањи.

65. Последице ових покрета биле су за српскохрватски језик веома дубоке и разноврсне. Ево до чега су оне довеле.

Довеле су до тога да се штокавски говори јако рашире, нарочито на рачун чакавских говора, а зацело и на рачун кајкавских (или су се бар кајкавски хрватски говори напунили новим штокавизмима: *-l* > *-o* и др.). Штокавци су сада заузели ове крајеве: поред Србије, Црне Горе, Херцеговине, Војводине и делова јужне Мађарске, они су прекрили сву Босну, готово целу копнену Далмацију (сем

околине Сплита, Трогира и др.), више од пола Посавске Хрватске (до Крижеваца — Кутине), готово сву јужну половину Хрватске јужно од Купе (тј. Лику, Банију итд.), добру половину Истре, и још нека острва. Напротив, чакавци, малобројнији и у Средњем веку, сад су се свели на бедне остатке. Данас их још има у централној и северној Истри (где их потискују и кајкавци-Словенци), у Хрватском Приморју и у копну према Карловцу, где-где на далматинском копну и на већини наших острва, иако међу тим острвским чакавцима, нарочито према Далмацији, нису сви староседеоци, већ их има и досељеника са некад чакавског копна.

Некадашња симбиоза између штокаваца и чакаваца сада је разбијена. Штокавске иновације које су се јавиле после XIV века више не захватају чакавске говоре. Поменуте штокавске иновације са прага Новога века не налазимо у чакавским говорима. Тако чакавци чувају стари српскохрватски акценат (*vodȁ; strȃža* итд.); чувају и прастару деклинацију у множини (*žene — žen — ženan — žene — žene — ženami — ženah* итд.); не губе *ch* (уп. *hvala, kruh, grih, muha, balha* „бува" итд.); једним делом не врше тзв. ново јотовање (уп. *divjak, netjak, grozje* < *grozdje, bratja, cvitje* итд.; *pojden, dojdeš*); не мењају *-l* у *-o* (уп. *bil, dal, vol, sol, kotal* или, са сасвим друкчијим развитком него у штокавском: *bi, da, vaze* < *vъzęlъ, nosi* и сл.).

Напротив, чакавци су сада, после одвајања од штокаваца, развили низ важних црта непознатих главнини штокавских говора: промену *-m* на крају речи у *-n* (*dan, vidin; ženon, sestron*); прелаз *č* у *š* пред неким сугласницима (*maška, junaški; jašmik = je -чмичак*), тако и прелаз *c* у *s* (*ocat -osta*); развили су дуге вокале *ā, ē, ō* у правцу затвореног изговора *a*°, *e*ⁱ, *o*ʸ и дифтонгирања (уп. *majka* > *muojka*; *meso* > *mieso; not'* > *nuot'*); изгубили су готово потпуно аорист и имперфект, а такође и остатке старе двојине. С а м о п о н е к и приморски ш т о к а в с к и говори примили су понеку од ових црта (уп. напр. у Дубровнику *sestron, ženon*; тако и у Будви); иначе то код штокаваца није познато.

На тај се начин јаз између штокаваца и чакаваца продубио захваљујући иновацијама са обе стране.

66. Напротив штокавци су своје иновације разнели далеко по свим штокавским крајевима и по земљама које су сада штокавизирали. То је имало за последицу велико и з ј е д н а ч а в а њ е р а з л и к ȃ међу појединим штокавским говорима. Тако се данас *x* изгубило не само у Херцеговини,

7*

одакле је процес потекао, него готово у свим крајевима куда су доспели херцеговачки досељеници (напр. у Далмацији, Лици, у Славонији, у целој Србији, у Војводини, чак и код Шопова*, па, штавише, и код многих Хрвата кајкаваца и поврх тога у источнословеначким говорима. Нова деклинација, она са завршетком *-ma* (*-m, -mi*) у dat. = instr. = loc. pl., налази се сада и по Истри, и по Далмацији, и по Лици, и по Славонији, и по Војводини, и по Србији, делом и по Црној Гори. Промена *-л* у *-о* захватила је не само највећи део штокавских говора, него и неке хрватске кајкавце (уп. напред, § 57). Нови, пренети акценат (ˋ, ˊ, поред ̏ и ¯) налази се у западној Србији, готово у целој Војводини, у многим крајевима Далмације и Босне, почиње захватати и славонске говоре. И тако даље.

67. Али, с друге стране, нису те иновације захватиле ни све штокавске говоре нити су захватиле све штокавске говоре у једнакој мери. Уколико су поједине штокавске области биле даље и од центара иновација („ирадијационих жаришта") и од праваца кретања миграционих таласа, утолико су сачувале више старине (тј. „архаичније" су). Тако се губљење *х* није раширило у јекавски говор Дубровника, а није ни у многе црногорске говоре, већ се у њима или чува или замењује другим сугласницима (чак и неки херцеговачки говори чувају *к* од *х*): уп. дубр. и данас *hladno, grijeh*, црног. *грах, грехоша* || *граγ, грехоша*, херцег. *дадок, дођок* у аог. и сл. Ни босански икавци (делом бивши чакавци) нису га изгубили: уп. *kruha, hodamo* или, са грленим изговором (о којем уп. ниже, гл. IX § 90): *ᶜrasta, skuᶜa se.* Ни нови акценат није захватио сву штокавску територију. Уп. и данас у источној Црној Гори *глāвȁ, ђевôјка*, у Боци *водȁ, женȁ*, на Косову *лопȁша, покȁжем*, у јужном Банату *кашȉка, девôјка*, у босанским говорима *осшȁвӣ, разговâрāмо*, у славонским говорима *svilȅni, naprȁvi, spletȅju*, а да о Шоплуку и не говоримо. И ново јотовање се не налази свуда: уп. у данас потпуно штокавској Босни *netjak, rodjak* и сл. Иако је деклинација са три множинска падежа на *-ma* (*-m, -mi*) отишла из центра врло далеко на све стране, она ипак није потисла на периферијама старе типове деклинације. Стари облици постоје не само у Далмацији и Лици (*с коњи* и др.), у Босни (*по брди, по леђи, за говеди, на колије* и др.),

* Али, као што је показао Белић, у шопским говорима се *х* чувало вероватно још до XVIII века; а није искључено да је приближно та хронологија била и у Војводини (бар судећи по употреби *х* код Г. С. Венцловића)

у Славонији (*žепат, sa sinovi, u lađa*), у Војводини (*на коли, у йайуча, с новци, синовом,* уп. напред, гл. III. § 25), већ и по западној Србији (*о Тројица*). Ни у Црној Гори немамо једначење dat. = instr. = loc., већ се у локативу чува *-х*, па и стари облик (*синовäх, госӣäх*), а и централна Србија, иако је пошла правцем Вуковог језика, ипак нема локатива на *-ма* (већ наместо њега стоји генитивни облик: *йо йуӣова, у ойанака*).

68. Кад се овако прегледа тај иновациски материјал по областима, онда се може рећи да су иновације најгушће, као што је и природно, у ц е н т р у, и да главном снагом захватају само по један део екавских, јекавских и икавских говора, док остали, удаљенији, екавски, јекавски и икавски говори штокавског дијалекта показују разне степене архаичности. Ако, поред тога, поведемо рачуна и о старом наслеђу сачуваном у појединим говорима, о разним говорним особинама стеченим током Средњег века или и у дубљој прошлости, онда можемо дати овакав распоред, који је добивен као резултат свих тих промена и који важи углавном и данас*

1. шӣокавски говори — главнина

Имају **stj, *skj > št, *zdj, *zgj > žd; * t' > ć (č), *d' > đ (dž)*; задњи назал (*ǫ*) даје *u; ǫ > u; ę > e; čr > cr* (сем незнатних отступања); обично губе *ch*.

а) *северноекавски сӣарији* — источна Славонија и Војводина. — За „јат" обично стоји *e*, у извесним случајевима *i*; добрим делом је стара деклинација. Акценат је потпуно (највећи део Војводине) или делимично (југоист. Банат и Славонија) нов.

б) *северноекавски млађи* — северна и северозападна Србија. — За „јат" обично стоји *e*, у извесним случајевима *i*; акценат и деклинација су нови.

в) *јужноекавски* — североисточна и централна Србија и Косово. — Доследно екавски (*неје* м. *није* итд.). Делом стара акцентуација (*девôјка*, али *рýка* || *р͡ука*) и делом стара деклинацаја (без loc. pl. на *-ма*).

---

*) С напоменом да се процеси насељавања врше у мањим размерама истина, и у наше време. — Посматрање тзв. старих колониста у Војводини (тј. насељеника — углавном јекаваца — после I светског рата) показује да су се они релативно брзо и јако прилагодили домаћим дијалектима, и да чак постепено прелазе на екавизам.

г) *старији јекавски* — источна Бока и источна Црна Гора. — За „јат" стоји *ije, je;* акценат је делом или потпуно стари. Очуван је loc. pl. на *-х.*

д) *млађи јекавски* — западна Црна Гора, западна Бока, Дубровник, источна Херцеговина, Санџак, југозападна Србија, и сви миграциони крајеви насељени јекавцима. — За „јат" стоји *ije, je.* Акценат и деклинација су нови.

ђ) *икавски* — западна Херцеговина, делови Далмације и Истре, и Буњевци у разним крајевима Југославије. — Имају нову деклинацију и потпуно или делимично нов акценат.

е) Мешовити *екавско-јекавски и јекавско-икавски* — понегде у Босни и Славонији (и Црној Гори). За „јат" стоји *e||je* или *ije, je||u.* По деклинацији су такође мешовити; и по акценту.

2. *шћакавски говори* (*штокавски*)

Централна Славонија, централна Босна, централна Далмација (и истарски говори пореклом из Далмације). — Имају **stj, *skj > šć (šč), *zdj, *zgj > žđ (ždž); *t' > ć, *d' > đ;* акценат и деклинација су старији (некад са „акутом"); икавски су; задњи назал даје *u; čr > cr*; делимично *'ę > a, d' > j, ļ > j; ch* се чува бар једним делом.

3. *шопски говори* (*штокавски*)

Источна и јужна Србија и западна Бугарска. — Имају **stj, *skj > št, *zdj, *zgj > žd; *t' > ć (k', č), *d' > đ (g', dž);* непренесен или делимично пренесен акценат; низ „балканизама" у своме систему. Чисто екавски су. Очуван је полугласник. Вокално *l* (*ļ*) не прелази у *u*. Сугл. *ch* отпада. *čr > cr.*

4. *источни-икавски чакавски говори*

Делови далматинског копна, далматинска острва, делови Хрватског Приморја, већина кварнерских острва, разни делови Истре. — Имају **stj, *skj > šť, *zdj, *zgj > žj; *t' > t', *d' > j;* непренесен акценат, стару деклинацију. Икавски су. Задњи налаз даје *u*. Вокало *l* (*ļ*) даје *u*. Предњи назал (*ę*) иза палатала даје *a*. Сугл.

ḷ > j. Крајње *-m > -n*. Вокалске промене у правцу дифтонгирања. Очувано *ch*, *čr*.

5. *западни-екавски чакавски говори*

Неки крајеви централне Истре, поједини говори кварнерских острва и Хрватског Приморја. — Имају **stj*, **skj > št'*, **zdj*, **zgj > žj*, **t' > t'*, **d' > j*; непренесен акценат, стару деклинацију. У основи су екавски. Задњи назал даје *o*, *uo*; *ę = e*; *ḷ = ḷ* (?); *-m > -n*; вокалске промене у правцу дифтонгирања; очувано *ch*, *čr*; *ḷ* се чува (бар делимично).

6. *хрватски кајкавски говори*

Западна Хрватска. — Имају пуно веза са словеначким језиком.

69. Већ смо у овом одељку видели да се српскохрватски језик проширио, још у Средњем веку, на рачун словеначког језика. Али се он ширио на неким странама и на рачун несловенских језика.

Прво, до XII или најдаље до XIII века — српскохрватски језик се у источној и јужној Србији раширио на рачун румунског језика.

Продирање у приморју вршило се споро и постепено кроз цео Средњи век (Дубровник још у XV веку није био потпуно словенски), па се наставило и даље. Романска јужна Истра је у великој мери славизирана у XVI — XVII веку (уп. напред, § 63), али се процес наставља до данашњег дана.

Црногорски дијалекти српскохрватског језика још и на наше очи потискују арбанаски језик поред албанске границе (уп. гл. II, § 16).

Досељени Срби потискују, почевши вероватно са XIV веком, старинце Мађаре из Војводине, и то у потпуности (данашњи војвођански Мађари су сви досељеници из најближе прошлости). Сличан процес славизације Мађара врши се у Новом веку и на територији Славоније и Хрватске.

70. Што се тиче обрнутих појава, и ту је било значајних промена.

Од IX века Мађари потискују Србе и Хрвате на југ: територија српскохрватског језика на северу се знатно смањила у Средњем веку; процес се донекле настављао под Аустро-Угарском; али ни новодосељени Буњевци на

данашњој маџарској територији ни сентандрејски Срби у близини Пеште нису још маџаризирани.

Почетком Новога века Млетачка Република се дефинитивно дочепала нашег приморја за дуги низ векова; али у лингвистичком погледу последице нису биле далекосежне, поталијањених народних хрватских маса у то време није било. Много је тежа у овом погледу била фашистичка окупација у Истри, која је — бар колико је мени познато из истарских штокавских крајева на југу и западу — довела до пуног билингвизма (потпуно паралелне употребе хрватског и талијанског дијалекта) и код сеоског становништва словенског порекла. Ипак је права талијанизација захватила само градиће и села најближа градовима (напр. случај Фунтане код Пореча, где се под Аустријом говорило само домаћим штокавским дијалектом, а где је данас матерњи језик становништва талијански, иако хрватски дијалекат није потпуно непознат).

Арбанаси су још током Средњег века албанизирали Скадарску Малесију, а можда и неке крајеве Црне Горе (уп. напред, гл. V, § 46); огромне масе Арбанаса рашириле су се у турско време по Метохији и Косову (иако ове области ни у Средњем веку нису биле чисто српске, уп. гл. II); у компактнијим масама било их је и у централним крајевима Србије, камо су насељени у блиској прошлости.

Не треба занемарити ни Турке, насељене у Босни по градовима. Наравно, и муслимански феудалци по Босни и Херцеговини, исто као и народне масе, говорили су, па чак и писали нашим језиком, тако да се о неком ширењу турског језика на рачун српскохрватског не може говорити; али је у говорном систему разних говора, нарочито код муслимана, остало ипак у Босни трагова турских утицаја (уп. ниже, гл. IX, § 90), што показује да се на територији Босне ипак говорило и турски.

Напослетку, ваља поменути и румунске дијалекте у Банату и североисточној Србији, који су досељени у блиској прошлости, али који показују јаку продорну снагу; затим словачке и „русинске" (опет западнословенске) говоре у Војводини, чешке говоре на територији Хрватске, немачке дијалекте који су до недавно (1944) постојали у Војводини, затим Пољаке у Босни.

71. У претходним главама већ је било речи о утицају који смо ми — још пре диференцијације јужнословенских језика — вршили на суседне несловенске језике (уп. гл.

IV; V, §§ 43—47). Разуме се да су се овакви процеси продужили и у току Средњег века, а у мањој мери и касније. Ваља нарочито подвући српски утицај на језике Румуна и Арбанаса у феудално време Србије (државна, друштвена, административна терминологија, очигледно феудалног порекла, као рум. *vornic* < *dvorьnikъ*, *pristav*, *păharnie* и сл., арб. *kral*, *kaznec*, *mitë* = *мишо*, *porez*, *shtrazë* = *сшража* итд.). Слично важи, како изгледа, и за наш утицај на Маџаре, бар у ранијем Средњем веку (уп. *pecsét* = *йечаш* и др.).

Што се тиче наших суседа приморских Романа, — наш утицај на њих био је толики, да су они најзад престали говорити својим језиком и постали Словени. Последњи далматински Крчанин Удина употребљавао је већ на сваком кораку наше речи (Б а р т о л и); али је у старом далматском већ било наших утицаја и изван речника. Да поменемо да је у далматском одавно, још из Средњег века, забележена словенска употреба атрибута испред именице: *Magnum Campum* (XV в.), *Maur Zuane* (насупрот далматинскоме млетачком *Zangrande* и др.). Далматски је градио и футур на „балкански" начин, са глаголом „хтети", што је дошло из српскохрватског: *ju nu bule ple plangur* = *ја нећу више йлакаши* (насупрот тал. *non piangerò più*), *blaj me skutro un diant* = *извадићу себи* (*један*) *зуб*. Затим се у повратним глаголима, на словенски начин, употребљавала рефлексивна заменица, *se* и за 1., 2 лице: *ju se rekordua* = *ја се сећам* (насупрот тал. *mi ricordo*). Градивне именице долазе у партитивном генитиву, као и код Словена: *duoteme de rise* = *dajte mi* (*riže*) *pirinča*, *jajme de vajn* = *имамо вина* (насупрот тал. *datemi riso, abbiamo vino*). А тако и многе друге конструкције. У изговору Талијана настањених на нашем приморју јавио се (например на Ријеци) тзв. чакавски акут (тј. узлазни дуги акценат), насупрот нормалној романској интонацији, која познаје само силазне акценте.

Као и Далмати, тако су и истарски Румуни (у Ћићарији северозападно од Ријеке; уп. напред, гл. II, § 12; III, § 22) преплављени хрватским елементима, и на путу да се потпуно похрвате. Не само да њихови дијалекти садрже безброј српскохрватских речи, него су словенски елементи продрли и у најсуштинскије области њиховог граматичког система. У фонетици — они су добили јотовање, промену *fi*, *pi* у *fl'*, *pl'* (уп. *fl'er* : рум. *fier* = *ferrum*; *pl'erd* „губим": рум. *pierd* = *perdo*); вокално *r̥* : *grę* "обронак"; рум. *rapă* = *ripa*, *r̥de* „смеје се": рум. *rade* = *ridet*. Али што је најважније, морфолошки систем се налази у знаку пуне славизације:

српскохрв. тзв. „непостојано *a*" увукло се и у румунске речи: *ритăп* (рум. *ритп*), *căпăt* (рум. *cânt*; уп. сх. прим. *kапаt* <тал. *canto*), *pårăt* (рум. *parte*); читави глаголски облици прешли су у ове дијалекте од Хрвата: *săm, ăsmo, ăste* < *сам, смо, сте*. Разлика свршених и трајних глагола, иначе толико карактеристична за слов. језике, сада се јавља и код Истрорумуна: *durmi*: чакав. *spat* („спавати"), али *zedurmi*: чак. *zespat* („заспати"). Затим уп. у синтакси: тип *mâncat am* (према рум. норм. *am mâncat*), због наслона на с.-х. *јео сам*; губљење простога перфекта, због отсуства impf. и aor. у чакав. говорима, и још много што-шта друго.

Али, било је — не само у градовима — по нашој земљи и Аромуна; у босанском селу Чипулићу недалеко од Бугојна населиле су се пре неких 150 година аромунске калајџије (*gunusari*, од *γunusar* „калајџија"); а било их је и око Тузле и другде. Данас они говоре једино српскохрватски; али у Чипулићу људи још памте неку стотину румунских речи (као *ара* „вода" и сл.), које, као што је показао Вајганд, одају македонскорумунски карактер.

Код северних Арбанаса, Гега, под српскохрватским утицајем се изговор *q, gj* (тј. *k', g'*, очуван на југу код Тоска, као и код Македонаца, Грка и Аромуна) — изменио у *ć, đ* (и даље у *č, dž*): *qen* > *ćen* „пас", *gjânë* > *đon* „широк" итд., што се среће например у околини Скадра, а делом и у Метохији.

Исто су тако и нови колонисти Чеси на територији Хрватске напустили принцип да акценат мора стајати на првом слогу, опет под утицајем наших говора. Али ни о Чесима ни о Словацима, ни о Маџарима итд. — засад још немамо потребних испитивања.

72. Разуме се, и језици наших суседа утицали су на развитак система српскохрватског језика, чак и у знатној мери, и то не само на бази „супстрата", калемљења српскохрватског језика на старе балканске језике, него и у току каснијег развитка. Овде обраћам пажњу само на појаву тзв. „европског" *l* (средњег *l*) у нашем језику, што је очигледно последица туђег утицаја (али о томе свему систематски у гл. IX и X).

73. Морамо поменути овде и питање словенских књижевних језика код неких несловенских балканских народа. Позната је, још од XII века, тзв. словенска канцеларија у Дубровнику, где су писари Словени писали документа на нашем језику за потребе саобра-

ћаја између дубровачког романског становништва и суседних српскохрватских држава. Али је црквени језик српске редакције имао још много ширу употребу. Још од XIII века Румуни и Арбанаси, који уопште тада још и немају својег књижевног језика, употребљавају овај наш стари језик и у својој администрацији, а Румуни и у цркви. Важно је подвући да је код арбанаских властодржаца, бар у XIII и XIV веку, српскохрватски језик био једини службени језик, чак и кад су они католици. Али је од нарочитог значаја употреба српскохрватског језика у турској администрацији, и на самом султановом двору. Чак и унутрашња преписка турских функционера који нису били југословенске крви — вршила се, например у XVI веку, на српскохрватском језику, у мање или више народном облику. И що ми посилаш листова и све ми србским єзиком послай · а не фрꙋшки*, вели велики везир Мехмед Соколовић у једном одговору Баторију у Темишвар. Да додамо томе да су и саме хоџе једно време, у писању својих религиозних списа, употребљавале ћирилицу.

74. У турски језик ушао је известан број словенских речи, као *gεrah'<grach*(ъ), *bajmak* од *bajati*, *ištir* < *štir* (име биљке) и сл. По себи се разуме да, при усменом зајмљењу, ту долази у обзир зајмљење из бугарског језика, што нас овде даље не интересује. Али треба ипак обратити пажњу на то да међу словенским елементима турског језика (османлиског) има и добар број термина који се односе на материјалну културу, на војну организацију и на државно уређење. Упор.: *kabaniča*, *ladie*=*ladьja*, *ustuliča* =*столица*, *k'ulač*=*колач*; затим *kopija* „копље", *vojnak*, *bojnuk* „ратник", па онда *pravdža* < *правица* , *baštęnę*=*baština*, *časar* =*cěsar'ь*. Међу речима ове врсте, а нарочито с обзиром на снажан утицај српскохрватског језика на живот званичне Турске, треба очекивати без икакве сумње и књишке позајмице из нашег језика. Сигурно српског порекла су, очигледно, термини *kεral* и *kεraliča* (< *краљ*, *краљица*), као што је таквог порекла и арбанаско *kral* (уп. § 71), а уосталом и бугарско *крал*.

С друге стране, најзад, наш језик је послужио као посредник између турског језика и неких западних језика. Тако је напр. турско *šajka* преко с.-х. *шајка* и словенач. *čajka* ушло у немачке дијалекте у Аустрији, где је дало *tschaike* „ чамац"; тако исто је *čauš*, преко с.-х. *чауш*, дало талијанско *ciauș* и др.

* Тј. француски.

V. Jagić: Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Arch. für slav. Phil. XVII, 47—87.

A. Belić: Les rapports mutuels du serbo-croate et du slovène, Revue des Etudes slaves I, 20—27.

F. Ramovš: Une isoglosse čakavo-kajkavienne, Revue des Et. sl. III, 48—58.

А. Белић: Узајамни односи међу српскохрватским и словеначким језиком, Јужносл. филол. IV, 10—20.

N. van Wijk: Les langues slaves du Sud, Le Monde slave XIV (1937), Tome IV, 76—101.

M. van Wijk: O stosunkach pokrewieństwa miedzy jezikami potudniowo-slowiańskiemi, Prace filologiczne XI (Warszawa), 94—112.

A. Margulиés: Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung, Arch. für slav. Phil. XL, 212—220.

А. Белић: Српскохрватски језик, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб), 392—402.

А. Беличъ: Діалектологическая карта сербскаго языка (отд. оттискъ изъ „Сборн. по славяновѣд." II. Санктпетербургъ 1905).*

M. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Schriften der Balkancommission, Ling. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft IV (Wien 1907).

А. Белић: Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie, Rocznik slawistyczny III (Kraków), 82 108.

А. Белић: О српским или хрватским дијалектима, Глас Срп. кр. акад. LXXVIII, 60—164.

А. Белић: О двојини у словенским језицима, пос. изд. СКА XCI, Филос. и филол. списи 21, стр. 91—162.

А. Белић: Штокавски дијалекат. Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб), 1064—1077.

M. Rešetar: Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, Arch. für slav. Phil. XIII, 93—109; 161—199; 361—388.

А. Белић: Чакавски дијалекат, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб), 931—934.

H. Barić: Ima li čakavskih pozajmica u arbanaskom?, Арх. за арб. старину, језик и етнол. I, 205—206.

V. J. [agić]: Einige Bedenken, aus Anlass der vorhergehenden Abhandlung Dr. Rešetars, Arch. für slav. Phil. XIII, 388—397.

М. Решетар: Најстарији дубровачки говор, Глас САН CCI, 1—45.

А. Белић: О чакавској основној акцентуацији, Глас СКА CLXVIII, 1—39.

Stj. Ivšić: Iz naše akcentuacije i dijalekatske problematike, Zborn. radova Sveuč. Filoz. fakult. [I] (Zagreb 1951), 359—376.

Ф. Рамовш: Словеначки језик, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб) 219—232.

* Старији описи дијалеката од мање вредности не наводе се, јер их цитира Белић у својим главним радовима.

F. *Ramovš*: Kratka zgodovina slovenskega jezika I (Ljubljana 1936), 1—83.

F. *Ramovš*: Über die Stellung des Slovenischen, Mélanges de Philologie offerts à M. J. J. Mikkola... (Helsinki 1932).

A. *Белић*. Кајкавски дијалекат, Нар. енцикл срп.-хрв.-слов. II (Загреб), 210—215.

Р. *Алексић*: Прилози историји кајкавског дијалекта, Јужносл. фил. XVI, 1—18.

Ст. М. *Кульбакин*: Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, пос. изд. СКА књ. LII, Филос. и филол. списи, књ. 13.

T. Maretić: Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka..., Rad. Jugosl. akad CCIX, 173—240 i CCXI, 1—92.

Г. Ружичић: Језик Петра Зоранића, Јужносл. фил. IX, 1—92 и X, 1—90.

M. *Rešetar*: Ikavsko-jekavski govor M. Radnića, Јужносл. фил. V, 89—52.

М. *Решетар*: Најстарија дубровачка проза, пос. изд. САН књ. CXCII, одељ. лит. и јез. књ. 4.

M. *Rešetar*: Primorski lekcionari XV vijeka, Rad Jugosl. akad. CXXXIV, 80—160; CXXXVI, 97—199.

M. *Rešetar*: Jezik Marina Držića, Rad Jugosl. akad. CCXLVIII, 99—240.

M. *Rešetar*: Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts, Arch. für slav. Phil, XVI, 321 368; XVII, 1—47.

M. *Rešetar*: Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad Jugosl. akad., окупац. бр. CCLXXII (1942), 1—44.

A. Vaillant: La langue de Dominko Zlatarić... I—II (Paris 1128—1931).

М. *Долобко*: О языкѣ нѣкоторыхъ боснийскихъ грамотъ XIV в., Извѣст. Отд. русс. яз. и слов. XIX/3, стр. 217—260 и 4, стр 1—29.

Ђ. Ђорђевић: Матија Дивковић — Прилог историји српске књижевности XVIII века, Глас СКА LII, 30—139; LIII, 1—136.

В. Јовановић: Гаврило Стефановић Венцловић, Срп. дијал. зборн. II, 105—306.

T. Maretić: Jezik slavonskijeh pisaca. — Prilog istoričkoj gramatici hrvatskoj ili srpskoj, Rad Jugosl. akad. CLXXX, 146—233.

Р. Алексић: Језик Матије Антуна Рељковића, Јужносл. фил. IX, 197—292; X, 91-165.

Stj. Ivšić: Akcenat u Gramatici Matije Antuna Reljkovića, Rad Jugosl. akad. CXCIV, 1—60.

Stj. Ivšić: Akcenat u Gramatici Ignata Alojzije Brlića, Rad Jugosl. akad. CXCIV, 61—155.

К. Кадлец: Стефана Вербецнја Трипартитум, Словенски превод Ивана Пергошића из године 1574. С објашњењем Пергошићева језика од д-р Ђ. Полівке; СКА (Београд 1909), V књ. Зб. за ист. јез. и књиж.

Kolunićev zbornik, Hrv. glagolj. rukopis od god. 1486. Djela Jugosl. akademije XII; предговор M. Valjavec (Zagreb 1892).

J. Vrana: Hrvatskoglagoljski blagdanar, Studija o pravopisu, jeziku i podrijetlu novljanskog rukopisa iz godine 1506, Rad Jugosl. akad. CCLXXXV, 95—179.

A. *Šepić*: Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih, Rad Jugosl. akad CCXCV, 5 - 40.

F. *Fancev*: Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka, Rad Jugosl. akad. CCXII, 147 - 225; CCXIV, 1—112.

M. *Murko*: Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga, Даничићев зборник, пос. изд. СКА LV, Филоз. и филол. списи 15, 72 106.

O. *Broch*: Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Schriften der Balkancommission, Ling. Abt. I Südsl Dialektstudien, Heft III (Wien 1903).

А. *Белић*: Дијалекти источне и јужне Србије, Срп. дијал. зб. I.

М. *Сшанојевић*: Северно-тимочки дијалекат, Срп. дијал. зб. II, 360—463.

Гл. Елезовић: Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи, Срп. дијал. зб. II, 464 473.

Гл. Елезовић: Речник косовско-метохиског дијалекта I—II (Београд 1932—1935), нарочито увод од Белића.

Гл. Елезовић . . ., Јужнослов. фил. XIV, 181—182.

М. *Сшевановић* . . ., [о говору Косова], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића (Београд) VI, 56—69.

М. *Сшевановић*: Ђаковачки говор, Срп. дијал. зб. XI, 3—152.

М. *Павловић*: Говор Сретечке Жупе, Срп. дијал. зб. VIII

М. *Павловић*: Напомене о народним говорима Шумадије, Јужносл. фил. XX, 369—376.

М. *Московљевић*: Акценатски систем поцерског говора, Библ. Јужносл. фил. бр. 1.

М. *Московљевић*: Дијалектолошка карта Војводине, Гласн. Југ. проф. друштва XVIII, 1044—1074.

М. *Московљевић*: . . . [о говорима Војводине]. Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VI, 40—41; VII. 57—60.

И Поповић: Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине, Срп. дијал. зб. XII (у штампи).

Б. *Милешић* . . . [о говорима Баната]. Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VII, 17—36.

И. Поповић: О најновијим испитивањима војвођанских дијалеката, Зборн. Мат. срп., серија друштв. наука 3, 103—107

И. Поповић . . . [о говорима Војводине], Гласник САН I/3, 484—485; II/1, 130—132; II/2, 315—316,

П. Ивић: О говорима Баната, Јужносл. фил. XVIII, 141—156.

Б. *Николић*: О говору Срема. Јужносл. фил. XX, 273—287.

С. Георгијевић: Бачки буњевачки говор, Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VI, 23—32.

И. Поповић: О бачким буњевачким говорима, Зборн. Мат. срп за књ. и јез. I, 123—146.

Ј. Ердељановић: Трагови најстаријег словенског слоја у Банату, Niederlův Sborník (Praha 1925), 275—308.

Lj. Miletič: Über die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn, Arch. für slav. Phil. XXV, 161—181.

Stj. Ivšić: Današńi posavski govor, Rad Jugosl. akad, CXCVI, 124—254; CXCVII, 9—138.

J. Hamm: Štokavština Donje Podravine, Rad Jugosl. akad. CCLXXV. 5—70.

S. *Pavičić*: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela Jugosl. akad, knj 47 (Zagreb 1953).

П. Ђорђић: Белешке о гусињском говору. Извештај . . . Задужб. Л. Ћеловића-Требињца, Унив. у Београду 1933 [1934], 183—187.

М. *Стевановић*: Главне дијалекатске црте васојевићког говора, Изв . . . Зад. Л. Ћеловића-Требињца, Унив. у Београду 1933 [1934], 188—190.

М. *Стевановић*: Источноцрногорски дијалекат, Јужносл. фил. XIII, 1—128.

А. Белић . . . , Јужносл. фил. XIV, 161—180.

М. *Стевановић*: Систем акцентуације у пиперском говору, Срп. дијал. зб. X, 69—184

Б. *Милетић*: Црмнички говор, Срп. дијал. зб. IX, 211—663.

Б *Милетић* . . . [о говорима Црне Горе], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића II, 13—16,

Р. Бошковић . . . [о говору Озринића], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића II, 27—36.

Р. Алексић . . . [о говорима Црне Горе], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића II, 21—25; III, 13—14; V, 15—16.

R. *Bošković* — M. *Matecki*: L'examen des dialectes du Vieux Monténégro, Bull. de l'Acad. Polon. des Sciences et des Lettres 1932, 3—13.

В. Тomановић: Акценат у говору села Лепетана (Бока Которска), Јужносл. фил. XIV, 59—143.

Р. *Алексић* . . . [о говору Паштровића], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VI, 17—20.

Л. Вујовић . . . [о говору Мрковића], Годишњак Задужб. С. и. В Стојановића II, 39—42

Л. Вујовић: Историски пресјек губљења глаголске реакције у црногорским говорима, Јужносл. фил. XX, 87—126.

J. *Вуковић*: Говор Пиве и Дробњака, Јужносл. фил. XVII, 1—114.

J *Вуковић*: Акценат говора Пиве и Дробњака, Срп. дијал. зб. X, 185—417.

M. *Tentor*: O dubrovačkom jeziku s leksičke strane, Zbornik iz dubrovačke prošlosti — Milanu Rešetaru . . . (Dubrovnik 1931), 449—455.

А. Белић: Мисли о дубровачком књижевном и народном језику, Zbornik iz dubrovačke prošlosti — Milanu Rešetaru (Dubrovnik 1931), 444—448.

Д. Вушовић: Диалект источне Херцеговине, Срп. дијал. зб. III, 3—70.

Г. Ружичић: Акценатски систем пљеваљског говора, Срп. дијал. зб. III, 115—176.

M *Rešetar*: Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Schriften der Balkancommission Lingu. Abt. I (Wien 1900).

J. *Вуковић*: Карактеристичне особине мостарског говора, у Зборнику „Мостар и Херцеговина" Југ. проф. друштва (1937), 89—99.

Г. Ружичић: Главније особине неких икавских говора Западне Босне, Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића I, 31—45.

Г. Ружичић . . . [о говорима Босне], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића III, 35—37.

Г. Ружичић: Један незапажени босански говор, Прилози П. Поповића XVI, 236—254.

М. Павловић: О становништву и говору Јајца и околине, Срп. дијал зб. III. 97—112.

G. Tomljenović: Bunjevački dijalekat zaleđa senjskoga s osobitim obzirom na naglas, пос. от. из Nast. vjesn. XIX.

С. Георгијевић: Јат (ě) у говору Личког Поља, Јужносл. фил. XIX, 133—149.

М. Московљевић: Говор острва Корчуле, Срп. дијал. зб. XI, 155—224.

M. Hraste: Čakavski dijalekat ostrva Hvara, Јужносл. фил. XIV, 1—59.

F. Ilešić: Nešto o Jelsi na Hvaru i o jelšanskom govoru, Јужносл. фил. XIII, 151—160.

M. Hraste: Čakavski dijalekat ostrva Brača, Срп. дијал. зб. X, 1—64.

М. Hraste . . . [о неким острвским говорима средње Далмације], Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VII, 55—57.

M. Hraste: Osobine govora Šolte, Čiova, Drvenika i susjedne obale, Rad Jugosl. akad. CCLXXII, 123—156.

F. Stojanov: Prilozi poznavanju narodnog govora u Tijesnome, Јужносл. фил. XVI, 158—165.

M. Hraste: O štokavskim govorima na Hvaru i Braču, Zborn. radova Sveuč. Filoz. fakult. [I] (Zagreb 1951), 379—395.

A. Cronia: Građa o božavskom narječju, Јужносл. фил. VII, 69—110.

J. Milčetić: Čakavština Kvarnerskih otoka, Rad Jugosl. akad. CXXI, 92—131.

А. Беличъ: Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, Извѣст. Отдѣл. русс. языка и слов. XIV/2, пос. отисак.

А. Белић . . . [о говорима Хрватског Приморја], Годишњак СКА XXV 353—368.

А. Белић: Акценатске студије I (Београд 1914).

J. Ribarić: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, Срп. дијал. зб. IX, 1—207.

M. Matecki: Przeglad slowiańskich gwar Istrji, Polska akad. um., Prace komisji jezykowej Nr. 17.

А. Белић . . . [о говорима Истре], Годишњак СКА XXVI; 221—259.

И. Поповић . . . [о говорима Истре], Гласник САН IV/2. 321—322.

I. Popović: Naša dijalektologija u oslobođenoj Istri, Riječka revija, II/1—2 (Rijeka 1953), 55—58.

Stj. Ivšić: Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis Jugosl. akad. za god. 1934/35, svezak 48, стр. 49—89.

N. Majnarić: Jedno rovtarsko narječje u Gorskom Kotaru. Јужносл. фил. XVII, 135—150.

А. Белић: О двојини у словенским језицима, пос. изд. СКА XCI. Филос. и филол. списи 21.

J. *Цвијић*: Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Срп. етногр. зборник XXIV.

M. *Филиповић*: Галипољски Срби (Београд 1946).

M. *Rešetar*: Die skr. Kolonien Süditaliens, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. IX (Wien 1911).

G. *Reichenkron*: Serbokroatisches aus Süditalien, Zeitschr. für slav. Philol. XI, 325—399.

Д. *Поповић*: Хрвати у Провинћа ди Кампобасо, Вечерње новости III, бр. 502 (Београд 4-VI-1955), 3.

E *Çabej*: Albaner und Slaven in Süditalien, Revue intern. des Etudes balkaniques III, 555—566.

A. *Vaclavik*: Podunajská dedina v Československu [чакавци и кајкавци у Аустрији, Мађарској и Чехословачкој] (Bratislava 1925).

V. *Vážný*: Čakavské nářečí v slovenském Podunají (Bratislava 1927).

J. *Erdeljanović*: Forschungen über Alter, Organisation und Überlieferung serbischer Stämme in Montenegro, Herzegovina und in den Nachbargebieten Jugoslaviens, Internationales Archiv für Ethnographie XXXIII/4—6 (Leiden). 117—122.

M. *Костић*: Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија (Београд 1923).

J. *Томић*: О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку (Београд 1913).

T. *Ђорђевић*: Арнаути у Србији за владе Кнеза Милоша (1815—1839), Архив за арб. старину, јез. и етн. I, 197—201.

B. *Ћоровић*: Напомене о албанским траговима у Херцеговини, Архив за арб. старину, јез. и етн. I, 201—205.

A. M. *Селищев*: Полог и его болгарское население, Изд. Макед. научн. инст. (София 1929).

I. *Popović*: Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine knj. II, Odjeljenje istor. - filol. nauka knj. I (Sarajevo 1954), 49—84.

F. *Miklosich*: Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Denkschr. der Phil.-hist. Cl. der Kais. Akad. der Wiss. XXX (1879).

S. *Puscariu* (in colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici si A. Byhan): Studii istroromâne II (Acad. Română, Stud. si cerc. XI, Bucuresti 1926).

G. *Weigand*: Rumänen und Aromunen in Bosnien, XIV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 171—197.

G. *Weigand*: Der banater Dialekt, III Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 198—332.

G. *Weigand*: Die rumänischen Dialekte der kleinen Walachei, Serbiens und Bulgariens, VII Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 1—92.

П. *Скок*: Топономастика Војводине, Војводина I (Нови Сад 1939), 122.

L. *Weifert*: Die deutschen Siedlungen und Mundarten im Südwestbanat, Schriften des Deutschen wissenschaftlichen Instituts in Belgrad (1941).

L. *Weifert*: Die deutsche Mundart von Bela Crkva (Weisskirchen), Bibl. Germ. zavoda Beogr. univ. (1933).

L. Weifert: Die deutsche Mundart von Vršac (Werschetz) - Lauflehre, Bibl. Germ. zavoda Beogr univ. (1935).

P. Brežnik: Die Mundart der hochdeutschen Ansiedlung Franztal in Jugoslawien, Bibl. Germ. zavoda Beogr. uuiv. (Beograd-Halle 1935).

H. Schuchardt: Slawo-deutsches und Slawo-italienisches (Graz 1884), passim.

M. G. Bartoli: Das Dalmatische I, Schriften der Balkancomm., Lingu. Abt. IV (Wien 1906), 242—247.

P. Skok: Kvarnerski lingvistički problemi, Riječka revija II, br. 5—6 (Rijeka 1953), 178.

K. Sandfeld: Linguistique balkanique, problèmes et résultats (Paris 1930), 146, 149. 150, 157.

N. Jokl: Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen (Berlin-Leipzig 1923), 78.

N. Jokl: Vuks albanische Liedersammlung . . . Белићев Зборник I (Београд 192), 40—41.

H. Pedersen: Die gutturale im Albanesischen, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XXXV, 293.

C. Tagliavini: Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia nord-orientale), у зборн. „Le terre albanesi redente" I. Kossovo . : . (Roma 1942), 50—52.

K. Baruh: Les Juifs balkaniques et leur langue, Revue intern. des Etudes balk I, 173—179.

F *Miklosich* Die slavischen, magyarischen und rumänischen Elemente im türkischen Sprachschatze, Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Cl., Bd. CXVIII/5

М. Костић: Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV—XVIII (Скопље 1924).

St Mladenov: Geschichte der bulgarischen Sprache, § 37, стр. 71—72 [о словенском књижевном језику код Румуна].

VIII. ИНДИГЕНИ СЛОВЕНСКИ ЕЛЕМЕНТИ У СИСТЕМУ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА, ГРАМАТИЧКИ И РЕЧНИЧКИ

75. Пошто смо у предњим главама изложили кретања и измене нашег језика од времена кад се прасловенска заједница распала па до данас, — сада треба у кратким потезима да покажемо како су се сви ти процеси одразили на систем нашег језика, шта се у српскохрватском језику због њих изменило, а шта се још чува као наслеђе из прасловенске епохе.

У овоме одељку расмотрићемо домаће, словенске, елементе српскохрватског језика.

76. Уопште се може рећи да је српскохрватски језик добро очувао словенски тип, као што су га очували и словеначки, чешки, пољски, руски језик. Насупрот томе стоје новомакедонски и бугарски језик, који су сачували знатно мање старих словенских карактеристика; њима се придружују у овом правцу и српскохрватски говори у Шоплуку (уп. гл. V). У понечем је наш језик сачувао словенску старину боље од свих других словенских језика (напр. акценат и квантитет, уп. ниже, у овом параграфу)

Од најважнијих старих особина очуваних у нашем језику, које му дају и данас одређени лик, може се поменути следеће.

Падежни систем од 7 падежа у највећем делу српскохрватских говора очуван је. Од овога међутим отступа у потпуности Шоплук, а делимично и неки други говори, који су почели локални инструментал и локатив да замењују акузативом (уп. ниже, гл. IX, §§ 82, 83, 85). Али док је једнина и множина остала, дотле се двојина распала, оставивши своје трагове у облицима множине (уп pl. *градовима, женама,* са двојинским завршетком *-ма* или gen. pl. *свију,* поред *свих,* опет са двојинским завршетком).

Сачуван је потпуно и словенски тип придева, тј. разликовање рода (*млад, млада, младо*; pl. *млади, младе, млада*), вида (*млад — млади*) и три степена поређења (*млад, млађи, најмлађи*); у Шоплуку се поређење почело градити друкчије (*млад, помлад, најмлад*).

Типичан је за словенске језике уопште глаголски вид, тј. могућност да се глаголом означава трајност или свршеност радње. Српскохрватски језик је верно сачувао ово наслеђе (уп. трајно *певати* : свр. *отпевати* или свр. *ући* : тр. *улазити*). Разлика у виду учинила је да се још у прасловенско време образује глаголски систем од две различите основе, презентске и инфинитивне (аориске); остаци тога принципа виде се и данас у нашем језику: *бер-ем : бр-ати; зов-ем : зв-ати; на-сп-ем : на-су-ти; на-дм-ем : на-ду-ти;* итд., или *види-м : виде-ти* (од *viděti*); *пиш-е-м : пис-а-ти; спи-м : спа-ти; бије-м : би-ти* итд.

И тип глаголске конјугације остао је непромењен: глаголи разликују времена, начине, лица, родове итд. У неким крајевима сачуван је и аорист (*дођох*) и имперфекат (*долажах*), а ређе и стари словенски футур (*будем писати* м. *писа-ћу*).

Начин грађења нових речи остао је такође стари словенски: у ту сврху и данас се употребљавају продуктивни суфикси (уп. *желез-н-ич-ки* и др); грађење путем сложеница ретко је, као и у прасловенско време; али није непознато (уп. *дрворез* и сл.).

Што се тиче гласовног система, овде је тешко рећи шта смо све очували из прошлости, зато што су се вршиле разне промене — из домаћих средстава, али и под туђим утицајем. Ипак је важно истаћи да је наш језик очувао систем од пет чистих оралних прасловенских вокала: *a, e, i, o, u* — и дуге и кратке (неки говори, као приморски и војвођански, међутим, напустили су овај принцип), и добар део сугласника.

Исто се тако може рећи да је вероватно и прасловенски акценат верно очуван, бар што се тиче наших најархаичнијих дијалеката: чакавци и славонски штокавци чувају систем од три акцента: ̏, ̑ и ͂ (*kȕća, mȃjka, sũša*), за који се сматра да претставља прасловенско стање (Ившић, Белић). И они говори који су сачували мање старине — сачували су ипак принцип да се акценат разликује по квантитету (дуг и кратак) и по квалитету (узлазни и силазни). Уп. *д̏уг* и *д̑уг* или *сѐло* и *се́ло* и сл.

За синтаксу можемо мало шта рећи у овом правцу, прво због тога што се она лако мења и сасвим изнова обнавља, а друго зато што још ништа није испитивано из те области.

Истаћи ћемо ипак принцип врло слободне синтаксе реченице, где су — насупрот напр. немачком или француском обичају — могуће врло разнолике комбинације у реду речи. Уп.: *чишам књигу. — ја чишам књигу. — књигу чишам. — књигу ја чишам. — књигу чишам ја.* и сл. Ово је у првом реду последица очуване прастаре морфологије, која допушта ове варијације, а осим тога можда и отсуства велике књижевне и културне традиције. Нема у српскохрватском језику ни тзв. „consecutio temporum" (слагања времена): — уп. *кад сам дошао, они су изишли. — кад сам дошао, они изиђоше. — кад сам дошао, они изиђу.* и сл. И конгруенција појединих облика је такође мање или више слободна: уп. *два браша су дошла кући.* и *два браша су дошли кући.* или *наше војводе* и *наши војводе* и др.

77. Али не само да је наш језик сачувао пуно старине, него су се у њему јавили у ново време многи нови процеси у старом прасловенском духу, због тога што се систем као целина и данас доста мало разликује од некадашњег.

Тако су се, према старом обичају да се разликују две основе истог глагола, — и кад су грађени нови глаголи, опет градиле две основе. Некада су били грађени инфинитиви типа *казоваши, уйисоваши* према којима стоје презенти *казујем, уйисујем* (као *куйоваши: куйујем* и сл.). Кад су начињени нови инфинитиви типа *казиваши, уйисиваши,* онда су и они добили презенте *казујем, уйисујем* (поред дијалекатскога *казивам, уйисивам*), да би се очувао двоосновински систем. Уп. и дијалекатски *обећаваши: обећајем* и сл.

Према старome односу пуних и енклитичких заменица (уп. стсл. дат. мънѣ || ми, мене || мѧ) на терену нашег језика јавили су се уз очуване пуне облике неких заменица — нови енклитички облици: (*њега:*) *га*; (*њему:*) *му*; (*њу:*) *је, ју*; тако и уз пуно *нама* (стари дуал) постало је *нам* (стари датив pl.) енклитично.

Као што је прасловенска заједница доживела јотовање сугласника (уп. **grad-ja > грађа,* чак., словенач. *graja*; **zem-ja* > с.-х. *земља* рус. *земля* и др), тако се на терену српскохрватског језика јавило ново јотовање кад је дошло до нових веза сугласника са *j*: *cvět*(ь)*je > цвеће, grob*(ь)*je > гробље;* тако и испред *je* од *ě*: *шјераши > ћераши, дјевојка > ђевојка,*

такође и *зјеница* > *зеница*, *пјесма* > *пљесма* у Црној Гори и Херцеговини. И позајмице које су испуњавале ове услове претрпеле су јотовање: διάκος > *ђак*, διάβολος > *ђаво*; тал. *proprio* („чак, баш") > црног. *пропљу*, *piazza* > *пљаца* (књиж. *пијаца*) и сл. Уп. такође и *тамњан* од старијег *тамјан* (од θυμίαμα), дијал (ист. Србија) *земња* = *земја*, *земља* и сл.

Преношење акцента, познато прасловенској епоси (уп. рус. *горá: нá гору* као с. х. *во̏да: на̏ воду*), поновило се у младим штокавским говорима: *во̏да* > *вòда* (= рус. *водá*) итд.

Скраћивање ненаглашених дужина, започето још у прасловенској епоси (уп. прасл. **вода̏* < *водá*), наставило се на нашем терену, углавном у положају изван акцента, па је тако *вӣдӣм* дало у многим говорима *вӣдим*, ген. *глáвē* > *глáве* итд. итд.

Као што је прасловенска заједница познавала вокалне сонанте *r̥, l̥*, који су се очували само код нас, код Словенаца и Чеха и Словака (уп. с.-х, словенач., чеш., *vrba* : пољ. *wierzba*, рус. *верба*), тако је српскохрватски језик развио нове вокалне сонанте *r̥, l̥, n̥*, : уп. *трпеза* од τραπέζα, *мрнар* од тал *mar(i)nar(o)*; *бицикл̥*, *мантл̥*; затим у неким јекавским говорима *викн̥ти* < *викнути*, *кресн̥ти* < *креснути* и сл.

Испред неких сонаната развио се нови полугласник; он је био једнак са старим, што се види из чињенице да се и он касније такође развио у пуно *a* : уп. *jesmь* > *jesьm* > *јесам*; *myslь* > *misьl* > *мисал*, *мисао* и др.

Како се види, очувани су многи веома важни елементи наслеђени од прасловенског система.

78. Али је од тога старог система ипак много и напуштено (не само у шопским говорима; гл. V) и изгубљено или замењено другим.

У области фонетике напуштена су нарочито два важна стара принципа: тзв. закон отвореног слога и опозиција задњих и предњих вокала — дакле две карактеристике које су прасловенском језику давале веома типично обележје.

Последице напуштања закона отвореног слога биле су веома далекосежне. У новијим епохама нашег језика услед тога престала се вршити добро позната метатеза група *or, ol*; *ar, al*; *er, el*, која је у прво време живота на новом тлу још важила (уп. III и IV гл.). Сада позајмице као *карта*, *марка*, *алга*, *шерпа* и др. не прелазе више у **крата*, **лага* итд. Из истог разлога напуштена је и назализација, која је још на Балкану у прво време постојала (уп. III и

IV гл.). Сада имамо *кондир* за κρυοντήριον, *лампа, вампир*, (поред старијег *упир* < *vǫp-* < *vamp-*), *трумбета* (поред старијег *труба*=тржба од *tromba*) и сл. Понегде у народним говорима, међутим, слично као у талијанском језику, почео је наново отпадати крајњи сугласник, и поново се стварати принцип отвореног слога. Ја сам у Шумадији слушао облике као *наро* < *народ, пу* < *пут* и сл.

Позната прасловенска опозиција палаталних вокала (који „умекшавају" претходне сугласнике) и веларних вокала (који остављају претходне сугласнике „тврде") очувана је например код Руса и код Пољака. Уп. рус. *день* (тј. *d'en'*) и *дом* (тј. *dom*); пољ. *dzień* (*d'z'eń*) и *dom* и сл. Код Јужних Словена ово је углавном ишчезло, па се например сугласник *d* (*t, s, z* и др.) изговара готово подједнако „тврдо" и пред веларним и пред палаталним вокалима. То важи углавном и за македонски (мање за бугарски) и за словеначки језик, а нарочито за српскохрватски. Уп. с.-х. *дисати, дебео*, са *d-* истим као и у *дати, добар, дувати* итд. Само у војвођанским говорима, дакле на нашој језичкој периферији, бележио сам примере са још очуваном слабом палатализацијом сугласника: *н'ије, з'има, донес'и* и сл., а поготову кад је у питању *л: бил'и, донел'и, мал'и* и сл., са чиме упор. и бачку и славонску шокачку промену *li* < *ḷi* : *moḷim, maḷi. misḷim, voḷim, ḷivada* и др.

Последица овог „очвршњавања" била је та да се добила опозиција тврдога *л* (али не *ʌ*) и сасвим мекога *љ* (*вола* : *воља*), тако исто и *н* : *њ* (*мани* :*мањи*), иако се *ʌ* очувало у многим говорима (Војводина, Босна, Црна Гора и др.).

Последица истог „очвршњавања" је била и замена (углавном општејужнословенска) старога *y* са *i* : с.-х. *дим* < *dymъ, син* < *synъ, био* < *bylъ, Рим* < **Rymъ* < *Rōma* и др.

Изван овога навешћемо и очвршњавање старих меких сугласника *š, ž, č*, (*dž*); *c, z* (од *3'*), иако се у овом погледу не слажу сви говори (први су сугласници меки и данас у Босни, Славонији, Далмацији, делимично у Војводини, и другде: уп. у Сарајеву *ћоек, ђамија* и сл.).

Прилично далекосежна је била и промена старога *w* (билабијалнога) у *v* (лабиодентално); кад се добило *v*, престало је испадање овога фонема, ишчезла су нова сажимања, а створила се могућност за улазак туђег безвучног *f* у наш систем (уп. о томе и следећу, IX гл., § 81).

Морфолошки систем стао се јако упрошћавати. Процес је почео, истина, још у прасловенско време; али тек у

новијим епохама нашег језика он је доста далеко одмакао — слично као што је било у романским језицима упоређеним са латинским.

У прасловенској епоси имали смо низ именичких основа (типови **gordъ, žena, kon̂ь, synъ, kamy, kry, kostь, gostь, telę, slovo*). Данас је од њих код нас добивен систем од свега четири разна типа: мушки на сугласник и средњи на *-о* (*човек, село*), женски на *-а* (*жена*), женски на сугласник (*кост̄*), средњи са проширењем (*т̄еле, име*). Од осталих типова имамо само разне остатке у дијалектима (номинатив типа *kri, smoki*; nom. pl. *љуђе, љуђи* < *ḷudьje* и др.).

Као што смо већ поменули, систем старе двојине изгубио се; а трагови од њега су остали (уп. *два град-а : пет̄ град-ова* и др.).

У духу упрошћавања морфолошког система стали су се мешати и изједначавати облици „тврде" и меке" деклинације. Према *zemḷę* > *земље* (gen. sg. nom., acc. pl.) добило се у већини говора и *жене* м. старијег *ženi* (од *ženy*); тако и acc. *зубе* м. *zubi* и др.; у дијалектима налазимо таквих појава и више: уп. у Ресави и Славонији *јунакем, синем,* м. *јунаком, сином*; затим у приморју придевске облике типа *mladega, mlademu,* м. *младога, -ому.* Било је и обрнутих појава, ширења „тврде" промене у корист „меке": у Ресави dat.=loc. sg. *куће, снаје* (према dat. loc. *жене, мајке, девојке*), уп. и у Славонији *u kuće* (као *na ńive*); у разним говорима *коњом, п̄ањом, змајом,* а такође и *мојога, бољога, мањога* и др.

Иако се у принципу разликује одређени и неодређени придевски вид (*млади : млад*), разлика је у највећем броју случајева данас само формална, а у значењу се више не осећа (упор. у дијалекту: *из Нова Сада*; *он је јаки* и сл.).

Глаголски систем је изгубио известан број облика. Аорист се више не употребљава код чакаваца и Хрвата кајкаваца, затим у Дубровнику; веома је редак у Београду, у Шумадији и у Војводини. Имперфект је ишчезао скоро свуда; развијен је још само у нашим динарским крајевима; а само у шопским и поморавским говорима се чак и све више шири (уп. *т̄ресађаше* и сл. око Крушевца). Осим у кајкавском, изгубљена је разлика између инфинитива (*носит̄и*) и „супина" (*носит̄ nositъ*). Данас су инфинитив и супин измешани у један облик, који се завршава или само на *-т̄и* (напр. у Вуковом језику *носит̄и*) или само на *-т̄* (у многим говорима: *носит̄*); понегде имамо компромисни комбиновани завршетак *-tit* (*nositit* у Дубровнику). И употреба парти-

ципа је јако умањена. Изгубљени су они на *-т(ъ)*, сем у речи *питом*(: *питати* „хранити"), затим на *-v*, *-vъši* (у књижевном језику су црквеног порекла); у новије време и они на *-ę* >*-е* (очувано у *шале*, хрв. *glede*). Преостали су изгубили промену (*носећи*) или су ушли у састав глагола (*ношен*, *прострт*). Глаголска двојина изгубила се без трага; нема је ни у најстаријим текстовима. У 3 л. pl. praes. све се више, у дијалектима, шири завршетак *-у* (*молу, носу, раду; разуму, уму; ду* и др.); у 1 sg. praes. готово потпуно је до данас ишчезло *-у* < *-ǫ* (уп. у споменицима ношȣ, волю и сл.) и замењено је са *-м* (сем *могу, хоћу*, дијал. *виђу, вељу* и др.).

Зацело је синтакса претрпела важне промене; али испитивања овде недостају. Засада можемо запазити само мешање акузатива са инструменталом и локативом у локалном значењу: *живи у село* итд. (в. IX гл., §§ 82, 83, 85).

79. Што се тиче речника, и овде нам недостају прецизнија испитивања која би детаљно показала у каквом је степену очуван прасловенски речнички фонд. Ипак се може рећи приближно да је очувано зацело знатно више од 50% старих словенских речи у нашем језику и до данас. Ту се ми слажемо например са Талијанима, који су сачували основни део латинског речничког фонда, или са Немцима, који су исто тако углавном сачували старо германско наслеђе, а разликујемо се рецимо од Румуна, где је велики део старог латинског фонда потиснут словенским позајмицама, од Арбанаса, где је највећи део старог трачког речничког блага потиснут латинским и романским елементима; затим од старих Грка, који су били примили огроман део речника балканских староседелаца. И тако даље.

Разуме се, у току свога живота кроз више од хиљаду година у новој домовини ми смо примили обиље позајмица од наших нових суседа, а и из неких других језика (о томе систематски у X глави); али су ипак најразноврсније категорије појмова сачувале и до данас хиљаде и хиљаде најзначајнијих назива наслеђених из прасловенске епохе. Истина, међу тим наслеђеним прасловенским речничким благом има и известан број старих, општесловенских позајмица (о томе ниже, §§ 91, 100); али су оне већ постојале у језику наших предака кад су напустили прадомовину, што излази из чињенице да се налазе и у свим другим словенским језицима; зато их овде можемо сматрати као прасловенске. У пракси „прасловенски" карактер српско-

хрватских речи утврђујемо на тај начин што констатујемо њихово постојање бар и у једном источнословенском и једном западнословенском језику, па били то непосредни индоевропски елементи (с.-х. *мати:* рус. *мать,* пољ. *mać* = лат. mater, = грч. μητήρ итд.) или прасловенске позајмице из којег туђег језика (с.-х. *кораб, корабаљ,* чеш. *koráb,* пољ. *korab,* рус *корабль* < грч. καράβιον и сл.).

Ево неколико таквих најсвакодневнијих прасловенских речи очуваних у нашем језику; поделићемо их по значењу у категорије:

људи, човек, жена, дете, девојка;

живети, мрети;

глава, око, лице, уво, нос, језик, зуб, грло, рука, прст, нога, лакат, колено, пета, прса, леђа, жила, срце, крв, утроба, црево;

глад, жеђ, јести, пити, дојити, болети, спавати, гледати, видети, глас, чути, слушати, плакати;

земља, вода, поље, гора, брег, хум, блато, језеро, море, острво, оток, сунце, облак, месец, дажд, муња, гром, бура, звезда, југ, север, лето, зима, дан, ноћ;

сув, мокар, топал, хладан, горак, гладак, љут, сиров, бујан, бео, црн, црвен, зелен, жут, плав, сив, велики, мали, цео, дуг, кратак, висок, низак, широк, узан, стар, млад, чист, нов;

слово, беседа, говорити, рећи, казати, јавити, вабити, мучати, шаптати;

пас, зец, јелен, медвед, вук, јеж, миш, жаба, птица, врабац, голуб, детлић, орао, гусеница, мрав, мува, бува;

орати (рус. дијал. *орать,* чеш. *orati*), *рало, плуг, семе, сејати, копати, бразда, брана, гредељ, клас, зрно, раж, овас, жито* (украј. *жито* значи „раж"), *житница, јечам, пшеница* (чеш. *pšeno* значи „брашно"), *срп, жетва, гумно, плева, слама, жрвањ, млети, брашно, хлеб, крух, трска; лан, сено;*

сад („башта"), *леја, боб, јабука, лоза, смоква, купина, трава, дрво* (дијал. *дријево*), *бреза, врба, јела, липа, трска;*

пиво, вино;

стадо, скот, пасти, напасати, говедо, во, бик, крава, теле, биво, овца, јагње, коза, мусти, вепар, свиња, прасе, коњ (чеш. *kůň,* рус. *комонь* — и *лошадь*), *кобила, ждребе, јасле, рикати, гуска, јаје, крило, перо, млеко, сир, масло, месо, вуна, пчела, мед, риба, мрежа, удица;*

гвожђе, железо, мѐд (*мјед;* „бакар"), *сребро, злато;*

оруђе, секира, нож, бриtва, длеtо, шило, игла, tоцило;

град, село (уп. чеш. *sedlák* „сељак"), *двор, дом, изба, зид, зидаtи, сtена* („зид"), *окно, ūод, сtуб, даска, ūећ, ограда, ūлоt, сtуденац, брвно, сtо;*

огањ, дрво, ūећ, угаљ, дим, чађ (дијал. *saža, saja*);

крчаг, кабао, коtао, чаша, мех;

ūуt, сtаза, воз, коло („точак"), *узда, бич;*

лађа, кораб(аљ), чун, весло;

обед, вечера;

оденуtи, обуtи, убрус;

оружје, мач, коūље, шtиt;

чељад, сtриц, ујак, зеt, јеtрва, заова, маћеха, удова;

слобода, роб, госūодин, друг, сусед, госt, свадба, дело;

ūлесtи, ūресtи, шиtи, шав;

*имаtи, благо, богаt, убог, tрг, куūиtи, ūлаtиtи, цена, дуг, оūћи**, *tуђ, красtи, ūлен*

кнез, власt, сtража, војска, суд;

разум, мисао, воља, исtина, ūравда, гнев, ужас, tуга, жалосt, јад, лаж, зависt, ūакосt;

мниtи („мислити"), *молиtи, љубиtи, дивиtи се, tешиtи, кајаtи се, досадиtи;*

добар, драг, мио, красан, досtојан, гнусан, лен;

дух, душа, вера, бог, крсt, грех, ūосt, ūразник, свеtац;

ūеваtи, ūлесаtи, играtи;

учиtи, ūисаtи, књига;

закон, обичај, завеt (уп. ст. сл. закѣтъ „testamentum"), и тако даље.

Нарочито ваља истаћи чисто словенску терминологију у области пољопривреде (уп. и напред, гл. IV, §§ 27, 28, 29, 30, 31, 32,).

Неке од овако реконструисаних прасловенских речи нису се очувале у Вуковом језику и у нашим централним говорима, али се налазе у дијалектима, као *огањ, plesati, дажд, túka*, „брашно" (уп. код Вука *мучњак* „корито у којем се држи брашно"), *juha* („чорба"), *gren* („идем"; уп. *узгред*), *tук* („маст"), *tust* („дебео"), *otrok, vin* („знам"; уп. чеш. *vím*, пољ. *wiem*, рус. 3 sg. *весtь*) итд.

80. С друге стране, има у нашем језику и таквих речи за које знамо или претпостављамо да их нема у већини словенских језика, па ипак имамо разних крите-

*) *оūћи* је народни облик; *оūшtи* је црквеног порекла.

рија, обично гласовних, али и етимолошких, на основу којих можемо реконструисати и за њих прасловенско порекло. Тако се с.-х. *кућа* налази још само у словеначком језику као *koča* (и од старијег словенач. у немачким говорима у Аустрији *gantsche*) и у бугарском језику у облику *къща*, а нема га ни у чешком ни у пољском ни у руском итд., па ипак је реч по своме постању прасловенска, јер се због с.-х. *u* = словенач *o* = буг. ъ и због с.-х. *ć* = словенач. *č* = буг. *щ* има свести на праоблик **kǫt'a*, који је у вези са добро потврђеним глаголом *kǫtati*, („сакривати, покривати"). Тако је и *киша*, реч које нема у већини слов. језика, несумњиво стара, и у вези са општеслов. *kysnǫti*, и морала је бити саграђена још у доба прасловенског јотовања *(sj š)*. И *стока* је у аблауту према *стећи* („зарадити"). Облик *волети* је само наш (иначе општеслов. *ļubiti*), али је у вези са општеслов. *voļa*. С.-х. *веђа*, ст. сл. вѣждь, буг. *вѣжда*, макед. *веж'ѱ'а* (одавде арб. *vazhdë*) не налази се ван Балкана, али се због *đ: žd: ždž* своди на прасл. **věd'a*. Место општеслов. *čislo* ми говоримо *број*, којег нема другде, али које се своди на општеслов. *briti*. И тако даље.

Напослетку, неке општесловенске речи смо сачували, али су оне у нашем језику промениле старо значење. Тако *слово* код нас не значи више „реч", већ писмени знак у књизи; *љубити* не значи више „волети"; *брати* не значи више „носити, узимати и сл.", него „кидати плодове, цвеће", *стена* је у новом амбијенту, где се нису више куће зидале од дрвета него од камена, престало значити „зид" и почело је значити „камени блок", *година* значи време од 365 дана, а не више „час" (уп. чеш. *hodina* „час"). И тако даље. Напротив, у другим случајевима наш језик је сачувао старину боље него други словенски језици. Тако је праслов. **bergъ* значило првобитно „брдо", судећи по истоветном значењу немачкога корадикала *Berg*. То се значење сачувало у нашем *брег*, док се напр. у руском језику код речи *берег* развило ново значење „обала". И тако даље.

Разуме се, било је и таквих словенских речи које су се у нас изгубиле без трага, као *kuriti* „пушити", **cholpъ* „дечак" (чеш. *chlap*, пољ. *chłop*, рус. *холоп*), *mļviti* „говорити" (чеш. *mluviti*, пољ. *mówić*, рус. *молвить*) и др.

На крају, ми смо пуно речи током свог самосталног развитка развили као нове творевине — али од старог словенског речничког материјала. Како таквог развитка у

многим конкретним случајевима у осталим словенским језицима није било, и то је могло допринети да се наш словенски речнички фонд одвоји и индивидуализује. Упор. *позориште*, од *позор*, а ово од оптеслов. *zьrěti* „гледати" или *прозор* (према слов. *окъно*) од истог корена, итд. итд.

БИБЛИОГРАФИЈА

A. Leskien: Grammatik der serbokroatischen Sprache, 1 Tel (Heidelberg 1914).

Ст. М. Кульбакинъ: Сербскій языкъ (Харьковъ 1915; Полтава 1924).

А. *Белић*: Српскохрватски језик, Народна енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб), 392–402.

A. *Meillet* - A. *Vaillant*: Grammaire de la langue serbo-croate (Paris 1924).

Р. *Бошковић*: Развитак суфикса у јужнословенској језичкој заједници, Јужносл. филол. XV. 1—155.

А. *Белић*: О двојини у словенским језицима пос. изд. СКА XCI, Филос. и филол. списи 21 (Београд 1932), нарочито стр. 91—162.

А. *Белић*: Постанак прасловенске глаголске системе, Глас СКА CLXIV, 3–40.

A. *Meillet*: Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave I-II (Paris 1902—1905).

А. *Белић*: Акценатске студије I (Београд 1914).

J. *Popović*: Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität, Wiener slavist. Jahrbuch IV, 97—129.

И. Поповић: Треће лице множине презента у војвођанским говорима, Зборн. Мат. српске, серија друштв. наука 4, стр. 114–128.

J. *Janko*: O pravěku slovanském (Praha 1912).

A. *Meillet*: Le slave commun [2] (Paris 1934), одељак Le Vocabulaire, 492 и даље.

Ст. М. Куљбакин: О речничкој страни старословенског језика, Глас СКА CXXXVIII, 85—143.

V. *Kiparsky*: Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen, Annales Academiae Scientiarum Fenicae. B. 32, 2 (Helsinki 1934).

L. *Niederle*: Manuel de l'Antiquité slave II (Paris 1926).

M. *Tentor*: O dubrovačkom jeziku s leksičke strane, Zbornik iz dubrovačke prošlosti — Milanu Rešetaru ... (Dubrovnik 1931), 449—455.

M. Tentor: Prilog Bernekerovu rječniku, Јужносл. филол. V, 202—214.

A. Meillet: De quelques mots relatifs à la navigation, Revue de Etudes slaves VII, 1—8.

I. *Popović*: Privreda istarskih seljaka i njena terminologija, Riječka revija III/1—2 (Rijeka 1954), стр. 3—5.

I. *Popović*: Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi Naučnog društva NR B. i H., knj. II, Odj. istor.-filol. nauka. Knjiga 1 (Sarajevo 1954), 49—84.

И. Поповић: Неколико прилога речнику нашег језика, Наш језик н. с. II, св. 5—6 (1951), стр. 205—219.

И. Поповић: О словенским коренима *bǫb- и *pǫp- и неким њиховим дериватима; Јужносл. филол. XIX/1—4, стр. 159—171.

B. *Bratanić*: Uz problem doseljenja Južnih Slavena — nekoliko etnografsko-leksičkih činjenica, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1951) [I], 221—250.

И. Поповић... Јужносл. филол. XIX/1—4, стр. 326—329.

И. Поповић: Вештица = штрига „лептирица", Наш језик н. с. IV, св. 9—10, стр. 344—347.

И. Поповић: Саонице код предака данашњих Војвођана, Зб. за књиж. и јез. Мат. српске II (Нови Сад 1954), 205—208.

P. *Skok*: La semaine slave, Revue des Et. sl. V, 14—23.

P. *Skok*: Les noms de jours de la semaine, Revue des Et. sl. VIII, 87—88.

P. *Skok*: Iz dubrovačkog vokabulara, Zbornik iz dubrovačke prošlosti — Milanu Rešetaru... (Dubrovnik 1931), 429—433.

A. Vaillant: Ludŭ „fou", Slovo II (Zagreb), 9—13.

A. *Vaillant*: Le nom slave de «la pluie», Revue des Et. sl. VII, 112—113.

A. *Vaillant*: Serbo-croate gúja, Revue des Et. sl. VIII, 243—245.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb).

J. *Ribarić*: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotuku Istri, Српски дијал. зб. IX, 128—207.

Гл. Елезовић: Речник косовско-метохиског дијалекта I—II (Београд 1932—1935).

М. *Станојевић*: Прилози речнику тимочког говора, Српски дијал. зб. III, 179—194.

M. *Rešetar*: Der štokavische Dialekt, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft IV (Wien 1907), 224—316.

Ј. *Вуковић*: Акценат говора Пиве и Дробњака, Српски дијал. зб. X, 379—417.

J. *Hamm*: Štokavština Donje Podravine, Rad Jugosl. akad. CCLXXV 48—53.

Lj. Jonke: „Dikcionar" Adama Patačića, Rad Jugosl. akad. CCLXXV, 143—152.

J. *Parčić*: Vocabolario croato-italiano[3], Zara 1901.

A. Šepić: Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih, Rad Jugosl. akad. CCXCV, 39.

F. Miklosich: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (Wien 1886).

E. Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch A—M (Heidelberg 1908—1914).

R. *Trautmann*: Baltisch-slavisches Wörterbuch (Göttingon 1923).

Ст. Младеновъ: Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ (София 1941).

J. *Zubatý*: Studie a články, svezek I. Výklady etymologické a lexikalní. Část první (1945). Část druhá (1949), Česká akademie věd a umění (Praha).

*

Поред ових дела за речничка питања највише ваља консултовати славистичке часописе *Archiv für slavische Philologie* (Berlin), *Zeitschrift für slavische Philologie* (Leipzig, од 1925), *Revue des Études slaves* (Paris, од 1921), *Slavia* (Praha, од 1922), *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности* Имп. акад. наукъ (С. Петербургъ, од 1896), *Rocznik slawistyczny* (Kraków, од 1908) и др., а такође разне словенске етимолошке речнике.

Уп. такође, за књижевни језик, речник *Ристића и Кангге.*

———

IX. ТУЂИ ЕЛЕМЕНТИ У ГРАМАТИЧКОМ СИСТЕМУ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

81. Иако је српскохрватски језик, као што смо видели у прошлој глави, уопште узев добро сачувао свој наслеђени словенски тип, — ипак је у разним областима свог система претрпео и разне утицаје оних језика са којима је дошао у додир у новој домовини.

За фонетику нашег језика узетог као целина (Gemeinserbokroatisch, serbo-croate commun) веома је карактеристично напуштање старе словенске опозиције задњих („тврдих") и предњих („меких") вокала: данас се у српскохрватском изговор сугласника *t*ˣ у групама *te, ti* нимало или готово нимало не разликује од онога у групама *ta, to, tu.* То важи и за књижевни изговор. Мање или више је ово и општејужнословенска особина, јер се јавља и код Словенаца, Македонаца и Бугара, иако не свуда потпуно доследно. Ово није словенско: Руси и Пољаци, например, сачували су стару опозицију (уп. рус. *тихий*, пољ. *cichy*, са *ti = t'i, ći* према рус. *так*, пољ. *tak* са „тврдим" *t-* и сл.). Највероватнија је због тога претпоставка да је губљење ове разлике потекло од прилагођавања јужнословенских језика — изговорним обичајима „супстрата" које су затекли у новој домовини; може се помишљати и на романски и грчки утицај.

Последица овога процеса била је и губљење разлике између *i* („обичног, меког *i*") и *y* (тврдог *i*"): *byti* „esse" и *biti* „тући" измешало се у *бити* са „обичним" *i*. Исто је тако последица овога и напуштање словенског пара „меког" и „тврдог" *l* (тј. *ł: l'*; уп. рус. *был: были*, тј. *był: byl'i*); у нашем језику *ł* и *l'* се стопило у тзв. средње или „европско" *l* (налик на талијанско и француско или још пре на немачко *l*, само ипак нешто мало „тврђе"): у нашем изговору скоро нема више разлике између *л* у *луд, лов, лак* и *л* у *леп, липа* и сл. Насупрот томе, сугласник *ļ* (тј. *љ*), измешан напр. код Руса и Пољака са *l'* (тј. *л* пред палаталима), код нас се у

гласовном систему издваја као засебан, потпуно мек сугласник (*људи, поље* и др.); а тако се и *ń* (тј. *њ*) одвојило од *п* (уп. *коњи* према *они* насупрот рускоме *кони* и *они*).*

Општесрпскохрватска тежња за скраћивањем ненаглашених вокала, као *вȍдē > вȍдĕ*, својом географијом такође упућује на то да је у питању туђ утицај. Јер док обично иновације потичу из наших централних говора (Херцеговина и сл.), дотле су Херцеговина и Црна Гора у погледу чувања дужина најконзервативније, а скраћивање се јавља баш на периферијама: код чакаваца, кајкаваца, Војвођана, у источнијим крајевима Србије (о томе в. мој засебан чланак: Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität). Како наши суседи (осим Мађара) немају нико неакцентоване дуге слогове (то важи за Романе, Грке, Арбанасе, Немце), то је утицај очигледно потекао од њих.

У гласовни систем нашег језика унета је фонема *f* уношењем позајмица (*флаша, фино, фришко* и др.); у дијалектима се на овај начин појавило и *ӣ* и *з* (о томе ниже, §§ 82, 83, 85, 86).

Крупне туђе утицаје примила је нарочито наша синтакса, често на целом терену нашег језика.

Нарочито ваља истаћи да се под туђим утицајем образовао нови српскохрватски футур, који се гради од помоћног глагола *хтети* и инфинитива: *ја ћу писати, писаћу* и *ја ћу написати, написаћу*. То није старо словенско стање. Прасловенске прилике, очуване код Словенаца, Чеха, Пољака, Руса биле су друкчије: футур се градио код трајних глагола са помоћним *bǫdǫ* (уп. рус. *буду писать*, пољ. *będę pisać;* словенач. *bom pisal*), а код свршених се место тога употребљавао напросто презент: я *это завтра напишу* („ја ћу то сутра написати"). Код нас је до промене дошло под утицајем несловенских балканских језика (тако и код Бугара: *ще пишъ* „писаћу", а још и стсл. хоштѫ писати). Сматра се да је потстицај дошао од Грка, јер је од старогрчкога θέλω γράφει („желим писати") — у новогрчком добивено θέλω νὰ γράφω → θέ νὰ γράφω → θά γράφω, дакле

---

* Трагова старијег стања остало је, међутим, у разним дијалектима. Тако је у Војводини очувана опозиција *ł* : *l'* (напр. *млад* : *пол'ица;* уп. у Славонији и *moḷim* < *molim;* в. напред, гл. III § 25; VIII, § 78), тако се *л* очувало и у Црној Гори, Босни и др. Ја сам сâм у Војводини запазио да и други сугласници могу пред *i* (ређе *e*) бити лако палатализовани (гл. VIII, § 78).

футур са помоћним глаголом „хтети, желети". Уп. уосталом и рум. *voiŭ scrie=(ja) ћу писати* (ст. рум. и *scrie voiŭ = писа-ћу*).

И замена инфинитива конструкцијом *да+*praes. (*не могу писати → не могу да пишем*), која све више захвата и дијалекте и књижевни језик, такође је „балканизам" (в. напред, гл. V § 38).

Таквих „балканизама" има у општесрпскохрватском језику прилично; такав је тзв. посесивни датив (*син ми, то ми је син*), такво је дистрибутивно *по* (*свакоме дај по јабуку*) итд. итд. Али у то не можемо овде детаљније улазити; то је ствар систематике, њеног одељка о синтакси, а то не улази у састав овога приручника.

У нашој синтакси појавили су се и тзв. „европеизми", синтактички обрти примљени из великих европских језика; уп. *о чему се ради?* (франц. *il s'agit de...*, нем. *es handelt sich um...*) „о чему је реч?" и сл. Такви су „европеизми" највећим делом остали у књижевном језику, преко којег су и ушли (сетимо се француских елемената код *Ј. Дучића* и немачких код *М. Крлеже!*); али понешто је ушло и у народне говоре. Тако се и у оним нашим крајевима који стоје на нарочито високом културном нивоу (севернији крајеви Хрватске, Славонија, Војводина, приморје) место заменице *ти* употребљава *ви* кад се жели некоме указати поштовање (*мајко, немојте ми то говорити*), што је утицај сличне употребе на западу (код Талијана, Француза и др.); понегде место *ти* стоји 3 pl. *они* (код бачких Буњеваца и *mama su se srdili*), што се слаже са обичајима у немачком језику (*Sie* м. *du*). Нов књишки руски утицај претставља употреба посесивнога генитива м. посесивног придева (*деца Југославије* м. *југословенска деца*), која се преко штампе све више шири.

Други страни утицаји обухватили су само веће или мање дијалекатске области.

82. Ако почнемо од таквих локалних романских утицаја, који су за наш језик неоспорно најважнији, наћи ћемо пре свега у нашем приморју разне романске утицаје на фонетске системе наших приморских говора.

У приморју, нарочито по градовима, а делом и по селима, налазимо овде-онде дуж целе обале и по острвима цакавске тачке, тј. говоре који су измешали сугласнике *c, z, s* и *č, ž, š* у средњи низ *ċ* (или $c^{\check{c}}$), *ẓ* (тј. $z^{\check{z}}$), *ṣ* (тј. $s^{\check{s}}$): *ča > ca, mačka > macka; nos > noṣ, zub > ẓub* или *škoda*

>*şkoda*, *žena*>*ẓena* и сл. То је, како је одавно познато, утицај талијанског млетачког дијалекта, који је на исти начин измешао ове сугласнике. Појаву бележимо у разним говорима у Истри (напр. Линдар код Пазина, Фунтана код Пореча), на Ријеци, на Цресу, у Омишу на Крку, у Трогиру, у Шибенику, на Хвару, на Вису.

Општесрпскохрватско средње *l* (од *ł* и *l'*) прешло је у приморским говорима у палатално *l'*, идентично са оним у талијанском језику: *bil'i*, *mol'e*, па и *ml'ad*, *l'oviti*, *l'ud* итд.

И позната приморска промена крајњега *-m* у *-n* (*pišem* >*pišen*, *pišę*), коју срећемо све од Истре па до Црногорског Приморја, — без икакве је сумње романског порекла, јер је процес промене *-m*>*-n* одувек био познат романским језицима, а иначе је непознат нашим говорима у унутрашњости (сем у врло ретким случајевима; уп. у бос. Посавини *осам*>*осан* и сл.), а такође и другим словенским језицима. Уп. талијанско *son(o)* < лат. SUM, франц. *rien* < *REM*, рум. *cine*, шпан. *quien* < *QUEM*. У талијанским говорима и ново крајње *-m* прелази у *-n* (*amiamo* > *amian*, и даље *amiano*). То налазимо и у романским далматским говорима (*CUM* > *kon*, *SIM* > *san*), и у истророманском (*FAMES* > *fan*, *LIGAMEN* > *ligan*, *NOMEN* > *non* и сл.).

По свој је прилици и промена ~ у ⌢ (*kl̥ũč* > *kl̥ûč*) код чакаваца и промена ´ у ⌢ код истарских штокаваца (*rúka* > *rûka*) изазвана романском интонацијом, која је увек силазна. Тако мисли и Скок (O bug. jez. u svetl. balk.).

У нашим приморским и острвским говорима се јавља и снажна дифтонгизација дугих средњих вокала *ē* и *ō* (*mieso*; *nuot'*), а такође и промена *ā* > *āº* > *ō*, па даље *uo* (*majka* > *mojka*, у неким говорима, напр. на Кварнеру, и *muojka* и сл.). Процес се среће све од Истре (уп. у Истри *kruof* „кров" итд.) па до Дубровника и Црногорског Приморја (уп. у Дубровнику *znaºn* < *znam* итд.; у Будви *mlaºd* итд.). Иако се процес јављао некада само код севернијих далматских Романа (напр. на Крку *buarka* < *barca*; *fuosa* < *fossa*, *fjero* < *FERRUM* и сл.; али не и у Сплиту и Дубровнику), и то под специјалним условима, ипак је Скок свакако у праву кад сматра да је ово код нас романски утицај. Јер, прво, у нашим централним говорима тога уопште нема (сем сасвим спорадично), а, друго, услови који су важили код Романа нису постојали код нас (однос кратких и дугих вокала, број слогова итд.), тако да се појава стала ширити онако како ју је условио наш гласовни систем. Да ли и

9*

корчуланску промену *ā* > *ē* (*Kete* < *Kate* и сл.) ваља приписати романском утицају (уп. старором. *PANIS* > *pen*, *CASA* > *chesa*, *tata* > *teta*), — тешко је рећи. У сваком случају, како сведочи Храсте, данас и хварски Романи изговарају тал. *bona sera* као *buona siera*; а то је особина и свих романских говора на Јадрану (око Трста, у Италији).

У Истри ваља и промену *ȳ*, *y̆* > *ü*, *ö* (и даље *ü* > *i*) приписати локалним романским утицајима. Уп. сев. истар. *düša*, *döša* и сл. < *duša*, *kipit*, *gišit*, *bidit*, *miha* < *kupit(i)*, *gušit(i)*, *budit(i)*, *muha*; *čödo*, *kröh* < *čudo*, *kruh*.

Решетар помишља на то да је и дубровачка промена *z* > *ʒ* (тј. *dz*): *ʒora*, *jeʒero*, *ʒet*, *pronʒor*. *Laʒar* итд. потекла из романског (према *bronʒa* и др.), што је врло вероватно.

Зацело се и промена *v* > *b* коју налазимо спорадично у Далмацији, Дубровнику, Боки, Црној Гори (*бријеме* < *vrěme*, *брешено*, *дибљи* < *дивљи*, *babit* < *vabiti*, топон. *Kurba* < *kurva*) има тумачити балканско-романском променом *v* > *b* на почетку речи и у вези са сугласницима (уп. на Крку далм. *MALVA* > *nulba*, *CORVUS* > *kuarb*, *VOCE-M* > *baud*, *VULPE-M* > *bualp* и сл.; румун. *VETERANU-S* > *bătrîn*, *CORVUS* > *corb* итд.).

Промену *kt* > *jt*, коју налазимо на Хвару и Корчули (уп. *nojta* < *nokta*, *lajta* < *lakta*, *dojtori* < *doktori*) Х. Барић сматра као стару илирску промену, коју су Хрвати примили преко далматских Романа, јер је и далматски познавао процес *ct* > *jt* (*FRUCTUS* > *frojt*, *LACTES* > *alajte* „црева“ и др.).

Што се тиче промене *ļ* > *j*, коју налазимо такође широм приморја (*ļudi* > *judi* итд.), не може се помишљати да би била млетачког порекла (иако је и млетачки познаје; уп. млет. *taiar*: тал. *tagliare*, *fia* : *figlia*, *meio* : *meglio* и сл.), због тога што је широко распрострањена и по босанским говорима (уп. напред, гл. VII, § 54), те пада у време пре млетачког утицаја; а и сама географија јој се противи. Још се мање у чакав.-кајкав. промени **d'* > *j* (*rojen* < *rod'en* итд.) може видети утицај романскога односа *gi* : *j* (тал. *giusto* : дијал. *iusto* итд.), и то тим пре што романско *dy* даје код нас иначе *ž* (уп. *žakan* < *DIACONUS*, *žmul* „чаша“ < *MODIOLUS*, *žukva* < *IUNCUS* итд.).

Из области приморске синтаксе треба истаћи нарочито мешање акузатива са инструменталом и локативом у локалном значењу. Уп. *bi son u Split* према *gren u Splitu;* тако је од најстаријих текстова. Уп. ст. дубр.: *čaša mu je na zemļi panula*. Како се већ одавно зна, ово је несумњив романски

утицај; јавља се и у другим нашим говорима који су у блиском контакту с романским дијалектима (в. ниже, §§ 83, 85).

Синтактичких романизама има у приморју врло много, и у народним говорима, а поготову код старих писаца. Да поменемо употребу *za*+инфинитив: *ovo je najboļi način za izgubiti sve, kad su braća za ženit dorasla* и сл.; тако од старих текстова. Уп. тал. *questo è il migliore modo per perdere tutto*. Да поменемо такође употребу генитива с предлогом *od* наместо локатива са *o*: *ja sam dobro spavala i od tebe sańala, od mrtva človika nigdar zlo ne reci* итд. Уп. тал. *parliamo di voi* „говоримо о вама" и сл. Таквих појава има у великој мери, и у највећем броју случајева још почевши са Средњим веком; ми их овде не можемо детаљно набрајати. Поменућемо овде још само инверсију у реченици изазвану романским обичајима и плеонастичну употребу заменица. Уп. из Истре: *je zdraw kako kremik, su mi suze na oči, ne se prodaje grojze* (по мојим белешкама), према тал. *è sano* („здрав је"), *non si vede* („не види се") и др. Уп. такође из Истре: *mene me boli glava, to mene ne me briga nič* и сл. (о томе говорим засебно); уп. напр. истророман. *i ga dumando* „питам га" (дословно „питам га њега") и сл.

Што се тиче хрватских насеља у јужној Италији (о којима је било речи напред, гл. VII, § 65), њихов говор је толико прожет талијанским елементима, да је то довело и до рушења морфолошког система (губитак деклинације и др.).

83. Осим у приморју, романски утицај се ширио и у неким другим нашим крајевима.

Видели смо већ напред да је промена *-m* > *-n* захватила и говоре Црногорског Приморја; у извесној мери налазимо зачетке тога процеса и у неким говорима у унутрашњости Црне Горе, например у Црмници, где се јавља у вези с тим и назализација претходног вокала.

Није сасвим искључено ни да је промена ´ у ̑ (*вȋно, глȃва* итд.) коју срећемо у разним говорима Старе Црне Горе — такође плод романског утицаја (уп. напред о истој појави у приморским говорима).

Талијанске речи унеле су у црногорске говоре и фонему ʒ (тј. *dz*): *бронʒа* од млет. *bronʒa*, *буʒара* „срамота" — од млет. *buʒara*, *магаʒин*, *инʒилиер* „инжењер" < млет. *inʒegner* и др.; али у домаћим речима остало је свуда *з*.

Из области синтаксе одавно је познато црногорско мешање акузатива са инструменталом и локативом. Уп.:

живи у планину, обљеси пушку о рамену, спавали смо цпелу зиму под ведро небо, изиђи прет кућом итд., иако има и очуванога instr. и loc. у овом значењу. Како се обично узима, ово је — исто као и у приморју — романски утицај; али је Вујовић показао да је у питању вероватно комбинован утицај Романа и Арбанаса, јер и Арбанаси у локалном значењу знају само за акузатив (као и Грци, уосталом); процес је веома стар, по Вујовићу његови зачеци падају у време пре првих писаних споменика, иако је све до краја Средњег века још постојало увелико колебање.

Анализа народних умотворина из Херцеговине показује да је појава увелико захватила и херцеговачке говоре. Л. Зима наводи пуно материјала који то потврђује: *на Мујa је седамнаест рана, на Алију двадест и четири; кад су били на поље гламочко; поведоше коње у подруме а сватове на бијелој кули; те одоше на суд пред кадијом; шћери удавала за врсним и прибраним Србима* итд. (примери су сви од Вука).

И у Црној Гори, вероватно под романским утицајем, налазимо *за+inf.: ово је грође добро за из'ест, ова вода није здрава за попит* и др., а у црногорској синтакси има и других сличних појава (*учињеће то тешком муком; док сӓм била ж ђојком — друкче је било* и сл.).

84. У шопским говорима су „балканизми" нарочито раширени. О томе је већ било речи напред (гл. V, § 38). Ти балканизми су: скраћивање дугих вокала, редукције ненаглашених вокала; затим губљење падежних облика, удвајање заменице у реченици, губљење инфинитива, појава члана, а таквих појава има пуно, нарочито у синтакси. Већ a priori је вероватно да се највећи део ових појава дугује ономе старом романском слоју који је некада живео у источној и јужној Србији и суседним областима, али је Сандфелд показао да је, бар у неким случајевима, потстицај дошао из новогрчког језика (уп. у овој глави напред о футуру књижевног језика, § 81).

85. Румунски језик такође је унео понешто у суседне му српскохрватске говоре у Банату.

Зацело се румунском утицају има приписати акценатска промена ̀ у ̏ и ́ у ̑ коју налазимо у говорима југоисточног Баната. Уп.: *ве̏чера < вѐчера, по̏јешћеду; распушће̏ница; љу̑дима, жи̑вимо; сино̂вац < сино́вац* и др. Румуни који су учили говорити овим српским дијалектом, немајући своје

узлазне интонације, заменили су је романском силазном; у осталој Војводини нема трага оваквој појави.

Румуни су исто тако унели фонему ʒ у Банат: *варʒило, бронʒа, бринʒа, бринʒетина* „сир" (од рум. *brînză, brîndză*), *буʒе (buză, budz)*, па и *buʒova*=*bъzova* (књ. *зова*); иначе Банаћани чувају *з* (*зора* итд.).

За банатску синтаксу је такође карактеристично мешање акузатива са инструменталом и локативом, што је опет румунски утицај. Уп.: *држу млеко у ладну воду; вода је била ома под брег; дошо у Кикинди* итд. Иако ово за Бачку и Срем засад никако није нормално, ја сам ипак могао констатовати свуда по Бачкој (на запад до Сомбора) понеки пример ове врсте: *он седи у лад, и Паја је бијо са мном у општину* и томе сл.

Као и у приморју, тако се и у неким говорима на истоку Баната (напр. Црња, Бока, нарочито Радојево, Крушчица) јављају — под румунским утицајем — инверсије у реченици: *сам крпила чарапе, су радили и су косили, се опије па̯ни не вечера, не се мучу* и др. Уп. рум. *mi se pare* „чини ми се" (досл. „ми се чини") итд.

То је, у најгрубљим потезима, што се тиче романског утицаја.

86. Узимамо сада Арбанасе.

Стевановић вероватно с правом сматра да је појава црногорскога *љ* за *l(i)* (Кучи и Братоножићи и др.) и *л'* за *ḷ, l', ł* (Зета; Црногорско Приморје, Кучи) — арбанаског порекла. Уп.: *Миљица, вељики, казаљи су* и сл.; али: *л'ул'ашка, здравл'е, л'убаф; л'ав, сл'ан, бл'ато* итд. Истина је да се опозиција *ł : l' (ḷ)* у арбанаском језику јавља под друкчијим условима него код Црногораца (арб. *ł* се јавља и пред палаталним вокалима, што не одговара општесловенским принципима); али је, прво, *łe, łi* познато и Црногорцима: *школе, биле, силе, мили су, мили се* (Кучи и околина Плава) — дакле као у Арбанаса, а, друго, на стари словенски однос *ł* (пред *и, о, а*) : *l* (или *l'*; пред *е, i*) накалемљена је, или могла бити накалемљена, туђа, арбанаска артикулација, без обзира на то што су код нас услови друкчији. Због свега тога је врло могуће да је и црногорско *л* (*лук* итд.) — туђе, а не старо очувано словенско веларно *ł* (али уп. исту појаву у Војводини и Босни, где је сигурно стара словенска). Важно је запажање Б. Милетића да у Црмници и Крајини и Црногорци и Арбанаси подједнако артикулишу и *ł* и *l'* (па и *ḷ*). Осим тога, и даље на исток, на Космету и у

Врању — опет налазимо и *ʌ* и *л'* и то опет понекад под арбанаским условима (уп. у Врању *бʌедън* „блед"; *йонедеʌници*).

У Метохији је зацело *ʌ* (*гʌава, йоʌа*) истог порекла као и у Црној Гори; а тамо се налази и *љ > л* и *л > љ*, што је засигурно арбанаско: уп. *вол'а, кл'уч', л'уди, недел'а: даљеко, сѿаљица, жаљи се, љице* итд., и то тим пре што на истом терену налазимо промену *њ > н* као код Арбанаса: *нега, негов, нушка, јагнећи* (уп. арб. косовско *ni* „један" = општеарб. *nji* итд.).

Могуће је да је и црногорска и косметска промена крајњих звучних сугласника у безвучне (ц. г. *зуй, бријек, граѿ, крф, мрас* итд. — Кучи, Зета, Љешкопоље, Титоград, Бар, Ријека, Црмница; косов. *дуй, бок, нароѿ, лос, крф*, итд.), иначе неуобичајена код штокаваца, — настала услед арбанаског утицаја (уп арб. *prak*, одр *pragu* итд.). Али је то мање сигурно, због тога што $-d^x > -t^x$ познају и многи македонски и бугарски говори, а процес се иначе јавља и у источним и западним словенским језицима.

Б. Милетић мисли да ће и црногорска црмничка промена *к, г > к', г'* пред палаталима: *к'иша, рук'е, к'äд* (*kъgda*), *Ск'äдäр; ног'е, г'инуѿ, ог'äњ* (*ogъń) бити арбанског порекла (он бележи у говору суседних Арбанаса *k'eć* „рђав" < *keq* и сл.).

Могуће је да је прелаз *ч, џ* у *ћ, ђ*, који налазимо на Космету: *ћисѿим, Дећане; казанђија, °ђаце = оџаке*, проузрокован арбанаском артикулацијом: у арбанаским говорима на Косову и у Македонији налази се прелаз *q, gj* *ç, xh*, (тј. *ć, đ > č, dž*) : *qysh > çysh; gjashtë > xhasht* и сл.

У турским речима код косметских Срба јавља се вокал *ü*: *дüшек* (тур. *düšek*), *ћüсѿек* (т. *k'östek*), *ћüрък* (т. *k'urk'*), *дüгме* (т. *düg'me*), *дüшема* (т. *düšeme*); очигледно се и ово дугује посредовању Арбанаса, чији гегиски говори добро чувају вокал *ü* (графички *y*): *dyshek* итд.

Има знатног утицаја арбанаског језика на синтаксу суседних му српскохрватских дијалеката.

Већ смо поменули да се јако раширено црногорско мешање акузатива са инструменталом и локативом, које је врло старо, дугује зацело не само румунском утицају, него и арбанаском.

У Мрковићима у Црногорском Приморју, као што сам показао у једном својем чланку (ZSPh XXIII), уз предлог *ге* (у значењу „код", „к") стоји, на арбанаски начин, номинатив наместо генитива и локатива: *еѿо их ге кућа; куйује ге Амеѿ* (уосталом је *ге* позајмица из арбанаског; уп. арб. *do të vinje tek unë*, дословно „доћи ће код ја [=мене]").

У црногорским племенима Кучима и Братоножићима, ређе и Васојевићима јавља се — под арбанаским утицајем — плеонастичка употреба заменице: *мене ми је име Миљица, њему смо му казали* итд. Уп. арб. *māma më qërton mua* (досл. „мама ме грди мене"). Иста се појава јавља и на Космету; овде, пак, може бити и романског порекла, као што је случај са суседним шопским говорима (в. гл. V, § 38), али може се наслањати и на арбанаску језичку праксу.

И у Метохији као и у приморју и у Банату, налазимо реченичку инверсију: *су биле пет браћа, ме фаћа грозница, му збори јеноме Турћину* итд. Овде је зацело арбанаског порекла (уп. арб. *i tha, e patshe,* досл. „му рече", „је видех"); појава постоји иначе и у македонском и у новогрчком језику (в. Сандфелда). У књижевном бугарском језику, као ни у нашем, тога у сваком случају нема.

На Космету су под арбанаским утицајем заменице *овај, онај* развијене у *тавај, танај* (преко *ето овај, ето онај*); Гл. Елезовић је показао да је овде у питању превођење са арб. *qe ajy > qajy, qe aty > qaty.*

87. Има у нашим говорима и „балканизама" недовољно јасног порекла; Сандфелд, за Педерсеном, сматра да је у таквим случајевима методски најоправданије мислити на новогрчки језик као на извор процеса, и то због великог престижа византиске културе на Балкану.

Што је у шопским говорима источне и јужне Србије штокавско *ћ, ђ* добило вредност *к', г': кук'а, граг'анин* итд., има се вероватно захвалити новогрчкоме изговору κ(ε), κ(ι), γ(ε), γ(ι) као *k', g'*: уп. κῦρ > срп. *ћир,* πανηγύρι > *панађур* и сл. Уосталом је овакав изговор својствен и северномакедонским говорима, који се наслањају на шопске, а исто тако и јужноарбанаским говорима, који су у контакту са грчким језиком (упор напред гл. V, §§ 39, 40). И новодобивена веза *к, г* са палаталним вокалом дала је, бар у једном делу шопских говора, *к', г': рук'е, ног'е* (стсл. ржкъі, ногъі); уп. и *мајк'а, мајћа; девојк'а, девојћа.*

Код српског становништва у Пехчеву (крајњи југоисток НР Македоније), које је столећима живело на Дарданелима па пре неколико деценија насељено овамо, — налазимо „цакавизам" под утицајем грчког изговора: *слузим < служим, цисто < чисто* итд., исто онако као што ту појаву налазимо и код Цинцара (уп. *ținț* „5": дакорум. *cinci*).

За грчки утицај на нашу синтаксу в напред (§ 81).

88. Мађарски утицај на наше дијалекте у Војводини, Славонији и Хрватској још је недовољно студиран. Понешто се ипак и овде може рећи.

Како је запазио још у своје време Решетар, војвођански изговор сугласника *ћ, ђ* палаталнији је него иначе у штокавским говорима; то сам запазио и ја сам, нарочито код грађанског становништва (тј. *шећ'ер, дођ'е* или сл.). Не може бити сумње да се то дугује врло палаталноме изговору мађарскога *ty, gy* (тј. *k', g'*): *magyar-* и сл.

Мање је поуздано да се типични војвођански вокализам (ĕ, ŏ > e^{a}, o^{a}; ē, ō > e^{u}, *ие*; o^{y}, *уо*: *де*^{а}*ца*, *зо*^{а}*ра*: *кне*^{и}*з*, *книез*; *во*^{у}*з*, *вуоз*) дугује мађарском утицају. Али је то ипак врло вероватно, јер и мађарски језик се баш исто тако одликује опозицијом кратких средњих вокала и дугих средњих вокала; али у мађарском, изгледа, нема дифтонгизације. С друге стране, ĕ и ŏ изговарају се отворено и у централној Србији; али ē, ō тамо не зна за неке промене, тако да нема разлога веровати у неку везу између војвођанског процеса са србијанским. На мађарско затворено *a* (тј. a^{o}) своди се свакако и затворен изговор овога вокала у нашим војвођанским говорима (*та*^{о}*ко*, *мла*^{о}*д* и сл.). И у Славонији има говора са оваквим појавама; и ту се може помишљати на мађарски утицај (док се кајкавска дифтонгизација везује за словеначку, уп. напред, гл. VII, § 57).

Зацело се мађарском дијалекатском прелазу *ly > j* (уп. *kiraly > kiraj, Mihaly > Mihaj* и сл.) дугује промена *ļ > j* коју сам констатовао код бачких Буњеваца (не свих): *недија, збија, дозвојено, јуди, кошује, напоје* итд. Како сам показао на једном месту (*О бачким буњевачким говорима*), стари буњевачки говор није припадао оним икавским говорима који мењају *ļ* у *j*.

Можда и „скакање" акцента на први слог у славонским подравским говорима: *trbȗv > tȑbūv, govedȃr > gȍvedār*, и мењање узлазне интонације у силазну: *kõń > kôń* итд. треба тумачити мађарским правилом да је увек наглашен само први слог; али уп. ипак подрав. *kāzȁla, ispovȅda*, са очуваним акцентом на старом месту кад није био на крају. Међутим ово последње ограничење никако не искључује могућност да је утицај ипак примљен од Мађара.

89. Што се тиче кајкаваца Хрвата, ни њихов акценат, као ни словеначки, не слаже се по природи са штокавским. Стј. Ившић о томе овако вели: „Треба и то споменути,

да се и акцентовани дуги слогови... изговарају краће у кајкавском говору, па се зато разлика између кратких и дугих слогова у кајкавском говору истиче слабије него у штокавскоме." Из Ившићеве дефиниције се види да се уствари и кратки и дуги акценти код кајкаваца изговарају полудуго. То није словенски принцип, него туђ, овде свакако (као и код Словенаца) примљен из немачких дијалеката, исто као што се тај процес догодио и на југу (Космет и Шоплук) под романским и другим несловенским утицајима.

Иначе у фонетици кајкаваца налазимо дифтонгизацију (*ā > oa, ō > u, uo, ē > ie* и сл.) и промену *ū > ü* (напр. *čüvat < čuvat-i*), што је све туђ утицај, можда немачки (али упор. и мађ. *ü, ǘ*).

Природно је да код кајкаваца треба очекивати немачки утицај у области синтаксе. Уп. реченичну инверсију с негацијом: *on se je ne mogel vutešiti, ja sem ni pospana, glava mi je ni debela* и др. (уп. *mein Kopf ist nicht dick, ich bin nicht schläfrig*). Уп. такође: *on je pak pital da kaj je to za jeden posel, pitala ga je kaj je bilo ono za meso* (према нем. *was für ein* „какав").

И у Хрватској и у Војводини налази се у употреби *za + inf.*: кајк.: *naj nešta bolšega za piti i za jesti pripravi*, војв.: *сланина је добра за јести*. У Хрватској је ово очигледно превод немачкога *zu + inf*; али може ли се то исто узети и за Војводину? Уопште узев, иако у Војводини има доста отступања од нормативне синтаксе (*причам од тога; једем с ножом* и др.), ипак нема ниједног случаја који би се с поузданошћу могао приписати немачком утицају, јер се скоро све може тумачити из наших домаћих средстава. То исто важи и за евентуалне синтактичне талијанизме и германизме у Босни.

90. О т у р с к о м граматичком утицају мало знамо, засада можемо од тога запазити само понешто у Босни, разуме се највише код муслимана.

Р е ш е т а р је запазио у Босни прелаз сугл. *ch* у звучно грлено' (налик на немачко или чешко *h*); у турским речима се оно јавља и као приступ артикулацији почетног вокала: *'Arap* „Арапин", *'odaja, 'oroz*, па и иначе: *'Afrika*; уп. и *te'nika* м. *техника* и сл. Нема сумње да је ово — турски изговор.

Може бити да турској артикулацији треба захвалити прелаз $-d^x > -t^x$, какав у неким херцеговачким говорима налазимо доследно *(zup, grat, žif* итд.); из Босне засад немамо о томе потврда.

Босански муслимани, јако прожети турским утицајима, каткада чувају, бар у турским позајмицама, турски множински суфикс *-lar*, па према *hođa, hat* имају множину *hođalari, hatlari* и сл. (што се, уосталом, јавља и код Арбанаса).

О турском утицају на синтаксу наших муслимана нажалост немамо досад никаквих података, иако њих сигурно мора бити у знатној мери. Милас помишља да је мостарско „nos maiesteticum“ (*nemoj zaboraviti što sam ti kaz[a]o — nećemo, gospodine, ne boj se*) можда калкирано према турском језику.

91. Напослетку се ваља дотаћи утицаја суседних и досељених словенских језика на наше дијалекте.

О утицајима, свежим и новим, словеначког језика на хрватске кајкавце било је речи напред, кад смо говорили о кајкавском проблему (гл. VII, § 57). Исти се такав утицај шири и у истарским штокавским говорима, који су не тако давно усељени из Далмације и пали под утицај кајкаваца. Данас у тим говорима налазимо и кајкавско (али и чакавско) *w* наместо шток. *v̧* (уп. *o* < *wo* < *vo, oda* < *woda* < *voda* и сл.), и прелаз $-d^x > -t^x$ *(krf, zit* итд.) и словеначко „акање", промену ванакценатског *o* у *a (patok, kašuļa* и сл.) — по мојим белешкама.

Македонске струје унеле су у јужну Србију македонски процес преношења акцента, па док у источној Србији у шопским говорима налазимо акценатске типове *водá, селó,* дотле се у јужној Србији говори *вóда, сéло,* као и у македонском језику. Уп. такође у околини Врања раширен наставак *-на-* (= макед. *-на-)* за *-нọ-: цркнала, пукнала* итд. (насупрот с.-х. *-ну-)*.

Као што смо већ помињали напред (гл. V, § 39), Маргулиес у шопскоме ъ (од ь, ъ), насупрот старосрпскоме ь (а не ъ), види артикулацију добивену под бугарским утицајем, што је могуће, али што није поуздано (в. напред).

Ја сâм сам код бачких Срба (села Силбаш, Дероње) констатовао, под словачким утицајем, прелаз $-d^x > t^x$: *зуп, грат, нош, вуос = воз* итд. Вероватно сличне процесе треба очекивати и тамо где су — у Хрватској — насељени Чеси; али до данас немамо испитивања у томе правцу.

БИБЛИОГРАФИЈА

K. Sandfeld: Linguistique balkanique... (Paris 1930), Chap. III, Concordances entre différentes langues balkaniques en dehors du lexique (100—162), Chap. IV, Concordances générales en dehors du lexique (163—216).

P. Skok: O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, Јужнослфилол. XII, 73—146.

H. Schuchardt: Slawo-deutsches und Slawo-italienisches (Graz 1884), 47—52; 54—55.

M. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Schr. der Balkancommiss. Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstudien, Heft IV (Wien 1907), одељци о фонетици и синтакси.

I. Popović: Zur Substitution des fremden *f* im Serbokroatischen, Zeitschr. für slavische Philologie XXIV (у штампи).

I. Popović: Zur heutigen serbokroatischen Vokalquantität, Wiener slavistisches Jahrbuch IV, 97—129.

M. Małecki: Cakawizm, z uwzglednieniem zjawisk podobnych, Prace Komisji jezykowej Nr. 14 Pol. Akad. Um. 1929.

I. Popović: Ein Fall der Lautsubstitution im Serbokroatischen (изићи ће у једном немачком славистичком часопису).

А. Белић: Акценатске студије I (Београд 1914), 9—10.

P. Skok: Kvarnerski lingvistički problemi, Riječka revija II/5—6 (Rijeka), 178.

L. Zima: Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine, Djela Jugosl. akad. VII (Zagreb 1887).

I. *Popović:* Una influenza sintattica italiana sui dialetti croati istriani, Ricerche slavistiche (Roma) IV, у штампи.

V. Vinja: Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu [I] (1951), 547—566.

И. Поповић..., Јужносл. филол. XIX, 331—332.

G. Reichenkron: Serbokroatisches aus Süditalien, Zeitschr. für slav. Phil. XI, 325—339.

M. Rešetar: Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen, Arch für slav. Phil. XIII, 171.

J. Ribarić: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, Српски дијал. зб. IX, 1—207.

M. Małecki: Przeglad słowiańskich gwar Istrji, Pol Akad. Um., Prace Komisji jezykowej Nr. 17.

I. *Popović:* Naša dijalektologija u oslobođenoj Istri, Riječka revija II/1—2, стр. 58.

А. Белић... Годишњак СКА XXVI, 237.

J. Milčetić: Čakavština Kvarnerskih otoka, Rad Jugosl. akad. CXXI, 92—131.

P. Skok: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I (Zagreb 1950), 54, нап. 24; 100, нап. 10; 130.

P. Guberina: Susak, Riječka revija II/3—4, стр. 160—163.

A. Šepić: Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih, Rad Jugosl. akad. CCXCV, пос. от. 25, 30, 33.

А. Беличъ: Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, Извѣст. Отдѣл. русс. языка и слов. XIV/2, пос. отисак

M. Hraste: Čakavski dijalekat ostrva Hvara, Јужносл. филол. XIV, 1—59.

M. Kušar: Lumbardsko narječje, Nastavni vjesnik (Zagreb) III, 324.

М. Московљевић: Вокализам лумбардског говора, Белићев Зборн. II (Београд 1937), 95—104,

М. Московљевић: Говор острва Корчуле, Српски дијал. зборн. XI, 155—224.

M. Rešetar: Glasovne osobine Gundulićeva jezika. Rad Jugosl. akad. CCLXXII од 1942 [!], 17.

А. Белић: Штокавски дијалекат, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. IV (Загреб), 1074, 1076.

А. Белић: Чакавски дијалекат, Нар. енцикл. срп -хрв.-слов. IV (Загреб), 932, 934.

M. G. Bartoli: Das Dalmatische, Schriften der Balkancomm., Lingu. Abt. IV (Wien 1906) I, 276—277; II, Lautlehre, и passim.

H. Barić: O uzajamnim odnosima balkanskih jezika. I. Ilirsko-romanska jezička grupa, Библ. Арх. за арб ст., јез. и етнол. (Београд 1937) IV, лингв. сер. 1.

W. Meyer-Lübke: Romanische Lautlehre — Grammatik der Romanischen Sprachen I (Leipzig 1890), 191, 198, 204, 211, 435—436, 437, 462—463, 468.

M. Deanović: Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria (Zagabria 1954), 12—13, 25.

F. D'Ovidio — W. Meyer-Lübke: Grammatica storica della lingua e dei dialetti italiani (Milano 1906), 132, 202—203.

M. *Rešetar:* Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Schriften der Balkancomm. Lingu. Abt. I (Wien 1900).

Л. Вујовић: Историски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима, Јужносл. филол. XX, 87—126.

I *Popović*: Einige albanische Lehnwörter im Serbokroatischen, Zeitschr. für slav. Phil. XXIII/1, стр. 124—125.

М. *Стевановић:* Источноцрногорски дијалекат, Јужносл. филол. XIII, 1—128 (одељци о фонетици и синтакси).

Б. *Милетић*: Црмнички говор, Српски дијал. зборн. IX, 211—663 (одељци о фонетици и синтакси).

Х. Барић . . . Прилози за књиж., јез., истор. и фолкл. XVI, 159—163.

М. *Стевановић*: Ђаковачки говор, Српски дијал. зб. XI, 3—152.

Гл. Елезовић: Једна интересантна контаминација у косовско-метохиском дијалекту, Гласник Скопског научног друштва II, 185—189.

Гл. Елезовић: Речник косовско-метохиског дијалекта, passim.

N. Jokl: Vuks albanische Liedersammlung . . . , Белићев зборник I (Београд 1921), 40—41.

C. Tagliavini: Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia nord-occidentale), у зборн. „Le terre albanesi redente" I. Kossovo . . . (Roma 1942), 50—52.

Gl. Elezović: Glasovne osobine arbanaškog dijalekta Debra i njegove okoline, пос. отис. из Срп. дијал. зб. XI, 48—51; 67—71.

O. Broch: Die Dialekte des südlichsten Serbiens, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. III (Wien 1903).

А. *Белић:* Дијалекти Источне и Јужне Србије, Срп. дијал. зб. I, 170—171, 212, 308, 309, 653.

М. *Филиповић*: Галипољски Срби (Београд 1946), 34—35.

И. Поповић: О најновијим испитивањима војвођанских дијалеката, Зборн. Мат. српске — серија друштв. наука 3, стр. 103—107,

И. Поповић: О бачким буњевачким говорима, Зборн. Мат. српске за књ. и јез. I (Нови Сад 1954), 123—146.

И. Поповић: Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине, Срп. дијал. зб. XII (у штампи) I део; II део — фонетика и синтакса.

Б. *Милетић*: ... Годишњак Задужб. С. и В. Стојановића VII (Београд), 17—36.

П. Ивић: О говорима Баната, Јужносл. филол. XVIII, 145, 149, 153.

J. Hamm: Štokavština Donje Podravine, Rad Jugosl. akad. CCLXXV, одељак о акценту (13—33).

Stj. Ivšić: Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis Jugosl. akad. za god. 1934/35, svezak 48 (Zagreb 1936), 66—67, 69.

А. *Белић*: Кајкавски дијалекат, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. II (Загреб), 212.

Đ. Šurmin: Osobińe današńega sarajevskog govora, Rad Jugosl. akad. CXXI, 193.

M. *Milas:* Današńi mostarski dijalekat, Rad Jugosl. akad. CLIII, 79.

J. Вуковић: Карактеристичне особине мостарског говора, зборник „Мостар и Херцеговина" Југ. проф. друштва 1937, 94—95.

Ф. Рамовш: Словеначки језик, Нар. енцикл. срп.-хрв.-слов. II (Загреб), 219—233 (passim).

X. ТУЂИ ЕЛЕМЕНТИ
У РЕЧНИКУ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

91. Остаје нам још да укратко прегледамо позајмице српскохрватског језика, тојест туђе речничке елементе у њему. Напред смо видели (гл. VIII, §§ 79, 80) да је наш језик у високом степену сачувао стари словенски речнички фонд; али је он ипак за хиљаду и више година својег живота на новом тлу примио са разних страна велико мноштво позајмица. Речнички елементи се примају лакше и у већим размерама него граматички утицаји, јер док је за граматичке утицаје потребна симбиоза, тј. заједнички живот двају језика на терену, при чему се развија билингвизам (двојезичност) код истих индивидуа; напр. српски и мађарски у Војводини, хрватски и талијански у приморју итд.), дотле је у случају речника довољно да са стране примимо какав нов појам, па ћемо заједно с њиме примити и туђи назив за њега. Тако например наш језик није никада живео у симбиози са француским или енглеским језиком (сем у случају наших књижевника „западњака"), па ипак француске, а у новије време и енглеске речи (уп. ниже, § 105) улазе у наш језик.

Како смо напред већ говорили (гл. VIII, § 79), прасловенско наслеђе нашег језика садржи највећим делом индигене (домаће) прасловенске елементе, али мањим делом и врло старе германске, романске, ређе и друге позајмице, примљене још на праслов. терену (напр. општеслов. *kupiti* од герм. *kaupon* и сл.) Удаљена од медитеранских центара, прасловенска заједница је у веома малој мери примала те утицаје са стране, и лексичке и остале. Тек са доласком у нову домовину ми долазимо у жив и чврст додир са јужним и западним цивилизацијама, и тек тада се наш језик (као и словеначки, старословенски итд.) стаје у знатној мери пунити позајмицама, махом културним терминима,

— каквих у другим словенским језицима обично нема (уколико и има, примљене су независно, што се анализом може утврдити).

92. Без икакве сумње најзначајнију улогу у животу нашег језика током многих векова — од свих несловенских језика одиграли су р о м а н с к и језици; њихов утицај је и дуготрајан и разноврстан и географски најраспрострањенији.

У приморске српскохрватске говоре улазили су од самог почетка контакта па све до потпуне славизације приморја д а л м а т с к и елементи, тојест речнички материјал старог балканског романског језика који се некада говорио у приморју (уп. напред, гл. II, § 9). О топономастици далматског порекла већ је било речи (гл. II, § 19); овде ћемо се позабавити лексиком (тј. апелативима). Далматске позајмице у нашим приморским, црногорским, понекад и херцеговачким говорима распознајемо по њиховим језичким карактеристичним особинама, којима се далматски разликује од осталих романских елемената тих крајева, тојест уствари од талијанских речи.

Таква је, например, карактеристика далматског романског језика очувано *k, g* (од лат. *C, G)* пред палаталним вокалима (насупрот чему стоји талијанско, а и румунско *č, dž): kima* „врх на капи" = *CIMA* (изг. *kima;* у талијанском стоји *cima* [тј. *čima*], од чега налазимо наше *čimulica* у истом значењу); *krklo* „круг" = *CIRCULU* (тал. *cerchio [čerkjo]* > с.-х. *cerkuo); rekesa* „осека" (тал. *recesso [rečesso],* са *č); galatina* „врста рибљег производа", са *g-* (тал. *gelatina* садржи *dž-), surgati* „дићи сидро" = *SURGERE* (тал. *sorgere,* са *-dž-),* и тако даље.

И очувано *CT, X* (тј. *kt, ks)* > *kt, ks* карактеристика је стародалматска (насупрот чему стоји талијанско *tt, ss* и румунско *pt, ps): trakta* „мрежа" = *TRACTA* (тал. *tratta), flekta* XVIII в. = *FLECT-; aksadž,* XV в. „кантар" = *EXAGIU* (тал. *saggio,* од чега наше *asadž,* у млет. варијанти *saz* „id."), *liksija* „цеђ" = *LIXIVIA* (тал. *liscivia,* са *-š-).*

Ни очувано *MN, PS, GN* не може бити талијанско (тамо је измењено у *nn, ss,* ñ*),* већ је старо далматско: *kelomna* „стуб" = *COLUMNA* (тал. *colonna); kapsa* „сандук" = *CAPSA* (тал. *cassa* > с.-х. *каса,* млет. *caşon* > црног. *кашун); sigļar* „буре-пловак које означава место где је бачена мрежа" = *SIGNALE* (тал. *segnale [señale],* од чега црног. *с'ењај* „нишан").

Очувани међувокалски безвучни сугласници такође не могу бити талијански, већ само далматски*: *pikat* „џигерица“ = *FICATU* (тал. *fégato*), *lotar* „мангуп“ = *LATRO* (тал. *ladro*), *kupijerta* „покривач“ = *COPERTA* (од млет. *coverta* је наше *ковершa*), *neput* „нећак“ = *NEPOTE* (од млет. *nevodo* је наше истарско *nevodo*), *rusa* „ружа“ = *ROSA* (од млет. *roşa* је словенач. *roža*, наше *ружа*) итд.

Има и других оваквих критерија, као *rj* (тал. *rj* > *j*), дифтонгизација (тал. без дифтонгизације), и тако даље.

С друге стране се ове речи — својом старином — познају на основу особина српскохрватске фонетике. Тако у прим. *prigati* „пржити“ = *FRIGERE* имамо очувано *-g-* (тал. *friggere* са *-dž-*), и притом стару словенску промену *f* > *p*. Тако у *tudjela*, *tuđela* „навлака за јастук“ = *TUNDELLA* имамо далматску дифтонгизацију *E* > *ie* (тал. *tondella*, са очуваним *-e-*), и притом стару словенску промену **on* > *ǫ* > *u*. Тако исто у дубровачкоме *mir* „зид“ (уп. у Љубљани предграђе *Mirje*, место где су били зидови) = *MURU* имамо промену *U* > далм. **ü*, које је преко нашег *y* (ы), у време док се још чувало (тј. **тугъ*), прешло у *i*. У талијанскоме је очувано *u* (*muro*); уп. и *žežinati* „постити“ = *IEIUNARE* (тал. *digiunare* очувало је *-u-*). И томе слично.

Важно је истаћи да су далматске позајмице углавном термини који се односе на материјалну културу: *kono* „канал“ = *CANALIS*, *bota* „свод“ = *VOLTA*, *kelomna* = *COLUMNA*, *tuđela* = *TUNDELLA*, *lukjerna* „светиљка“ = *LUCERNA*, *kupijerta* = *COPERTA*, *šmur* „корито“ = *MISSORIUM*, *mortar* „аван“ = *MORTARIUS*, *lopiž* „лонац“ = *LAPIDEUM*, и тако даље. Скок је показао да је нарочито наша поморска и рибарска култура примила много од старих далматинских Романа (уп. *jarbol* = далм. ром. *juarbul* = *ARBOR* „дрво“, од чега у тал. *albero* „дрво“ итд.).

Како смо рекли, осим у приморју, овакве се позајмице налазе и у Црној Гори (напр. *йодумјенаш* „темељ“ = *FUNDAMENTUM*, *йросуља* „тигањ“ = *FRIXORIUM* и др.), а донекле и у Херцеговини; даље на север — досада нису могле бити с поузданошћу констатоване.

93. Са друге стране стоје румунске позајмице, мање многобројне и од мањег културног значаја, али

* Али се чувају и у јужној Италији, која код нас не долази у обзир, а и у румунском језику, што у приморју углавном опет не долази у обзир (сем изузетака, о којима ниже).

ипак расуте широм Југославије. Њих такође познајемо по карактеристичним особинама.

Типична је румунска појава прелаза међувокалског *-L-* у *-r-*; налазимо је у *чутура* < рум. *ciutură* = **CYTOLA*, *сугаре* „јагње сисанче" (код Вука) < рум. *sugar* = *SUGALE*, *канура* „дрво на које се намотава пређа" < *canură* = *CANNULA* („тршчица") итд. Румунски дијалекатски прелаз *-n-* > *-r-* налазимо у раширеноме с.-х. *кер* „(ловачки) пас" < рум. дијал. *căre* (књ. рум. *câne*) = *CANE*. Румунска промена *X* > *ps* налази се у дубров. *kopsa* „овчији бут" < *co(a)psă* = *COXA*. И тако даље.

Нарочито пастирски термини улазили су нам из румунског језика: *бешика* < *băşică* = *VESSICA*, *чутура, сугаре, канура, kopsa, фурка* „преслица" < *furcă, кер*, итд. И неки арбанаски пастирски термини дошли су нам румунским посредством: ст. дубр. *brinza*, данас банат. *бринза* „сир" < *brînză* (Барић је показао да је реч по пореклу арбанаско-трачка: **bhrondjā* „оно што је ускиснуло": *fermentum*, *барза* „бела овца" < *barză* (арб. *i bardh* „бео") итд. Крећући се широм Балкана, румунски пастири номади оставили су свуда помало своје речничке трагове у нашем језику. Уп. општесрпскохрв. *чутура*, словенач. *čutara, čotara* < *ciutură*, *чума* < *ciumă*; у Дубровнику *brinza, kopsa* < *brînză, coapsă*; у околини Сарајева *зарица* „врста сира" < *zară* (од арб. *dhallë*; *-l-* > *-r-*); у Далмацији *glindura* „отечена жлезда у стоке" < рум. дијал. *gl'indură* = *GLANDULA*; у Банату *бузе* < *bu(d)ză* (од арб. *buzë*) „уста"; у источној Србији *стен* „бачија" < *stînă*, и тако даље.

94. У унутрашњости Југославије има раширених романских позајмица које су сигурно балканско-романске, тојест нису талијанске судећи по језичким карактеристикама, али се не може рећи јесу ли потекле са приморја или из румунског жаришта, јер не показују ништа специфично ни румунско ни далматско. Тако *русалије, русаље* = *ROSALIAE* (и далматски и румунски чува *-s-*), *дупло* = *DUPLU* (и румунски и далматски чувају *-pl-*, насупрот талијанскоме *pi*: *doppio*), и тако даље; специјална испитивања тек треба извршити.

95. Током времена Венеција је, прво економски, а затим и политички, овладала нашим приморским земљама, и тако је у Југославију импортиран талијански језик у својем млетачком облику. Млетачка власт у Далмацији била је од огромног значаја за наш језик; понегде је

млетачки дијалекат нагризао и наш граматички систем (уп. напред, гл. IX, § 82); али је нарочито велико обиље талијанских речи унето на тај начин у наш језик. Може се слободно рећи да је од свих туђих речничких утицаја — млетачки утицај на нас био највећи и најзначајнији. И данас се у нашим приморским, црногорским, личким, херцеговачким говорима налази безброј талијанизама. Нажалост, они су још непроучени како ваља; за Дубровник их бележе З о р е, Б у д м а н и и Р е ш е т а р, за разне приморске говоре С к о к, за Боку Р е ш е т а р и В. Т о м а н о в и ћ, за Црну Гору нарочито М и л е т и ћ, за Херцеговину Д. В у ш о в и ћ, за Истру Р и б а р и ћ, Ш е п и ћ и други. Међутим је важно истаћи то да су се многи талијанизми, нарочито они који значе разне појмове материјалне културе, раширили далеко на север и исток по нашим земљама. Да наведемо само неке најпознатије: *боца* „флаша" < млет. *boza* (тал. *boccia*; *č* > *z* је карактеристика млетачког говора), *кат̄анац* (*catenaccio*), *коверт̄а* (*coverta*, књ. тал. *coperta*), *буре*, *-ет̄а* (млет. *bureta*), *наочари* = *occhiali* (са млетачким *č* < *kj* — о овој речи говорићу засебно), *цедуља*, *чит̄уља* (тал. *cettola*), *ружа* (*rosa*), *бандера* (књ. тал. *bandiera* „застава, мотка за заставу"), *фино*, *фришко* (тал. *fresco*, млет. *fresco* + нем. *frisch*), *сигурно* (*sicuro*, *sigur-*), и тако даље.

У Србији налазимо и такве талијанизме које смо примили посредством Грка и Турака (напр. *камбана* „звоно" < καμπάνα < *campana* или *дућан* < *dük'an* < *dogana* и сл.), а њихов број такође није мали.

96. У приморским крајевима где је било словенско-романског билингвизма дошло је до грађења тзв. таутолошких сложеница, до укрштања српскохрватских речи са романским речима истога значења. Уп.: *okolotorno* = *okolo* + тал. *torno* (истог знач.), *vajksenpre* „увек" = *vajk* (< *vavik*) + *sempre*, *baramenku* „бар" = *bar(em)* + млет. *amanco* („бар"); *donkle* „дакле" = *dakle* + *donque*, *laguščerica* „гуштер" = *lacerta* + *guščerica*; уп. у топономастици *Val(l)e Dražica*, *Punta Ertec* (*ertec* < *ṛtьcь* „рт"), *Porto Luka* и сл. Такође су се на наше основе накалемили неки талијански суфикси: *sloboditad* „слобода" (према *libertad*, књ. тал. *libertà*), *maslinada* (млет. *-ada* = књ. тал. *-ata*), *bogatun* „богаташ" (тал. *-one*, млет. *-on*), *lijepisimo* „веома лепо" (тал. *bellissimo* : *bello*) итд.

97. После романских утицаја по важности долазе с р е д њ е- и н о в о г р ч к и, тојест грчки утицаји које смо примили у време Византије и затим у турско време (Грци

Фанариоти из Цариграда и Солуна). Као што сам покушао показати у једној расправи (Зборник Византолошког института САН III), грчки утицај је млађи од романског. Док су романске позајмице, бар на приморју (али зацело и другде), стале улазити у српскохрватски језик одмах од VI века (па можда и раније), дотле са почетком византиског утицаја треба рачунати тек негде око IX или X века, што значи да је од VI века па дотле византиска власт у нашој земљи била само номинална; али византиски утицај почиње ипак пре наших првих споменика; како се види из Фасмерове студије *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, наши први споменици (од XII в.) већ су препуни грчких позајмица.

Географија византиског и познијег грчког утицаја углавном се поклапа са културном сфером Византије и православне цркве: тих позајмица је највише у Србији, нарочито јужној и источној, али се шире и на север у Војводину и на запад у Црну Гору, а мање и у Босну. Међутим је најстарији слој заступљен и у Хрватској, код католика: уп. *Josip* < Ἰωσήφ, *Stipan* (и српско јекав. *Шћепан*, ст. срп. Стѣпань) < Στέφανος, затим *pedipsati* : παιδεύω; и православни термин *калуђер* = καλόγερος, у облику *koludar*, *koludrica*, налази се код Хрвата-католика (тек касније тамо долази католичко *fratar*; уп. и *duvna* „калуђерица" = *DOMINA*).

Стари византиски слој налазимо и у приморју, иако у малој мери. Потиче свакако из времена кад је византиска власт у јужној Италији још била чврста. Истичу се нарочито поморски термини: *sidro* = σίδερον, *катарка* = κατάρτιον, *гусар* = γρουσάριος (од тал. *corsaro*), *špiļa* = σπηλιά, ст. дубр. *liva* „источни ветар" = λίβας и сл.

Старину грчких позајмица одређују неке језичке појаве: уп. *пасуљ* = φασούλιον (са *f* > *p*; реч није дошла са запада, како неки погрешно мисле; на западу се каже *grah*), *Шћепан* (*f* > *p*), *Tripun* = Τρύφων (*f* > *p*), ст. срп. монсторь = μαγίστωρ (*a* > *o*), *коситер* = κασσίτερος (*a* > *o*) итд.

Грци су одиграли важну улогу у развитку материјалне културе, нарочито код Срба и Црногораца: уп. *палата* = παλάτα (од παλάτιον) *подрум*, *темељ*, *перивој*, *авлија*; *трпеза*, *сулундар*, *тигањ*, *буклија*, *кондир*, *пиктије*, *ровито (јаје)* = (αὐγὰ) ρουφητά, *аргатовати*, *ћир* = κῦρ, *sidro*, *гусар*; *даскал* „учитељ", *мађистор* „id.", *скам(л)ија*, *ђак*; *мирис*, *мирођија* итд. Али нарочито ваља истаћи да је готово сва терминологија српске православне цркве — грчка, а од тога је доста ушло и у

свакодневну употребу, као: *анђео, ђаво, манастир, ћелија, митрополит, епископ, епархија, архимандрит, ђакон, игуман, попадија, икона, кандило, миро, нафора, литургија, литија, кољиво*, итд.

Византинци су одиграли улогу и као преносиоци западне латинске и талијанске цивилизације: уп. *буцак* „мали суд" < μποτσάκι од млет. *boza*, *месаљ* „чаршав" < μεσάλι < *ME(N)SALE*, *кацuја* „ватраљ" < κατσί(ον) — од тал. *cazza*, *ћесар* < Καῖσαρ < *CAESAR*, и тако даље.

Један важан глаголски наставак: *-исати* дошао нам је од Грка. Из позајмица као *мирисати* (μυρίζω — аог. ἐμύρισσα), *липисати* (λείπω — ἔλιψα) — овај суфикс се раширио у нашем језику и на турске (*јегленисати, кавенисати*) и на западноевропске позајмице, бар код Срба: уп. *конкурисати* (: хрв. *konkurirati*), *контролисати, интервенисати, дефинисати*, и тако даље.

98. Пошто су Арбанаси старинци на Балкану, то би ваљало очекивати њихове старе позајмице у нашем језику; Барић налази само једну такву стару позајмицу: *žal* „обала" (по свем приморју): арб. *zallë* (старије **xhallë*, са **dž* > с.-х. *ž*). Иначе патријархални ниво Арбанаса није допустио да дође до неког већег утицаја арбанаског језика на српскохрватски. Ипак већ у XVI веку налазимо у Дубровнику израз *buštrić* „никоговић" од арб. *bushtrë* „кучка, курва", како сам ја показао (*ZSPh.* XXIII).

Арбанаске позајмице налазимо у првом реду у нашој сточарској терминологији: *шиљег* (по разним крајевима) „јагње" < *shileg*, *ћено* „пас" < *qen* < *CANIS* (у Лици и др.), *штаљба* „врста јела од млека" (Санџак), *хира* < *hirrë*, *угич* „ован преходник" (Црна Гора) и др. Иначе се може рећи да арбанаске позајмице на север допиру до северне Србије (уп. тамо *ђале* „дечак" < *djalë*), на запад до Дубровника (*buštrić*) и Херцеговине (о арбанаским траговима у Херцеговини сведочи и топономастика: *Дретељ* < *dredhëlë* „бршљан" и сл.); на северозапад до западне Србије и источне Босне (уп. у Србији — ужички крај *Себеровац* < *sëmbër*; у ист. Босни *Семберија* < *sëmbër*, *Лопаре* < *lopar* „кравар"; у тајним језицима источне Босне има пуно средњевековних арбанаских елемената, како сам показао у једном чланку на арбанаском језику). Једино пастирски изрази могли су се ширити и даље: уп. општесрпскохрв. *балега*, за које је Барић показао да је арбанаско (*balgë, bagëlë*), *ћено* „пас" < *qen* у Лици, такође и *лаја* „црна овца" < *lajë* у Банату.

Тајни језици по Србији и Босни препуни су арбанаских речи; од њих се понека налази и у ђачком језику у Београду, као *њуйа* „јело" од *ngop, njoŗ* „напунити, нахранити се".

99. Мађарске позајмице могу се констатовати у нашем језику већ у Средњем веку, као што је случај са важним културним изразом варошь < *város*, који налазимо у једном средњевековном босанском тексту.

Х. Шелд (Sköld) је покушао да покаже разне хронолошке слојеве мађарских позајмица на основу српскохрватске акцентуације. Има наиме мађарских позајмица које носе акценат на крају у архаичнијим говорима: *вáрош* || бос. *vārȍš; кòрба̄ч* || чак. *kurbȃč* < *korbács; па̏ја̄ш* || чак. *pajdȃš* < *pajtás* и сл. Како је данас у мађарским речима акценат на првом слогу, а познато је да је некада стајао на крају, Шелд узима да су речи узајмљене у време кад мађарски акценат још није био померен, а то би значило још у Средњем веку. Ја сматрам да овај аргуменат нема вредности, због тога што се и новије мађарске позајмице, напр. у Војводини, јављају са узлазним акцентом на првом слогу: уп. по мојим белешкама *чѝкош (csikós), вàрмеђа (vármegye), а̀лдома̄ш (áldomás)* и сл. Исто тако, уосталом, и позајмице из других језика које имају акценат (силазне интонације) на првом слогу — могу ући у с.-х. тип са узлазним акцентом (уп. *ру́жа* = млет. *rọ̑sa* и сл.). Много је важнија чињеница да су неке од ових позајмица географски јако распрострањене. Како се види, има их и у чакавским говорима, а тамо су могле заиста ући само у Средњем веку, у време док су штокавско-чакавске везе још биле чврсте, а мађарска феудална власт имала на Балкану велики утицај.

Друге, опет, мађарске позајмице зацело су старе због тога што су се рашириле у разне балканске језике; а преко нас су допрле и Арбанасима (посредно и Турцима и Грцима): *város* > с.-х. *варош*, буг., тур. *varoš*, н. грч. βαρόσι, арб. *varosh; biró* > с.-х. *биров*, буг., арб., тур. *birov; háló* > с.-х. *валов*, буг. *алов, олов*, рум. *hała̅u; szoba* > с.-х., буг., тур. *soba; шатор, атар, битанга, астал* и сл.

Од општесрпскохрв. речи мађарског порекла бележимо: *газда, варош, чизма, корбач, вашар, добош, кип, роваш, сара* (на чизми) = *szár, биров, алас, лопов* и др. Друге су локалне: код кајкаваца *jezero* „1000" < *ezer*; у Војводини *рисар, чикош, шогор, еґеде* „виолина", *алдомаш, шор*; уп. у источној Србији

шарамӣов „ров“ < *sorompó, газда, вашор, марјош*; у Црној Гори *одомаш* „пиће које се пије при закључењу неке погодбе“ < *áldomás* (Срп. етногр. зб. XLVIII, стр. 161).

Систематско испитивање мађарских позајмица у српскохрватском језику још чека да буде извршено.

100. Прелазећи на питање германских елемената у нашем језику, можемо рећи да су пропали покушаји неких етимолога да покажу у балканским језицима старе германске елементе заостале од Гота и других Германа у раном Средњем веку: све старе германске позајмице у српскохрватском језику ушле су још у прасловенско доба, а не у новој домовини као **melko, chlěbъ, kupiti* итд.; уп. §§ 79; 91). У новој домовини — примили смо само немачке позајмице.

У Средњем веку контакт нашега језика са немачким — слаб је (осим кајкаваца?). Тривунац у XIII в. налази израз шпилманљ = *Spielmann*; понешто је остало од саксонских рудара: *це* = *Zech* (Србија, тако и Македонија), *шљака* = *Schlacke* (прилично раширено); у Босни: *ораш* = *Ort*, *каран* = *Karren*, *хушман* = *Hüttenmann*; и широко распрострањено *рабош* (мађ. порекла; уп. *rovás*) донеле су у Средњем веку занатлије. Уп. из XIII в. топон. *Priscoua* = *Брсково* са немачким *p*-; из XV в. *Nyenberge* = *Ново Брдо*, дакле у оба случаја опет из рударског амбијента. Али — то је све.

Стварни снажни утицаји припадају тек Новом веку, развитку аустро-угарске експанзије на југоисток и разним колонизацијама. Тада су из јужнонемачких (швапских) дијалеката стале улазити у масама немачке позајмице у наш језик. То су најчешће културни термини; Тривунац сматра да се у много случајева може показати јужнонемачко порекло (уп. *ӣуӣер* од ј. нем. *putter*: књ. нем. *Butter*). Наше немачке позајмице су првобитно ушле у градску средину, и односе се нарочито на занатство и сл; али многе су продрле и у широке слојеве. Уп.: *кромӣир, ӣарадајз, векна, ӣуӣер, крофна, кифла, фруштук, кригла, ӣегла, шоља, флаша, корӣа, ӣегла, веш, ӣрслук (Brustfleck?), шӣикла, фарба, малӣер (Martel*, дијал. *malter*), *келнер, шусӣер, шнајдер, ӣишлер*, и тако даље. Тих позајмица има на хиљаде; најчешће су у северним областима Југославије, али их има и другде. Детаљна географска испитивања нам још недостају — само треба нагласити да су многе, очигледно нашим посредством, дошле и Бугарима, Турцима, Грцима (уп. παντλῆκα < *ӣанӣљика* < *pändel*- и сл.), што значи да су захватиле широке

области наше језичке територије. У сваком случају, у нашем приморју се чине доста ретке; уп. ипак са Кварнера *kušnut* „пољубити"=*küssen*, *tancat* „играти", *trefit*, *fajnski*=*fein* и др.

Јако је раширен у нашем језику глаголски наставак *-ирати* (од *-ieren*), који се додаје сада и другим позајмицама (*интересирати*, *сугерирати*, *инфилтрирати* и др., више на западу, мање на истоку).

Осим у књижевном језику, било је калкирања према немачким обрасцима нарочито код кајкаваца: уп. кајк. *nagovoriti* „ословити": *anreden*, *prav* „врло": *recht* (а) право, б) врло); уп. и кајкавско *ксu* „према, ка"=*k(ъ)* + *zu*.

Робовање некадашње војвођанске буржоазије немачком језику исмејао је у својим песмама З м а ј (*Билдунг* и др.), а хрватске — М. К р л е ж а (*Господа Глембајеви* и др.); понешто од тога захватило је било и Београд у XIX веку (*фрајлица*, *кистиханд* „љубим руку" < *küss' die Hand*, *штудирати*, *шлаг*, *фруштук* и сл.).

101. Т у р с к и о с м а н л и с к и језик ступио је на балканску позорницу касно, у XIV веку; Ф а з м е р вели да се прве грчке позајмице унете турским посредством срећу у XV веку.

Али изгледа да се понеки траг разних других турских народа, нарочито туранских Бугара, налази у нашем језику израније. Аварско или „протобугарско" порекло обично се узима за речи *белег*, *беочуг*; можда и важни термини *бан* и *жупан* иду овамо. Свакако је *пашеног* (и буг. *пашеног*) старобугарска реч; османлиски облик *badžanak* налази се у неким говорима источне Србије (*баџанак*).

Османлиски турски речник за̂ кратко је време преплавио балканске језике, па и српскохрватски. Али његова акција је била више силовита него дуготрајна; Хрвате је уосталом захватила у малој мери, а са повлачењем Турака из наших земаља — како показује С к о к — почеле су турске позајмице рапидно ишчезавати и код Срба, нарочито оне из државне администрације (као *кадија* — *судија*; *нахија* — *округ* и сл.). Данас су турцизми нарочито многобројни с једне стране у Босни, а с друге у југоисточној Србији. Али их још има много које су прилично раширене, као: *капија*, *одаја*, *конак*, *кулук*, *кујунџија*, *сокак*, *тезга*, *вересија*, *дућан*, *занат*, *ортак*, *шегрт*, *бадава*, *џабе*, *сат*, *чарапе*, *јорган*, *кревет*, *душек*, *јастук*, *ћевап*, *кашика*, *казан*; *чобан*, па и: *јок*, *будала*,

мангуп, севдах, сабајле, пишман, хајдук итд. У Босни се ишло много даље: тамо чак и обични појмови као „човек" или „стока" имају турска имена: *hinsan, hajvan,* а да не говоримо о муслиманским именима као *Ahmed, Omer, Sulejman.* И у Војводини има турцизама задоста; уп. из мојих бележака напр.: *јорган, кревет, чорапе, пешкир, пенџер, ћоше, комшија, сермија, кирија, спаилук, ајдук, ћилим, ћеф, џабе* и др. Напротив су турцизми у Хрватској, бар на западу, ретки (уп. ипак *sat, divan* и сл.), а на јадранским острвима се јављају само по изузетку (на Кварнеру *mahrama, zeman, begenisat;* уп. код истарских ш т о к а в а ц а *bunar, čerma = јечерма*).

Турци су оставили својих трагова и у топономастици, нарочито у Босни: *Козлук* (*koz* „орах"), *Илица, Тузла, Сарајево, Дервента, Хаџићи* итд., али и другде у источнијим крајевима: у Војводини: *Текија, Алибунар, Паланка, Кула, Ада, Дели-блато* (уп. у Србији *Дели-град*), у Србији: *Ћуприја, Паланка, Текија, Дервен* (*dervend* „клисура"), затим топоним *Санџак* и сл. Београдска градска топографија је и данас углавном турска: *Ташмајдан* („рудник камена"), *Карабурма, Топчидер, Калимегдан* („тврђавско поље"), *Теразије, Јатаган-мала, Дорћол* (*dort jol* „четири пута") итд. И *Авала* је турцизам (од једне арапске речи која значи „узвишење"). Уп. такође и у Новом Саду топографско име *Лиман* (назив дела града крај Дунава), од тур. *liman* „лука, пристаниште" (а ово из н. грч.). Код Хрвата се овакви топоними не налазе.

Комбиноване сложенице налазимо у Босни: уп. *papir-ćage* („цигаретпапир"), *saba-zora* и сл.; а многи турски суфикси, нарочито са разним емотивним нијансама, задржали су се код нас, и постали продуктивни: *-лук: безобразлук, пасјалук* (према *орталук, комшилук*); *-ли-ја: новајлија, дугајлија* (према *Сарајлија* и сл.), па и *Паризлија, Бечлија*; *-сија: силесија* (уп. *вересија*); *-ана: циглана, солана, електрана* (према *барутана, кавана* и др.); можда и деминутивно *-че: лонче, прозорче* (према *парче*), иако суфикс сам по себи може бити и слов. порекла *(-č-ę)*; затим *-џија: млекаџија, рачунџија (рачун* од *RATIONE-M*; према *кириџија, апсанџија).* И тако даље.

Важно је истаћи да су Турци уствари више преносиоци туђих култура: с једне стране источњачке а р а п с к е и п е р с и с к е (напр. *занат* из перс.) и западњачке грчке и романске цивилизације (уп. *ћилер* < *k'eler* < κελλάριον < *CELLARIUM*; *фењер* < *fener* < φανάριον, *ђумрук* < *g'ümrük* < κουμμέρκιον < *COMMERCIUM* и сл.). Али после пропасти турскога империјализма на Балкану — нагло је опао и турски

престиж и турцизми су се стали замењивати „европеизмима" примљеним непосредно са запада.

102. Потпуности ради морамо се укратко осврнути и на евентуалне остатке старих изумрлих супстрата на Балкану. Подаци о томе су нам врло оскудни, иако је вероватно да смо примили известан број позајмица из тих језика. Вероватно је трачког порекла име биљке *дивизма*, које се своди на трачко διέσεμα (тј. *djésema*), случајно очувано у забележеном грчком глосару. Од Илира немамо засад ништа потврђено — сем посредним путем. Од старомакедонског нам је остало *кревет* = γραββάτιον и дијал. *мађер* „кувар", али обоје посредством: прво преко грч. κραββάτιον > тур. *kerevet*, друго преко грч. μάγειρος.

Сматра се да је известан број термина остао и од неиндоевропских прастановника („Аларода"). То су неки изрази који се односе на материјалну културу али и на географску номенклатуру; неки од ових израза примљени су сигурно посредно, преко Романа и др.; али Скок сматра да има и таквих који су примљени непосредно. Тако он узима да је *хрид* и варијанта *хриб* (уп. и чешки *chřib*) примљено непосредно од староседелаца, док би облици *grič* (у Загребу *Grič*) и *griža* имали бити сведени прво на романско **grettius* и **gredius*, које Мајер-Липке оцењује као непознатог порекла (уп. напред, гл. II, § 18). Исто би важило и за *hlače* код Хрвата (непосредно) према *клашње* = *CALCEA* и др. Али је све то јако несигурно, зато што не познајемо системе тих изумрлих језика. У сваком случају, оваквог неиндоевропског порекла (тзв. „алписке" речи, јер их налазимо и у Алпима, понекад и у Пиринејима и Апенинима — и нигде више) зацело су речи *дериња* „пуста земља" (неиндоевр. *darra/derra*, од којег је и лат. *terra*), *гудура* (корен *gand-*; стара позајмица, са *an* > *ǫ* > *u*), *крша* „стена" (у Србији; корен *karp-*, који налазимо и у имену *Карпата*; уп. тал. *greppo*), затим *brenta* „врста суда" (у Алпима *brênda*; реч је код нас нова због очуваног *-en-*), *по-јата*, *kamba* „део јарма" = **CANNABULA*, *гаљата*, „ведрица" (преко рум. *găleată*; приморска варијанта *goleda*, *golida* је дошла из Италије), а свакако и извесне друге.

103. Из разних других језика имамо народне позајмице само изузетно. Шпанско *palabra* „реч" (од *PARABOLA* = παραβολή) дошло нам је посредством шпанских Јевреја и Турака и дало (по Вуку напр. у Срему) *палавра* „брбљива

жена". Из холандског језика је приморско *kuter* „врста чамца"; из данског језика *багер* „врста брода за чишћење дна".

104. Од Словенаца смо добили туристички израз *водич* (са старим *-ičь!*) и спортску реч *смучар*. Можда је и *кобасица* (преко **kolbasica*, од *kolbasa* || *klobasa*) словеначка; у сваком случају, народни облик би морао гласити *кубасица (kl̥b-)*, како у источној Србији и Црној Гори и налазимо.

Из црквеног језика примили смо такође понешто, иако мало. Уп. *шт* за **t'* у *општина* (код Хрвата правилно *općina*), *свештеник* (хрв. *svećenik*), у ст. примор. *letušte* „птица" (-жштє). Таквог је порекла и наставак *-ије* м. *-је* (од -ьје) у речима као *на спасеније, чудевеније* и сл. Исто важи и за замену *въ- > во-* (место *ва-* или *у-*) у *воскреснути, воздух, воспитан*, па онда за сеоско војвођ. *жертва* м. *жртва*, за *ě=је* код екаваца (у Војводини): *утјеха, посјета*, у песми *дјева* и др.

105. Напослетку, разне групе Цигана који живе у нашој земљи унеле су у тзв. шатровачки језик нешто својих речи (староиндиског порекла), као: *киднути* „побећи" (циг. *kidav* „узмем; побегнем"), *даса, дасинка* „човек, жена" (*das, dasni*), *лова* „новац" (*lovo, -е*), *марисати* „тући" (*marav* „ударим"), а од тога је понешто ушло и у општесрпскохрватску употребу, као: *џукела* „пас" (погрд.) = циг. *džukel*, *огуглати* „навићи се" = *guglo*, *бангав* „хром" = *bango*. Уп. и калк *бијем жицу* „трудим се да на вешт начин извучем нешто од некога", што је дослован превод са циганскога *marav e sani*.

106. Тиме смо у кратким потезима исцрпли ово питање. Остали би још туђи утицаји на наш књижевни језик, и то поглавито француски, немачки, руски, чешки, енглески, талијански, црквенословенски, а у старијим епохама византиски на српску књижевност и латинско-талијански на приморску књижевност. Међутим то у овај приручник уствари не спада, због тога што он у питања књижевног језика посебно не улази. С друге стране, како неких оштрих граница између књижевног језика и народних говора — нема, могле су овакве књишке позајмице из књига, штампе, радија и филма улазити и у народне говоре, што се уствари и догађало (уп. *чиновник, посета, благодарити* и др. из руског, *пардон, миље* „врста чаршава", *шансона, бифе, визави, (vis-à vis)* из француског, *банка, каса, аконто* из талијанског, *штрајк, спикер*; *спорт, фудбал, бокс, спринт*; *чек* из енглеског, и тако даље).

БИБЛИОГРАФИЈА

K. Sandfeld: Linguistique balkanique, problèmes et résultats (Paris 1930), 16–75; 89—99.

A. *Matzenauer*: Cizí slova ve slovanských řečech (Brno 1870; излазило и у часопису Listy filologické, од VII свеске па даље).

K Štrekelj: Zur slavischen Lehnwörterkunde, Denkschrift der Wien· Akad. der Wiss. Phil.-hist. Cl. L/3.

K. Štrekelj: Beiträge zur slavischen Fremdwörterkunde. Arch. für slav. Phil. XII, 451—474.

K. Štrekelj: Vermischte Beiträge zum slavischen etymologischen Wörterbuch, B. Entlehntes, Arch. für slav. Philologie XXVIII, 508—539.

P. Skok: Dolazak Slavena na Mediteran, Pom. bibl. Jadr. straže, Kolo II, svez. 1 (Split 1934).

P. Skok: O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, Јужнося. филол. XII, 72—146.

P. *Skok*: Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I—II (Zagreb 1950).

P. *Skok*... етимологије, у: Arch. für slav. Philologie XXVIII, 467—468; XXIX, 477—480; XXX, 307–310; XXXI, 318—320 и 473—476; XXXV, 337–348; XXXVII, 81—92; Revue des Et. sl. VIII, 87—88; X, 186—204; Rad Jug. akad. CCXXII, 144—156; Zeitschr. für romanische Philologie XXXVI. 641—656; XXXVIII, 544–553; XLI, 147—152 и 755—756; XLVI, 385—410; XLVIII, 398—413; L, 484—532; LIV, 175—215 и 424—499; Revue internat. des Etudes balkaniques II, 31—43.*

Гл. Елезовић: Речник косовско-метохиског дијалекта I II (Београд 1932—1935).

Х. Барић ..., Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. XV, 270—290.

Гл. Елезовић ... Јужносл. филол. XIV, 181—235.

Х. Барић ..., Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. XVI, 379—391.

M. *Tentor*: Prilozi Bernekerovu rječniku, Јужнослов. филол. V, 202—214.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb).

J. Ribarić: Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, Српски дијал. зб. IX, 128—207.

J. Janko: O pravěku slovanském (Praha 1912).

L. Niederle: Manuel de l'Antiquité slave II (Paris 1926).

E. Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch A—M (Heidelberg 1908—1914).

F. Miklosich: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (Wien 1886).

M. G. *Bartoli*: Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche, Zborn. u slavu V. Jagića (Berlin 1908), 30—60.

M. Vasmer ... Rocznik slaw. III, 244—283; IV, 151—189; V, 119—152.

* Целокупна библиографија проф. П. Скока, веома значајна за питања страних елемената у српскохрватском језику, налази се у његовој биографији у Ljetopisu Jugoslavenske akademije LIV (1946—1948), 194—213.

M. Vasmer: Etymologisches und Grammatikalisches, Byzantinische Zeitschr. XVII, 108—120.

G. Pascu: Rumänische Elemente in den Balkansprachen, Biblioteca dell'Archivum romanicum, ser II, vol. 9 (Genève 1924).

И. Поповић: Прилог географији неких наших речи, Наш језик н. с. III, 326—332.

I. Popović: O nekim našim terminima za posuđe, Godišnjak Balk. inst. I (Sarajevo) — у штампи.

E. Schneeweiss: Fremde Beeinflussungen im Brauchtum der Serbokroaten, Revue intern. des Et. balkaniques I, 172—179.

D. M. Kauschansky: Rechthistorische und rechtvergleichende Forschungen zum altserbischen und -slavischen Familienrecht, Revue intern. des Et. balkaniques II, 98—117.

G. Šamšalović: Semaziološki pabirci iz kulturne povijesti, Nastavni vjesnik XXVII (Zagreb), 488—491.

A. Meillet: Les interférences entre vocabulaires, Linguistique historique et linguistique générale II (Paris 1936), 36—43.

M. Strašek: Tuđe riječi za imena mjeseci u starim hrvatskim i srpskim ispravama, Nast. vjesn. XXXIX, 164—167.

P. Skok: La semaine slave, Revue des Et. sl. V, 14—23.

P. Skok: La terminologie chrétienne en slave, Revue des Et. sl. VII, 177—198.

X. Барић: Старо српско име Божића, Срп. књиж. задр. бр. 304 (1943), 170—174.

S. Kovačević: Prilog geografskoj terminologiji, Наш језик VI, 114—125.

P. Skok: Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu, Pom. bibl. Jadr. straže (Split 1933).

P. Skok: Iz dubrovačkoga vokabulara, Zborn. iz dubrovač prošlosti — Milanu Rešetaru . . . (Dubrovnik 1931), 429—433.

Гл. Елезовић: Кукуруз, Наш језик III, 273—277.

Б. Тодоровић: Прилог питању о називима кукуруза, Наш језик IV, 8—11.

W. Meyer-Lübke: Montenegr. *kolomboć* 'Mais', Arch. für slav. Philol. XXXVI, 591—592.

R. Meringer: Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrath, Sitzungsber. der Kais. Akad. der Wiss. (Wien), Phil.-hist. Cl. 144/VI.

J. Вуковић: Рипа-ринути-зипа: камен, Наш језик III, 183—186.

M. Поповић: Још неколико ријечи што означавају камен, Наш језик III, 253.

И. Поповић: Вештица = штрига „лептирица", Наш језик н. с. IV, 344—347.

M. Будимир: Из класичне и савремене алоглотије, Споменик СКА LXXVI, 33—64.

M. Будимир: О двојезичним сложеницама таутолошког типа, Наш језик IV, 165—169.

M. Budimir: Redukcija čestih glasova i obimnih glasovnih skupina, Јужнсл. филол. XV, 155—165.

M. Rešetar: Der štokavische Dialekt, Schr. der Balkancomiss. Lingu. Abt. I, Südsl. Dialektstud., Heft IV (Wien 1907), 224—316.

M. Сīанојевић: Прилози речнику тимочког говора, Српски дијал зб. III, 179—194.

T. Papahagi: Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen. XIV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, 113—170.

E. Çabej: Parallele Ausdrücke und Redensarten in den Balkansprachen, Revue intern. des Et. balkaniques II, 226—231.

H. Schuchardt: Slawo-deutsches und Slawo-italienisches (Graz 1884), 31 и даље; 47 и даље; 57; и passim.

M. G. Bartoli: Das Dalmatische I—II, Schriften der Balkancommission, Lingu. Abt. IV, V (Wien 1906).

M. G. Bartoli: Impronte delle lingue di Roma e Venezia nella Dalmazia, nell' Albania e nella Grecia, Atti della Soc. ital. per il progresso delle scienze (Pavia 1934), 124—131.

M. G. Bartoli: Dalmazia e Albania — relazione sul quinquennaio 1905—1910, Revue de dialectologie romane (Bruxelles) II, 456—490.

M. G. Bartoli: Dalmatico e albano-romanico. — Reliquie romaniche nel croato e nell' albanese, у час. Italia e Croazia, Reale Acad. d' Italia (Roma 1942).

H. Barić: O uzajamnim odnosima balkanskih jezika I, Ilirsko-romanska jezička grupa, Библ. Архива за арб. старину, јез. и етнол. (Београд 1937) IV, лингв. сер. 1.

G. Maver: Intorno alla penetrazione del lessico italiano nel serbocroato della Dalmazia e dei territori vicini: criteri metodologici, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ad Arti (Venezia) LXXXIV, II, стр. 749—770.

G. Maver: Parole croate di origine italiana e dalmatica, Archivum romanicum VI (Genève), 241—253.

A. Cronia: Elementi latino-italiani nel lessico di un dialetto čakavo, L'Italia dialettale VI, 95—124.

M. Deanović: Divergences entre les emprunts latino-romans en Dalmatie, Bull. de la Société de Linguistique XXXIX (Paris 1938), 25—48.

L. Zore: Paletkovańe, Rad Jugosl. akad., од бр. CVIII и даље.

Л. Зоре: Дубровачке туђинке, Споменик СКА XXVI.

M. Rešetar . . . , Јужносл. филол. XII, 270—284.

Б. Милеīић: Црмнички говор, Срп. дијал. зборн. IX, passim у одељку о фонетици.

В. Томановић: Акценат у говору села Лепетана, Јужнослов. филол. XIV, одељак „Акценат речи романског порекла", 107—137.

Д. Косīић: Око изговора и писања неких туђих речи, Наш језик I, 268—272.

X. Барић: Босиљак, Наш језик II, 43—47.

P. Skok: Uslovi života glagoljice, Slovo III (Zagreb), 50—63.

St. Romanski: Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, XV Jahresbericht des Instituts für rum. Spr. zu Leipzig, 89—134.

D. Scheludko: Lateinische und rumänische Elemente im Bulgarischen, Balkan-Archiv (Leipzig) III, 252—289.

A. Vaillant: Vieux bulgare et roman de Bulgarie, Bulletin linguistique XIV (Bucuresti 1946), пос. отисак.

H. Barić: . . . , Архив за арб. ст., јез. и етнол. II, 392—402.

S. *Puscariu*: Studii istroromâne II (in colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici si A. Byhan), Acad. română — St. si cerc. XI (Bucuresti 1926), 274—311.

F. Miklosich: Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatinischen Alpen und den Karpaten, Denkschr. der Kais. Akad. d. Wiss. (Wien), Phil-hist. Cl. XXX.

M. *Vasmer*: Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen Beziehungen, Roczn. slaw. II (Kraków), 22—33.

G. *Weigand*: Rumänen und Aromunen in Bulgarien (Leipzig 1907), 40—80.

P. Skok: Slave et roumain, Revue des Etudes slaves III, 59—77.

P. Skok: A propos du nasalisme et du rhotacisme roumaino-albanais, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. II, 333—340.

P. Skok . . . , Јужносл. филол. XVIII, 253—259.

F. *Kurelac*: Vlaške [талијанске] rěči u jeziku našem, Rad Jugosl. Akad. XX, 93—137.

C. Tagliavini: Osservazioni sulla diffusione delle parole marinaresche italiane nelle lingue balcaniche, Atti del IV Congr. naz. di Arti e Tradizioni popolari (Udine 1943).

A. Vaillant: Bulg. lésen, s.-cr. las(t)an „aisé, facile", Revue intern. des Et. balkaniques III. 252—254.

A. Šepić: Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih, Rad Jugosl. akad. CCXCV, 39—40.

S. *Burina*: Otkud romanizmi i dubrovački dijalektizmi u stolačkom govoru, Наш језик V, 215—217.

X. Поленаковић: Једна нова реч у дубровачком говору, Наш језик IV, 216.

V. *Vinja*: Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu [I] (1951), 547—566.

И. Поповић . . . , Јужнослов. филол. XIX, 331—332.

V. Vinja, O nekim oblicima romansko-slavenskoga jezičkog miješanja, Zbornik radova, Sveuč. u Zagrebu, Filoz. fak. II (1954), 199—208.

M. *Фасмеръ*: Греко-славянскіе этюды II Греческія заимствованія въ старославянскомъ языкѣ, Извѣстія Отдѣл. русс. языка и слов. Имп. акад. наукъ XII/2, стр. 197—289.

M. *Vasmer*: Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Abhandl. der Preuss. Akad. der Wiss., Jahrg. 1944, Phil.-hist. Kl. Nr. 3 (Berlin 1944).

P. Skok: De l'horticulture byzantine en pays yougoslaves, Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου (Ἀθῆναι 1933), 463—469.

P. Skok: Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques, Byzantion VI (Bruxelles) 371—378.

St. Romanski: Slave commun et grec ancien, Revue des Etudes slaves II, 47—55.

И. Поповић: Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, Зборн. радова САН XXXVI — Визант. инст. САН књ. 2, стр. 199—237.

И. Поповић: Грчко-српске лингвистичке студије II, Зборн. Визант. инст. САН књ. 3 (у штампи).

И. Поповић: Грчко-српске лингвистичке студије III. — Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику, Зборн. Визант. инст. САН књ. 3, стр. 117—157.

I. Popović: Zur Substitution des neugriechischen λ, ν im Serbokroatischen, Vasmer-Festschrift (у штампи).

O. J. Šetka: Hrvatska kršćanska terminologija. Prvi dio: Hrvatski kršćanski termini grčkoga porijekla (Šibenik 1940).

M. *Stojković*: *Staćilo, staćel, staćelo* ili *stačilo*?, Zborn. za nar. život i običaje Juž. Sl. Jug. ak. XXX, 50—54.

R. *Bernard*: Bulgare карп „ellébore", стрáтур „amarante", Revue des Etudes slaves XXIII, 160—163.

A. Mazon: D'une formation verbale slave d'origine gréco-turque, Mélanges lingu. offerts à M. J. Vendryès . . . (Paris 1925), 265—273.

H. Barić: Albanorumänische Studien I (Sarajevo 1919), passim.

X. Барић: Етимолошки и граматички прилози, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. I, 142—158.

X. *Барић*: Етимолошки и граматички прилози, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. II, 84—86.

X. *Барић*: Пињал Краљевића Марка, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. II, 131—133.

X. *Барић*: Етимологије, Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. I, 230—237.

X. *Барић*: Из балканскога речника, Јужнослов. филол. II, 297—299.

Г. Ильинский: 2. Славянскія этимологіи, Јужнослов. филол. V, 184—187.

В. *Ћерић*: Арбанаске речи у српском језику, Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. VII, 23—30.

В. *Ћерић*: Још нешто о арбанаским речима у српском језику, Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. X, 42—49.

N. Jokl: Katun, Indogerm. Forsch. XXXIII, 420—433.

N. Jokl: Albanisch-iranische Berührungen, Wiener Zeitschr. für Kunde des Morgenlandes XXXIV, 30—50.

N. Jokl: Südslavische Wortstratographie und albanische Lehnwortkunde, Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ... (София 1933), 135; 142.

I. *Popović*: Einige albanische Lehnwörter im Serbo-kroatischen, Zeitschr. für slav. Philologie XXIII, 121—133.

I. *Popović*: Neki gentilni i njima srodni termini kod Crnogoraca i Arbanasa, Radovi Naučnog društva NR BiH knj. II, Odjelj. istor.-filol. nauká, Knj. 1 (Sarajevo 1954), 49—84.

I. Popović: Disa fjale mbi marredhanjet reciproke linguistike sllavoshqiptare, Jeta e Re V (Prishtinë 1953), 269—276.

P. Skok . . . , Арх. за арб. ст., јез. и етнол. I, 218—227.

P. *Skok*: Slave et albanais, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. II, 109—110.

P. Skok: ùgič en monténégrin, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. II, 134—136.

M. Vasmer: Ein alb. Lehnwort im Serbokroatischen, Zeitschr. für slav. Philologie XIV, 59—60.

C. Tagliavini: Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia nord-occidentale), у зб. Le terre albanesi redente I., Kossovo (Roma 1942), 1—82. — Одељак о тајним језицима.

E. Çabej: Sitten und Gebräuche der Albaner, Revue intern. des Et. balk. I, 556—572.

В. *Ћоровић:* Напомене о албанским траговима у Херцеговини, Арх. за арб. ст., јез. и етнол. I, 201—205.

J. Ердељановић: Кучи, племе у Црној Гори. Српски етногр. зборн. VIII, 110.

I. Popoviq: Nji ndikim gjuhësuer i vjetër i shqipes në Jugosllavin qendrore, Jeta e Re V (Prishtinë 1953), 420 - 425.

N. Jokl: Die magyarischen Bestandteile des albanischen Wortschatzes (Wortgeschichtliche Studien aus den südosteuropäischen Sprachen), Ungarische Jahrbücher VII (Berlin—Leipzig), 46—84.

Zs. Simonyi: Die ungarische Sprache (Strassburg 1907), 87 и даље.

H. Sköld: Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung. — Der Akzent der ungarischen Lehnwörter, Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd. 1. Bd. 18. Nr. 3, стр. 52—55.

R. Bernard . . . , Revue des Etudes slaves XXXI, 334.

A. Meillet: Le slave commun² (Paris 1934), 511.

R. Löwe: Altgermanische Elemente der Balkansprachen, Zeitschr. für vergl. Sprachforsch. XXXIX, 313 i dalje.

N. Jokl: Balkan-germanisches im Albanischen, Festgabe 57 Philologentagung (Wien 1929), 105—137.

E. Preissig: Deutsche Bergmannswörter in den Balkansprachen nach einem Zeugnis der französischen Renaissance, Germanoslavica III (Brünn-Prag-Leipzig-Wien), 142—144.

M. Тривунац: Немачки утицаји у нашем језику, Страни преглед VII—VIII бр. 1—4 (Београд 1936—1937), 74—168.

T. *Trivunac:* Deutsche Lehnwortforschung im südslavischen Sprachraum, Schriften des deutschen wissenschaftlichen Instituts in Belgrad (1941).

V. *Stender-Petersen:* Slavisch-germanische Lehnwortkunde (Göteborg 1927).

J. Milčetić: Čakavština Kvarnerskih otoka, Rad Jugosl. akad. CXXI, 93, 131.

St. Mladenov: Vestiges de la langue des Protobulgares . . . . Revue des Etudes slaves I, 38—[illegible]3.

K. Treimer . . . . Slavia III, 450.

Ђ. *Поповић:* Турске и друге источанске речи у нашем језику, Гласник Срп. ученог друштва LIX, 1—275.

P. Skok: Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku. Slavia XV, 166—190.

P. *Skok*: Restes de la langue turque dans les Balkans, Revue int. des Et. balk. I. 247—260.

A. *Schmaus*: Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Heft 6 (1955), стр. 104—123.

P. *Skok*: Južni Sloveni i turski narodi, Југ. ист. часоп. II, 1—4, стр. 1—15.

Гл. Елезовић: Кафа и кафана на Балканском Полуострву, Прилози за књ., јез., истор. и фолкл. XVIII 617—638.

Гл. Елезовић: Значење неколико туђих речи употребљених од наших класичних писаца, Наш језик II, 47—50.

Гл. Елезовић: Чије су речи ка̏лдрма, кѝрија?, Наш језик I, 202—205.

Гл. Елезовић: О значењу речи *ђунија*, Наш језик III, 59—60.

Гл. Елезовић: Из живота речи, Наш језик н. с. I, 154—162; 313—326.

Д. Марјановић: О значењу речи *капија, ерлија, везек, сувача*, Наш језик III, 215—217.

F. Miklosich: Die türkischen Elemente in den süd-ost- und ost-europäischen Sprachen, Denkschr. der Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Cl. XXXIV—XXXVIII (1884—1890).

F. *Krälitz von Greifenhorst*: Corollarien zu F. v. Miklosich: Die türkischen Elemente ... (Wien 1911).

Th. E. Korsch ..., Arch. für slav. Phil. VIII, 637 и д., IX, 487 и д., 653 и д.

K. Lokotsch: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs (Heidelberg 1927).

G. *Meyer*: Türkische Studien I. — Die griech. und rom. Bestandteile im Wortschatze des Osm.- Turk., Stzb. der Wiener Kais. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Cl. CXXVIII.

A. *Meidhof*: Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen, Glotta X, 1—22.

J. *Вуковић*: О значењу речи: вермија, мал, благо и др., Наш језик II, 22—26.

Stj. Ivšić: Značenje turske riječi tutsaq „ratni zarobljenik" i hs riječi tùcak, Slavist. revija III (Ljubljana), 142.

V. *Pisani*: Una parola greca di probabile origine macedone, Revue intern. des Et. balk. I, 255—259.

P. *Марић*: Студије из историје, језика и старине, Гласник САН II, 156—157.

M. *Будимир*: Класично порекло израза *жупан* и *сӣопан*, III Међународни конгрес слависта (Београд 1939), књ. 2, стр. 189.

P. *Skok*: Prilog ispitivanju predrimskih leksičkih ostataka u slovenačkom i srpskohrvatskom jeziku, Slavistična revija III (Ljubljana), 350—355.

G. *Alessio*: Preillirico **darra/derra* „terra, landa", Revue intern. des Et. balk, III, 249—251.

Д. Тодоровић: Прилог објашњењу назива „кикерики", Наш језик VII, 21—24.

K. Baruh: Les Juifs balkaniques et leur langue, Revue intern. des Et. balk. I, 173—179.

R. *Uhlik*: Ciganizmi u šatrovačkom argou i u sličnim govorima, Glasn. Zemalj. muzeja u Sarajevu 1954, стр. 5—31.

T. Maretić: Ruske i češke riječi u kńiževnom hrvatskom jeziku, Rad Jugosl. akad. CVIII, 68—98.

B. *Unbegaun*: Le calque dans les langues slaves littéraires, Revue des Etudes slaves XII, 23—31.

*

Осим тога ће се консултовати разни славистички (уп. напред гл. VIII) и балканолошки часописи (за ово последње нарочито Барићев *Архив*, Будимир-Скокова *Revue internationale des Etudes balkaniques*, разни романистички часописи и др.).

За речнички материјал књижевног језика нарочито Вујаклијин и Клајићев речник, а такође и речник Ристића и Кангрге.

САДРЖАЈ

ИСПРАВКЕ И ТЕХНИЧКЕ НАПОМЕНЕ

стр. 12,	ред 11	одоздо	место ... Док у западној групи преовлађује...	треба ... Док у западној и источној групи преовлађује...
„ 12	„ 6	„	„ ковчежьць	„ ковьчежьць
„ 25	„ 6	„	„ Кчъкачъ	„ Кчкач
„ 25	„ 15	„	„ ...старо име *Београда...*	„ ...старо келтско име *Београда...*
„ 33	„ 7	одозго	„ **vъ Sermi*	„ *Sermi (loc.) = *(vъ) Sermь*
„ 40	„ 2	„	„ *Astarunica*	„ *Astarwica*
„ 40	„ 12	одоздо	„ *G̥rnъčar'ъ*	„ *G̥rnьčar'ъ*
„ 40	„ 10	„	„ *srȩt-*	„ *sъrȩt'*
„ 41	„ 6	одозго	„ **srȩt'a*	„ **sъrȩt'a*
„ 48	„ 2	„	„ *plъtъ*	„ *pļtъ*
„ 70	„ 4	„	„ *drënъ*	„ *prěnъ*
„ 70	„ 3	одоздо	„ *ῑσανδίλα*	„ *τσανδίλα*
„ 81	„ 12	одозго	„ *dziękują*	„ пољ. *dziękują*
„ 87	„ 8	одоздо	„ *ȩ = e*	„ *'ȩ = e*
„ 105	„ 6	одозго	„ *păharnie*	„ *păharnic*
„ 105	„ 2	одоздо	„ *rade*	„ *rîde*
„ 107	„ 14	„	„ *baštȩnȩ*	„ *baštene*
„ 118	„ 1	одозго	„ *зјеница > зеница*	„ *зјеница > з'еница*
„ 118	„ 9	„	„ *вôда > водȁ*	„ *вȍда < водȁ*
„ 119	„ 21	одоздо	„ *li < ļi*	„ *li > ļi*
„ 124	„ 1	одозго	„ етимолошких	„ морфолошких
„ 130	„ 21	„	„ Тако се и у оним...	„ Тако се у оним...
„ 132	„ 2	„	„ уп. старором.	„ уп. дубровачко старором
„ 136	„ 8	одоздо	„ румунском	„ романском

У тексту је *ě* (ѣ) понекад означено, из техничких разлога, знаком *ĕ*, али се то увек из контекста види. Вокално *r* и *l* најчешће је обележавано из перспективе јсл. језика (просто кружићем), а за стсл. јез. каткад и онако како се јављају у примерима, без обзира на реконструкцију. У библиографском делу у извесним случајевима недостају подредни и надредни знаци, јер их у штампарији у петиту нема; али ће се стручњаци увек моћи разабрати, а библиографија је намењена углавном њима.

И. П.